

משטרה והיסטוריה
Police & History

כתב העת משטרה והיסטוריה עוסק בחקר השיטור, אכיפת החוק וביטחון הפנים
בארץ ישראל, משלהי התקופה העות'מאנית ואילך. המאמרים בו עוברים שיפוט
עמיתים, והוא מתפרסם אחת לשנה.

בית מורשת משטרת ישראל

משטרה והיסטוריה

גיליון מס' 4

תשפ"ג 2022

All Rights Reserved
Copyright © 2022

כל הזכויות שמורות
© תשפ"ג

אין להקליט, לשכפל, לצלם, לתרגם, לאחסן במאגר מידע או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו
בשום צורה ובשום אמצעי אלקטרוני, אופטי או מכני (לרבות צילום והקלטה) ללא אישור בכתב
מאת משטרת ישראל

עורכות: נעמי לבנקרין וענת שטרן
עריכה לשונית: דניאלה רפאלי
עריכה ותרגום מאנגלית: גבריאל לני
גרפיקה: סטודיו Bata, אוקסנה קרבצוב
עיצוב הכריכה: שלומי שטרית

נדפס בישראל
ISSN 2664-2077
Printed in Israel

ועדה אקדמית: טל יונתן-זמיר, אסף לחובסקי, אורית רוזין,
ענת שטרן, יגאל שפי

התמונה בשער הקדמי: היערכות המשטרה לקראת פיזור מפגינים חרדים נגד חילול השבת בירושלים
על גבול שכונת מאה שערים 24.8.1987. צילום: מגי אילון, אוסף התצלומים הלאומי.

התמונה בשער האחורי: פרשי משטרה מפזרים מפגינים בהפגנת חקלאים בירושלים במחאה על
מדיניות הממשלה, 3.5.1980. צילום: חנניה הרמן, אוסף התצלומים הלאומי.

תוכן העניינים

7.....	כותבות וכותבי המאמרים
	מבוא
9.....	נעמי לבנקרון וענת שטרן
	אלימות פוליטית בשנות בינוי אומה: ניסיון הטלת הפצצה בכנסת בידי "ברית קנאים" (1951) כמקרה מבחן
17.....	אופירה גראוויס קובלסקי
	"ליל אלף השוטרים": המאבק על המשק ועל עיצוב הנרטיב ההיסטורי בפילוג קיבוץ יפתח (1953)
45.....	יוסף אוחיון וטל יצחקי
	"אינצידנט לא סימפטי": שיטור מהומות אתניות בישראל (1960-1970)
81.....	עודד רון
	"מיתוס של לידה מחדש"? תהליכי צמיחתו והתמסדותו של ארגון זק"א בישראל (1994-2003)
117.....	חיים צרפתי
	מסות ורשימות
	ניתוח תעודה: "פקודת התארגנות מס' 1": הקמת מערך השיטור בשטחים ספטמבר-אוקטובר 1967
155.....	אורית מילר-כתב

ביקורת על ספרו של רדלי בלקו: Rise of the Warrior Cop
The Militarization of America's Police Forces (2013)

165 שלומי שטרית

181תקצירים באנגלית

כותבות וכותבי המאמרים

ד"ר יוסף אוהיון הוא מפקד בסיס להפעלת מתנדבים במשמר הגבול. עבודת הדוקטור שכתב במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) באוניברסיטת בריאילן בהנחיית ד"ר גד קרויזר (2019), עוסקת בהתפתחות משמר הגבול (1953-1956) ובשאלת תרומתו לביטחון השוטף בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל. תחומי המחקר שלו כוללים היסטוריה צבאית ומשטרתית, בדגש על השיטור הביטחוני בשנות החמישים.

ד"ר טל יצחקי הוא סגן ניצב (בגמלאות) במשמר הגבול, בתפקידו האחרון שימש כראש ענף ביטחון הפנים של משמר הגבול ומשטרת ישראל. עבודת הדוקטור שכתב בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בריאילן (2019), עוסקת בהתיישבות הצ'רקסים בארץ ישראל במאה התשע-עשרה. תחומי המחקר שלו כוללים היסטוריה התיישבותית, ביטחונית ומשטרתית.

ד"ר אורית מילר-כתב היא עמיתת הוראה וחוקרת בתחום ההיסטוריה של המזרח התיכון במכון לחקר המזרח התיכון ומרכז אסיה באוניברסיטת אריאל. את הדוקטורט כמו גם את הפוסט-דוקטורט כתבה באוניברסיטת בריאילן, בהנחיית פרופ' מיכאל לסקר. עבודת הדוקטור עוסקת ביחסי ישראל, ירדן וארצות הברית על רקע כינון הממשל הצבאי בגדה המערבית (1967-1974) ומחקר הפוסט-דוקטורט, שאותו היא כותבת במסגרת המכון לחקר המחתרות ע"ש מנחם בגין, עוסק בשיחות, מגעים והסכמים בין ישראל, ירדן ואש"ף בתיווך ארצות הברית (1977-1991). ספרה: **The Golden Triangle: U.S. — Israeli — Jordanian Relations under Military Administration in the Occupied Territories 1967–1974** עתיד להתפרסם בשנת 2023 בהוצאת Sunny Press.

ד"ר אופירה גראוויס קובלסקי היא מרצה בכירה במכללה האקדמית צפת, עמיתת מחקר במוסד הרצל לחקר הציונות, אוניברסיטת חיפה. עורכת כתב העת "ארצות הגליל" במכללה האקדמית צפת. גראוויס קובלסקי חוקרת את ההיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל ומתמקדת במפלגות הימין ובעיצובה של ירושלים כבירת ישראל. פרסמה ספרים ועשרות מאמרים בכתבי עת אקדמיים בארץ ובעולם. כתב היד של ספרה, **נשים בימין בין יישוב למדינה**, זכה בפרס קתדרת קק"ל לחקר הציונות באוניברסיטת בריאילן, ועתיד לצאת לאור בהוצאת האוניברסיטה.

חיים צרפתי בעל תואר שני בהיסטוריה כללית. עבודת התזה שלו, שנכתבה בהנחיית פרופ' איריס רחמימוב, עוסקת בפינוי שבויים גרמנים מזירת צפון אפריקה על ידי הצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. בין השנים 1997-2022 שירת במשטרת ישראל, בין היתר כלוחם יס"מ במרחב חיפה (1997-1999), במז"פ חיפה (1999-2017) וכדסקאי מודיעין הערכה בחטיבת המודיעין של המשטרה (2017-2022). משנת 2022 עובד כמידען יעץ באוניברסיטת חיפה.

עו"ד עודד רון הוא תלמיד לתואר שלישי בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה העברית בירושלים. עבודת המחקר שלו, בהנחייתם של פרופ' מרדכי (מוטה) קרמניצר ופרופ' יובל שני, עוסקת במניע הגזעני כנסיבה מחמירה במשפט הפלילי. עובד כחוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה לצד היותו מלגאי מחקר במרכז קוגוד לחקר המחשבה היהודית ולהגות עכשווית, במכון הרטמן בירושלים.

סנ"ץ ד"ר שלומי שטרית הוא ראש מדור היסטוריה ומורשת באגף ההדרכה של משטרת ישראל, פוסט-דוקטורנט במכון לקרימינולוגיה של האוניברסיטה העברית. מחקריו עוסקים בתולדות השיטור וביטחון הפנים בארץ ישראל. עבודת הדוקטור שכתב במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) באוניברסיטת בראילן בהנחיית ד"ר גד קרויזר (2020), עוסקת במאבק הצבאי הבריטי כנגד המרד הערבי בארץ ישראל (1936-1939).

מבוא

נעמי לבנקרון וענת שטרן

גיליונו הנוכחי של כתב העת, המתמקד בשיטור בעיתות חירום ומצבי משבר, הינו תוצר מתבקש של אירועי השנה האחרונה. הקורונה (שהחלה עוד בשנת 2020), אסון מירון (30.4.2021) והעימותים האלימים שהתרחשו תוך כדי מבצע שומר החומות במאי 2021, סיפקו רצף מתמשך של אירועים שהצריכו מענים בתוך זמן קצר ולמידה תוך כדי תנועה, גם אם על פי חקיקה ונהלים קיימים. אף על פי שהמציאות המקומית התזזיתית וחסרת המנוח סיפקה למשטרת ישראל כבר מיום הקמתה אירועים מורכבים חדשות לבקרים, האתגרים שהציבה שנת 2021 בפניה התייחדו בממדיהם ובהיקף המשאבים וכוח האדם שנדרש לצורך מתן מענה הולם.

ישראל איננה חריגה כמוזן, ופעולה בעיתות חירום או במצבי משבר היא נחלתה של כל משטרה באשר היא, כפי שמלמד המחקר האקדמי המתפתח בהתמדה בנושא זה, בארץ ובעולם. במסגרת המחקר בתחום זה נבחנות הדרכים המיטביות לתכנון אסטרטגי למענה למצבים אלה, דרכים לניהולם, וממשקים נדרשים בין המשטרה לבין ארגונים ציבוריים ואזרחיים במהלכם. לרוב מדובר באירועים המשבשים במידה רבה את הסדר הקיים, בשל היקפם הנרחב וזמן ההיערכות הקצר שעומד לרשות כוחות הביטחון. מכיוון שמדובר באירועים שהם החריג ולא הכלל, וסיכויי התרחשותם נמוכים, הם מציבים מנעד נרחב של אתגרים ביחס ליכולת ההתמודדות עימם. נוסף על כך, השפעתם לא פעם מרחיקת לכת מעבר לתוצאותיהם המיידיות, וחלקם יובילו לבדיקה מעמיקה של המערכות שתרמו ליצירתם במעשה או במחדל.

בחלוקה גסה, ניתן להציע שלוש קטגוריות מרכזיות של עיתות חירום ומצבי משבר: אירועים ביטחוניים, פליליים ואזרחיים. אירועים ביטחוניים מזוהים בשני העשורים האחרונים בעיקר עם טרור, אך גם מלחמות הציבו בפני המשטרה המודרנית מאז הקמתה אתגרים לא מבוטלים, שנבעו מהצורך לתת מענה לאזרחים במצבי מצוקה, מגיוס שוטרים לצבא שהפחית את כוח האדם, ומהצורך לאכוף חוקים ותקנות חדשים, כגון תקנות צנע

או חובת האפלה.¹ לקטגוריה הפלילית משתייכים, למשל, אירועים שגובים מספר הרוגים ניכר, או כאלה שמתרחשים בלב אזור הומה אזרחים. ביניהם ניתן למנות מקרים של ירי בבתי ספר,² או אירוע של השתלטות על מבנה מסוים ולקחת בני ערובה.³

אירועי משבר אזרחיים מהווים קבוצה הטרוגנית ביותר של עיתות חירום ומצבי משבר: אסונות טבע, כגון רעידות אדמה או גל הצונאמי ששטף את דרום מזרח אסיה בשנת 2004;⁴ מגפות המצריכות פיקוח על סגר או עטיית מסכות, כמו השפעת הספרדית בסוף מלחמת העולם הראשונה או הקורונה בשנים האחרונות;⁵ ואירועים המסתיימים במוות כתוצאה מצפיפות קהל במקומות קדושים,⁶ במשחקי כדורגל,⁷ או אירועי המון אחרים.⁸

על אף רבגוניותם של האירועים השונים, כמה היבטים ישפיעו על הדרך שבה ייבנה המענה עבורם: האם הם ידועים במידת מה מראש כדוגמת סופה מתקרבת, או מתרחשים בפתאומיות ואינם מותירים מרווח תכנון ומחשבה, כמו אירועי טרור? מה דרגת המשילות המאפיינת את המדינה, ומהם ממדי האי-לגליזם שבה, ומאפייניו? האם זהו אירוע שבו מטפלת המשטרה לבדה, או שמא נדרש שיתוף פעולה בינה לבין גופים

- 1 David Bayley & David Weisburd, *Cops and Spooks: The Role of Police in Counterterrorism*, in *TO PROTECT AND TO SERVE: POLICING IN AN AGE OF TERRORISM* 81 (David Weisburd, Thomas E. Feucht, Idit Hakimi, Lois Felson Mock & Simon Perry eds., 2009).
- 2 Cheryl Lero Johnson, *Preventing School Shootings: The Effectiveness of Safety Measures* 12(6) VICTIMS & OFFENDERS 956 (2017); Atte Oksanen, Riittakerttu Kaltiala-Heino, Emma Holkeri & Nina Lindberg, *School Shooting Threats as a National Phenomenon: Comparison of Police Reports and Psychiatric Reports in Finland*, 16(2) JOURNAL OF SCANDINAVIAN STUDIES IN CRIMINOLOGY AND CRIME PREVENTION 145 (2015).
- 3 Amy Grubb, *Modern Day Hostage (Crisis) Negotiation: The Evolution of an Art Form within the Policing Arena* 15(5) AGGRESSION AND VIOLENT BEHAVIOR 341 (2010).
- 4 Benjamin Sins, *'The Day After the Hurricane': Infrastructure, Order, and the New Orleans Police Department's Response to Hurricane Katrina* 37(10) SOCIAL STUDIES OF SCIENCE 111 (2007).
- 5 Andrea M. Luna, Corina Sole Brito & Elizabeth A. Sanberg, CRITICAL ISSUES IN POLICING SERIES: POLICE PLANNING FOR AN INFLUENZA PANDEMIC: CASE STUDIES AND RECOMMENDATIONS FROM THE FIELD (Police Executive Research Forum 2007); Julian Laufs & Zoha Waseem, *Policing in Pandemics: A Systematic Review and Best Practices for Police Response to COVID-19*, 51 INTERNATIONAL JOURNAL OF DISASTER RISK 1 (2020).
- 6 Sara M. Amin, Danielle Watson & Tanya Trussler, *Policing and Religion in Tuvalu: Perspectives on Navigating Tensions Between Multiple Security Actors*, 38(3) JOURNAL OF CONTEMPORARY CRIMINAL JUSTICE 330 (2022).
- 7 FINAL REPORT: THE HILSBOROUGH STADIUM DISASTER (1989); פיקוח להכלה חברתית: הטיפול באלימות בכדורגל הישראלי לעומת הטיפול באלימות בכדורגל האנגלי "סוגיות חברתיות בישראל" 21, 102, 105-109 (2016).
- 8 ראו למשל שתי דוגמאות שהתרחשו רק במהלך התקופה בה נכתב המבוא: אורן אהרוני "אסון על המגרש: 125 הרוגים במשחק כדורגל באינדונזיה" *ישראל היום* (2.10.2022); חיים איסרוביץ "מצב חירום בקוריאה הדרומית: 120 הרוגים ומאות נפגעים באסון האלווין" *מעריב* (29.10.2022).

אחרים? מה היקפו של שיתוף פעולה מעין זה, ומה טיבם של הגופים שלצידם תפעל? האם קיים שיתוף פעולה יעיל בין משרדי ממשלה שונים, ובין עובדי ציבור לאזרחים ומגזר שלישי עובר להתרחשות האסון? או שמא עלול להיווצר כשל ביצירת הממשק הנדרש, שיגדיל את היקף הנזק הקיים ממילא?⁹ האם הציבור שנפגע באירוע נותן אומן במשטרה ומאפשר לה לסייע לו בפועל?

שני גורמים מרכזיים מבחינים בין ישראל לבין מדינות אחרות ביחס להיקפם של מצבי משבר, מאפייניהם וצורת הטיפול בהם. הראשון, מצבה הגיאואסטרטגי של ישראל שחייב ומחייב את כוחות הביטחון ובראשם צה"ל והמשטרה להתמודד עם שורה של מלחמות, ארועי הסלמה ביטחונית ופיגועי טרור. אף על פי שמשטרת ישראל נדרשה להתמודד עם סוגיות ביטחון פנים כבר מאז הקמתה,¹¹ הרי שבאופן רשמי הועבר הנושא לטיפול בהחלטת ממשלה 411 משנת 1975.¹² החלטה זו, שהתקבלה בעקבות שורה של פיגועים בעורף האזרחי, לרבות אסון מעלות והשתלטות מחבלים על מלון סבוי בלב תל אביב,¹³ נועדה להעביר את הטיפול במקרים אלה למשטרה המצויה ממילא בריכוזי האוכלוסייה האזרחית, תוך הפחתת הנטל על צה"ל, והשפיעה רבות על פעילות המשטרה.¹⁴ היבטים אחרים הקשורים למצבה הגיאואסטרטגי של ישראל ולמצבה הביטחוני, אשר הביאו למצבי משבר, היו הסכמים פוליטיים שהובילו לפינוי שטחים בהסכם השלום

9 William Waugyt & Gregory Streib, *Collaboration and Leadership for Effective Emergency Management*, 66 PUBLIC ADMINISTRATION REVIEW 131 (2006); Claudia Berchtold, Maike Vollmer, Philip Sendrowski, Florian Neisser, Larissa Muller & Sonja Grigoleit, *Barriers and Facilitators in Interorganizational Disaster Response: Identifying Examples Across Europe*, 11(1) INTERNATIONAL JOURNAL OF DISASTER RISK SCIENCE 46 (2020).

10 Ihab Hanna Salman Sawalha, *Collaboration in Crisis and Emergency Management: Identifying the Gaps in the Case of Storm 'Alexa'*, 7(4) JOURNAL OF BUSINESS CONTINUITY & EMERGENCY PLANNING 312 (2014).

11 יוסף אוהיון *התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי-למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953-1956* (חיבור לשם קבלת התואר "דוקטור לפילוסופיה" אוניברסיטת בר-אילן, 2019); שלומי שטרית "בשוטר תלוי הדבר": משטרת ישראל ואומן הציבור 1948-1953" *משטרה והיסטוריה* 1, 50, 83-86 (2019).

12 החלטה 411 של הממשלה ה-16 "האבטחה בישראל של מיתקנים ומוסדות ממלכתיים" (1.4.1975). על המתח בין תפקידי ביטחון הפנים לתפקידי הסדר הציבורי והשירות לאזרח ראו אראלה שדמי *ארץ מאובטחת: משטרה, שיטור והפוליטיקה של הבטחון האיש* (2012).

14 Sergio Herzog, *Militarization and Demilitarization Processes in the Israeli and American Police Forces: Organizational and Social Aspects*, 11 POLICE & SOCIETY 181 (2001).

עם מצרים (1977)¹⁵ ותהליך ההתנתקות (2005),¹⁶ אשר יצרו עימותים קשים בין שוטרים שנדרשו לפנות את תושבי המקום לבין חלק מהתושבים שסירבו לעזוב את בתיהם. גורם שני המשפיע על שכיחותם וטיבם של עיתות חירום ומצבי משבר בישראל הוא המשילות הנמוכה המאפיינת אותה. בישראל קיים אי-לגליזם אינהרנטי, כפי שהגדיר זאת אהוד שפרינצק, הנעוץ בשורשי היהדות בתפוצות השונות ושזור לאורך כל ההיסטוריה שלה מאז הקמתה.¹⁷ על רקע זה, ניתן להבין את טענתה של אורית קמיר בדבר היותה של ישראל מדינה "מאלתרת אסונותיה" בשל "תרבות הסמוך" המהווה חלק בלתי נפרד מהווייתה,¹⁸ אשר הובילה עד היום לשורה של מקרים קשים וחמורים כמו אסון המכביה (1997),¹⁹ אסון ורסאי (2001),²⁰ ועוד. הפרטה חלקית של שירותי החירום בישראל ללא דיון מעמיק דיו בסוגיה יצרה קשיים נוספים במענה לאירועים משבריים, שכן הובילה לגידול במספר המתנדבים הפועלים לצד אנשי מקצוע, ולא פעם בהיעדר הכשרה מספקת.²¹ אף שהקול הקורא לכתב העת הגדיר את נושאו כשיטור מצבי משבר ועיתות חירום, הרי שמבין מכלול האפשרויות הקיימות לדיון בסוגיות המשתייכות לקבוצה זו, היו אלה השסעים המאפיינים את החברה הישראלית מיום הקמתה, שניצבו במרכזם של מרבית המאמרים. ריבוי השסעים החברתיים – העדתי, הדתי, הלאומי והפוליטי – יצרו סיכון להתפרצות אירועים משבריים, ומאבקים בין קבוצות חברתיות שונות לרבות יהודים וערבים, דתיים וחילוניים, מרכז ופריפריה כמו גם השסע האתני והמעמדי וחילוקי דעות פוליטיים ואידיאולוגיים, פגעו לא פעם בלכידות החברתית והובילו להתלקחות והסלמה.²² על רקע זה נדרשה המשטרה לטפל בהתנגשויות שנוצרו בין קבוצות שונות, תוך שמירה על זכויות האזרחים מחד גיסא ועל הסדר הציבורי מאידך גיסא.

15 יעל הדר "מבט היסטורי: דעת הקהל על הסכם השלום בין ישראל למצרים, 1978-1982" (המכון הישראלי לדמוקרטיה, 2009); שלומי שטרית "מבצע שער": משטרת ישראל בביקור סאדאת (בית מורשת משטרת ישראל, 2018).

16 משה קראדי המפכ"ל: בקדמת הבמה ומאחורי הקלעים 192-218 (2012).

17 אהוד שפרינצק איש הישר בעיניו: אי-לגליזם בחברה הישראלית (1986).

18 אורית קמיר "ארץ מאלתרת אסונותיה: על סיפור ה'סמוך' במשפט ובתרבות הישראלים" תרבות דמוקרטית 1, 137 (1999).

19 במהלך טקס הפתיחה של המכביה ה-15 התמוטט חלק מהגשר עליו צעדו הספורטאים. 4 ספורטאים אוסטרלים נהרגו באסון, 69 איש נפצעו, וזיהום במי הירקון החמיר את מצב הפצועים ופגע במי שסייעו בחילוץם. ראו: דין וחשבון ועדת החקירה הפרלמנטרית לעניין לקחי אסון גשר המכביה (2003).

20 בזמן חתונה שהתרחשה באולמי ורסאי בירושלים (24.5.2001) קרס חלק מהמבנה וגרם למותם של 23 איש ולפציעתם של מאות. בעקבות האירוע הוקמה ועדת חקירה ממלכתית בראשות השופט זילר, שהצביעה בדוח המסכם שלה על ריבוי הכשלים בתחום הבניה בישראל. דוח ועדת החקירה הממלכתית לעניין בטיחות מבנים ומקומות המשמשים ציבור (2003).

21 Dikla Yogev, *Community Society Equilibrium: Religious Organizations in the Service of a Secular State*, 41 CONTEMPORARY JEWRY 369 (2021).

22 דן הורוביץ ומשה ליסק מצוקות באוטופיה: ישראל חברה בעומס יתר 69-137 (1990).

המאמרים הכלולים בגיליון מציעים נקודות מבט שונות ומרתקות על שיטור הנדרש לתת מענה לאירועים משבריים שנבעו משסעים אלה. האירועים הנידונים במאמרים השונים נתפסו לא פעם כאיום על המשטר, על אינטרסים חיוניים לו או על קיומה של מדינת ישראל בכללותה, עובדה שהשפיעה על המענה שניתן להם בידי המשטרה. המאמרים מופיעים בגיליון לפי סדר התרחשותם הכרונולוגי של האירועים המתוארים בהם, על ציר הזמן. שני המאמרים הפותחים את הגיליון עוסקים בתוצרי השסעים אשר פילגו את החברה הישראלית בעשור הראשון, ואף קודם לכן, במאבקים על צביונה העתידי. מאמרה של אופירה גראוויס קובלסקי מתמקד באחד מתוצריו של השסע הדתי-חילוני: אתגר האלימות הפוליטית שהציבה המחתרת החרדית "ברית קנאים" בפני המשטרה, בדמות הצתת כלי רכב, אטליזים לא כשרים ושליחת מכתבי איום לגורמים שונים. המאמר מתמקד ב"מבצע כלה", שהיה חלק מן המאבק שניהלה הקהילה החרדית כנגד יוזמת גיוס נשים לצבא. במסגרתו ביקשו פעילי "ברית קנאים" לסכל דיון בכנסת בנוגע לחוק שבו יעוגן גיוסן של נשים במאי 1951. כפי שממחישה גראוויס קובלסקי, המענה שנתנו המשטרה והש"ב לפעילות המחתרת, כארגונים צעירים וחסרי ניסיון, היה רצוף תמיהות וכשלים.

מאמרם של יוסף אוחיון וטל יצחקי עוסק בשסע האידיאולוגי שיצר את הפילוג בתנועה הקיבוצית, והוביל לשורת אירועים שהצריכו התערבות משטרתית לרבות איומים בנשק, קטטות, תגרות ידיים ופגיעה ברכוש. המאמר מתמקד בפילוג שהתרחש בשנת 1953 בקיבוץ יפתח כמקרה מבחן, שכן עובדת היותו מעוז של מפ"ם, שהוקם בידי יוצאי הפלמ"ח, הפכה אותו לסמל העשוי להכריע את תהליך הפילוג כולו. עומקה של המחלוקת, שהובילה לפירוק קשרים ומשפחות אך אילצה את הצדדים הניצים להמשיך ולהתגורר בצוותא בשל אופיו של הקיבוץ, לצד העובדה שבידי שני המחנות נמצאו כלי נשק, הובילה למענה משטרתית חריג בהיקפו, שגרר ביקורת אזרחית עזה שהושמעה בכנסת ומחוצה לה. בשני המקרים, הן ביחס לפילוג בקיבוצים והן ביחס ל"ברית קנאים", הושפעו הבעיה והמענה לה מצד המדינה והמשטרה מהיעדר מסורת דמוקרטית מספקת בתקופה זו.

שני המאמרים הבאים עוסקים בתוצרי השונים של השסע הלאומי-פוליטי בין יהודים לערבים בגבולות המדינה ומחוצה לה, על היבטיהם השונים: מאמרו של עודד רון עוסק בשיטור במהלך המהומות על בסיס אתני שהתרחשו בישראל בשנות השישים, בערים המעורבות ובערים בעלות רוב יהודי מכריע, שבהן חיו ואליהן הגיעו על בסיס יומי תושבים, פועלים, סטודנטים וצרכנים ערבים. המאמר דן בגורמי המהומות, שהיו נעוצים ביחס הדואלי של המדינה ושל הציבור היהודי כלפי האוכלוסייה הערבית במרחבים המשותפים: קבלה ועידוד הגעתם, מחד גיסא, לעומת דחייה ותפיסתם כאיום דמוגרפי, כלכלי, ביטחוני וזהותי, מאידך גיסא.

באופן דומה, מדיניות השיטור במהלך המהומות שיקפה במידה רבה את החשדנות והעוינות הממסדית והאזרחית כלפי האוכלוסייה הערבית, ובה בעת, גם את הניסיון לראות באזרחים הערבים בישראל חלק בלתי נפרד, גם אם כזה שזכויותיו פחותות, מהקולקטיב הישראלי.

מאמרו של חיים צרפתי מוקדש לעיון מזווית לא שגרתית, בתופעה ייחודית שהתפתחה בישראל בעקבות גל הפיגועים שהתרחש לאחר החתימה על הסכמי אוסלו בשנים 1993-1996 ופיגועי האינתיפאדה השנייה בשנים 2000-2003. ריבוי מקרי המוות ההמוניים והפומביים שעיינו נדרשה המשטרה באזור חיפה להתמודד בתקופות אלה, הצריך אותה לפתח מענה לטיפול בגופות לפי ההלכה תוך שמירה על כבוד המת. צורך זה הוביל אותה ליצירת מענה ייחודי, בדמות אזרחים חרדים שהתנדבו למשמר האזרחי והפכו ליחידה המכונה כיום "זק"א. מהלך זה הביא בעקבותיו שרשרת של שינויים במשולש היחסים שנרקם משלב זה ואילך בין המשטרה, מתנדבי הארגון והחברה החרדית.

את הגיליון חותמים שני מאמרים קצרים: הראשון, של אורית מילר-כתב, עוסק באופן שבו התמודדה משטרת ישראל עם הרחבתם הניכרת של ממדי האוכלוסייה והשטחים שלהם נדרשה לתת מענה בעקבות מלחמת ששת הימים. שינוי זה הצריך גיוס מהיר של מספר רב של שוטרים, שיסכימו לעבוד פעמים רבות הרחק מביתם, תוך חשיפתם לסיכון שהלך וגבר עם השנים, ותוך העדפה ברורה לכאלה היודעים את השפה הערבית ומכירים את תרבותה של החברה המקומית. אחד הפתרונות שאומצו היה גיוס שוטרים פלסטינים למשטרת ישראל, שסייעו לה באכיפת חוק וסדר במישור האזרחי בשטחי יהודה ושומרון בשנים שלאחר המלחמה, בעוד הטיפול בתחום הביטחוני נותר בידי שוטרים ישראליים.

המאמר החותם את הגיליון הוא ביקורת ספרים מאת שלומי שטרית, על ספרו של העיתונאי והפובליציסט האמריקאי רדלי בלקו (Balco).²³ ספר זה סוקר את שורשי המיליטריזציה של המשטרה בארה"ב, המטשטשת את ההבחנה בין צבא ומשטרה, ובין מלחמה ואכיפת חוק. מצב זה, כפי שממחיש ספרו של בלקו, היה תוצר של כמה אירועי משבר ומצבי חירום, אך גם הוביל, בתורו, לשורה ארוכה של אירועים אלימים המתרחשים בעטייה של המיליטריזציה עד היום.

ההתייחסות לכל אחד ממושאי המאמרים המופיעים בגיליון זה כאירוע בודד ויחיד מבלי לנהל דיון ביקורתי ומחקר אקדמי על אודות גורמיהם ודרכים אפשריות לטיפול יעיל בהם או אף למניעתם בעתיד, מאפשרת את שעתוקם העתידי. לפיכך, מבקש גיליון זה לבחון באופן אנליטי אירועי משבר שטופלו בעבר בידי משטרת ישראל: מה היו

RADLEY BALKO, RISE OF THE WARRIOR COP: THE MILITARIZATION OF AMERICA'S POLICE 23 FORCES (2013).

מאפייניהם, מה היו האתגרים שעימם התמודדה המשטרה במהלכם, ומה היה המענה שניתן בכל מקרה ומקרה. אנו מודות לוועדה האקדמית המלווה, לשופטות ולשופטי המאמרים, לצוות בית המורשת ולעורכת הלשונית על עזרתם הרבה בהבאת גיליון זה של כתב העת לדפוס, מקוות כי תמצאו עניין בקריאתו, וכי יהווה מקור לידע על אודות טיפול במצבי משבר ועיתות חירום בעתיד.

אלימות פוליטית בשנות בינוי אומה: ניסיון הטלת הפצצה בכנסת ביד "ברית קנאים" (1951) כמקרה מבחן

אופירה גראוויס קובלסקי*

ב־16 במאי 1951 התפרסמה בעמודים הראשונים של מרבית העיתונים במדינת ישראל הידיעה כי "כת בריונים קנאים עמדה להטיל פצצה לכנסת בדיון על גיוס נשים". במידע שמסרו לעיתונאים ביום האירוע, הדגישו הדוברים מטעם גורמי אכיפת החוק, כי מדובר בהתארגנות מחתרתית/טרוריסטית של דתיים וחרדים בשם "המחנה" או "ברית קנאים", שמטרתה הייתה למנוע את חקיקת החוק לגיוס חובה של נשים לצה"ל, ולפעול להשלטת חוקי הדת על המדינה. מאמר זה מבקש לבחון מחדש את הפרשה לאור מסמכי המשטרה והתיק המשפטי, מסמכים שלא התפרסמו עד כה, ולברר האם מחתרת חרדית הקשורה לאגודת ישראל אכן ביקשה להטיל פצצה בכנסת בעת הדיון על גיוס נשים לצה"ל. המאמר יציג את הרקע לאירועים ויתמקד באירועים שהתחוללו בכנסת, כמו גם בהתנהלות המערכות המינהליות השונות בעניינם של ארבעת הנאשמים בפרשה, ובמשפט שהתנהל נגדם בין פברואר למרץ 1952.

* מרצה בכירה במכללה האקדמית צפת ועמיתת מחקר במוסד הרצל באוניברסיטת חיפה. עורכת כתב העת "ארצות הגליל" במכללה האקדמית צפת. היא חוקרת את ההיסטוריה הפוליטית של מדינת ישראל ומתמקדת במפלגות הימין ובעיצובה של ירושלים כבירת ישראל. מאמר זה הוא פיתוח של מאמר מוקדם של גראוויס קובלסקי: "Religious Radicalism, The Zionist Right and the Establishment of the State of Israel", in JEWISH RADICALISM IN THE 19TH AND 20TH CENTURIES - HISTORICAL PERSPECTIVES ON A PHENOMENON OF GLOBAL MODERNITY 39 EUROPEAN-JEWISH STUDIES 299 (Frank Jacob & Sebastian Kunze eds., 2020).

מבוא

ב־16 במאי 1951 התפרסמה בעמודים הראשונים של מרבית העיתונים בישראל ידיעה מרעישת: "כת בריונים קנאים עמדה להטיל פצצה לכנסת בדיון על גיוס נשים".¹ המחקר המועט שנערך עד היום בנושא אימץ למעשה את טענת דובר המשטרה כפי שנמסרה במסיבת עיתונאים לאחר האירועים. לפי גרסה זו, "מבצע כלה" היווה שיא בפעולת מחתרת חרדית שהוקמה בשנות החמישים בידי צעירים חרדים הקשורים לאגודת ישראל, במטרה לכונן "מדינה יראת שמים",² ונקטה טרור פוליטי להשגת מטרתה.³ במקרה זה ביקשו חברי המחתרת למנוע את חקיקת החוק לגיוס חובה של נשים לצה"ל.⁴ "אלימות פוליטית" מוגדרת כהתנגשות בין אזרחים המבקשים לבטא מחאה פוליטית, תוך נקיטת צעדים אלימים המנוגדים לחוק,⁵ לבין סוכני המדינה. אזרחים אלה מאתגרים את העקרונות שעליהם מושתת שלטון דמוקרטי.⁶ המחקר בתחום זה בישראל כחן את מהותה של אלימות פוליטית לאור מקרי מבחן של קבוצות רדיקליות שפעלו בה, וינקו את חיותן מהתרבות הפוליטית המקומית.⁷ אחת ממסקנותיו המרכזיות של מחקר זה היא כי סיכויי הופעתה של אלימות פוליטית גוברים ככל שקטנה הלגיטימציה שמעניקה

1 ראו למשל "כת בריונים קנאים עמדה להטיל פצצה לכנסת בדיון על גיוס נשים" על המשמר 16.5.1951, 1; "סוכל ניסיון חבלה בכנסת" דבר 16.5.1951, 1; "נעצרו 42 חשודים בקשר לניסיון 'ברית קנאים' להתנקש בכנסת" הארץ 16.5.1951, 1; "נתגלתה תכנית להצית את הכנסת" חרות 16.5.1951, 1; "ברית הקנאים זממה להצית את הכנסת בעת הדיון על גיוס נשים" קול העם 16.5.1951, 1; "פרטים מעורפלים על תכנית למעשה חבלה בכנסת" הצפה 16.5.1951, 1; "סכל ניסיון להתנקש בכנסת" מעריב 16.5.1951, 1, הוצאת ערב; "מחתרת קנאי שבת ניסתה לחבל בכנסת בירושלים" הבקר 16.5.1951, 1.

2 עמי פדהצור "בין דמוקרטיה מתגוננת לדמוקרטיה מתחסנת – ישראל במבחן" תרבות דמוקרטית 135, 6 (2002).

3 אהוד שפרינצק בין מחאה חוץ פרלמנטרית לטרור: אלימות פוליטית בישראל (1995) (להלן: שפרינצק); אברהם דסקל התנהגות אופוזיציונית חוץ פרלמנטרית בראשית המדינה: ברית קנאים ומלכות ישראל (עבודת גמר לקראת תואר מוסמך, אוניברסיטת ברא"ל 1990) (להלן: דסקל); קימי קפלן עמרם בלוי: עולמו של מנהיג נטורי קרתא 245-246 (2017) (להלן: קפלן); Shlomo Shpiro, *The Intellectual* (2017); Ehud Shpritzak, *The Emergence of the Israeli Foundations of Jewish National Terrorism: Avraham Stern and the Lehi*, 25(4) *TERRORISM AND POLITICAL VIOLENCE* 606 (2013); Ami Pedahzur, *The Triumph of Radical Right*, 21(2) *COMPARATIVE POLITICS* 92 (1989); Ami Pedahzur, *The Triumph of Israel's Radical Right* (2012).

4 "נאשמים בהשתייכות למחתרת דתית בשם 'ארגון המחנה'" חרות 16.5.1951, 1.

5 שפרינצק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 6-8; יאיר יאסן בין 'נעשה ונשמע' לבין 'איש הישר בעיניו יעשה': אלימות פוליטית כלפי המדינה וסוכניה 36-42 (עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 2020).

6 ראו למשל אורן פיס "חופש הביטוי ואלימות פוליטית" עיוני משפט כב(2) 541 (1999).

7 שפרינצק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 6; עמי פדהצור ודפנה קנטינסים "האם זו רק דת? מודל ניסיוני לבידור התמיכה באלימות פוליטית בישראל" פוליטיקה 9, 12-11 (2004).

קבוצת מסוימת לשלטון.⁸ מאמרי מבקש להצטרף למחקרים אלה, ולבחון את התפתחותה וקיומה של אלימות פוליטית על רקע המאפיינים החברתיים והפוליטיים של ישראל בעשור הראשון, תוך התמקדות ב"מבצע כלה".

לאחד ממופעי האלימות הפוליטית הבולטים בשנותיה הראשונות של ישראל אחראית קבוצת קיצונים דתיים, שפעילותם כללה, בין היתר, שליחת מכתבי איומים, והצתת מכוניות וחנויות, כחלק ממאבקם להגנה על מעמד הדת במדינה. שירות הביטחון (להלן: ה"ש"ב) והמשטרה התקשו לתת מענה לבעיה.⁹ הרגישות הגבוהה בקרב הציבור הדתי שנלוותה לשאלת גיוס נשים, ותמימות הדעים שיצרה בין פלגים שונים, העלו את החשש בקרב המשטרה וה"ש"ב להסלמה באלימות מצד קבוצות קיצוניות.¹⁰ לטענת כוחות הביטחון, אירועי "מבצע כלה" המחישו בדיוק רב את ההסלמה שמפניה התריעו.

בעקבות האירועים האלימים בכנסת ביום 14.5.1951 נעצרו 53 אנשים,¹¹ אך עיקר תשומת הלב הציבורית בפרשה הופנתה ליחס המשפיל שלו זכו העצורים מצד אנשי החוק במחנה המעצר ג'למי, שם הוחזקו כשבוע. בעקבות מחאה של חברי כנסת והפרסום בתקשורת הוקמה ועדת חקירה פרלמנטרית שקבעה שטענות העצורים היו נכונות, עובדה שהובילה לשחרור רובם ללא משפט.¹² רק ארבעה מהם הועמדו לדין, בפברואר 1952, באשמת ניסיון הטלת הפצצה בכנסת: יהודה רידר, מרדכי אליהו, אליהו רפול-רפאל ונוח וורמסר.¹³ המאמר ידון בגורמים לפעילותן של קבוצות קיצון בשנותיה הראשונות של המדינה בכלל ובגורמים ל"מבצע כלה" בפרט, ויתמקד בתגובת המשטרה וה"ש"ב כלפיהן, כגופי ביטחון צעירים וחסרי ניסיון, שהשתמשו אף הם בכלים המנוגדים לעקרונות היסוד של משטר דמוקרטי.

8 EHUD SPRINZAK, BROTHER AGAINST BROTHER: VIOLENCE AND EXTREMISM IN ISRAELI POLITICS FROM ALTALENA TO THE RABIN ASSASSINATION (1999).

9 ראו תיעוד המכתבים בתיק המשטרה א"מ ל-2175/4 "קנאי דת 1950-1952" (להלן: א"מ ל-2175/4).

10 מפקד מחוז ירושלים, לוי אברהמי "דוח סיכום פעילות מחתרת ברית קנאים" (התאריך הרשום על המסמך הוא 11.6.1951, אך הוא מחוק בכתב יד). א"מ ל-2175/5 "מחתרת 'המחנה' או 'המסגרת' (ניסיון הצתת הכנסת)" (המסמך, להלן: "דוח סיכום ברית קנאים"; התיק, להלן: א"מ ל-2175/5).

11 קיימים נתונים שונים בנוגע למספר העצורים: בישיבת הממשלה טען שר המשפטים רוזן שישנם 53 עצורים וביניהם אישה אחת, ראו פרוטוקול ישיבה 46 של הממשלה ה-6, 21.5.1951 (להלן: פרוטוקול ישיבת ממשלה 46); לעומת זאת, בתיקי המשטרה מצוי דוח שמי של 55 עצורים, הכולל שתי נשים. דוח סודי ביותר של יצחק בן ארי, ראש ענף כללי (13.6.1951), "דוח סיכום ברית קנאים", שם.

12 דין וחשבון של ועדת החקירה הפרלמנטרית בעניין עצירי המחנה ג'למי, התשי"א-1951, ד"כ, 3.8.1951, נספחות. (להלן: דוח בעניין עצירי מחנה ג'למי).

13 ת"פ (מחוזיים) 72/51 נ' רידר ואח' (נבו 25.3.1952) (להלן: ת"פ רידר). התיק הועבר לעיוני רק לאחר המתנה ממושכת, ולאחר פרסום הקשיים שהוצבו בפניי לעיון בתיק בעיתון "ישראל היום". ראו אמנון לורד "אם למישהו היה ספק" ישראל היום 10.5.2018.

המחקר שעסק ב"במבצע כלה" עד היום נשען על שני נדבכים: האחד, עדויות של בעלי תפקידים בעת הנדונה שנכתבו מאוחר לאירוע ופורסמו כספרי זיכרונות, ובעיקר ספריהם של איסר הראל ראש הש"ב,¹⁴ וחיים כהן היועץ המשפטי לממשלה.¹⁵ עדויות אלה לוקות בחסר מפאת הזמן שחלף בין מועד האירוע למועד הכתיבה, כמו גם הטיות בכתביהם שהושפעו ממעורבותם האישית בפרשה. הנדבך השני הוא עבודת מוסמך שכתב אברהם דסקל בראשית שנות התשעים, שבחנה את מהלך האירועים במטרה להדגים תאוריה מתחום מדע המדינה.¹⁶ לפיכך, היא מתמצה בדיון תאורטי, שאינו מתבסס על מקורות ארכיוניים. החוקרים המעטים שחקרו את הנושא מאוחר יותר נסמכו על מחקרו של דסקל על אף היעדר תשתית עובדתית איתנה לתמונת המציאות ששורטטה בו.¹⁷

המחקר הנוכחי, לעומת זאת, נשען על תיקים שאותרו בארכיון המדינה, בארכיון הציני, בארכיון בן-גוריון ובארכיון הבריטי. עם זאת, מכיוון שחומרי הארכיון של השב"כ על אודות "ברית קנאים" עודם סגורים לציבור – על פעולות הש"ב בפרשה אפשר היה ללמוד רק מתוך מעט התיקים שנחשפו עד היום בסוגיות אחרות, מתוך זיכרונותיו המאוחרים של איסר הראל ומתוך אזכור הפעולות במקורות משטריים. מסמכים של ההליך המשפטי אותרו בתיק המשפט בארכיון בית המשפט המחוזי בירושלים,¹⁸ אולם יש לציין כי המסמכים בתיק המשפטי שרויים באי-סדר, דפי הפרוטוקול מופיעים בערבוביה ולא לפי מספרי העמודים, וחלקם חסרים מהתיק.

נוסף על החומרים הארכיוניים, התבססתי גם על עיתונות התקופה, שהייתה ברובה מזוהה פוליטית ובבעלות מפלגתית. הצלבת המידע בין הפרסומים בעיתונות, המקורות הארכיוניים ואוטוביוגרפיות של בעלי התפקידים אפשרה לצייר תמונה מדויקת יותר של האירועים, ובעיקר את עמדתם של מפקדי המשטרה ופרשנותם לאירועים.

בהסתמך על כל אלה, החומר הארכיוני שניצב לרשותי היה מגוון למדי, אך שיקף היררכיה ברורה בנוגע למהימנותו: מסמכים שנכתבו במהלך האירועים, ובהנחה שנועדו לעיני עובדי המשרד הממשלתי הרלוונטי בלבד (כפי שהיו מרבית תיקי המשטרה למשל),

14 איסר הראל **בטחון ודמוקרטיה** 179-193 (1989) (להלן: הראל **בטחון ודמוקרטיה**); מיכאל בר-זוהר **הממונה: איסר הראל ועלילות שרותי הביטחון** 98 (1971) (להלן: בר-זוהר). ראוי לציין את ההבדל בין שני המקורות: את הראשון כתב הראל עצמו, ואילו את השני כתב בר-זוהר, אך הוא אינו מציין במפורש כי ראיין את הראל או שוחח עימו. לפיכך הוצלב מידע מספרו של בר-זוהר, במידת האפשר, עם מקורות אחרים.

15 חיים כהן **מבוא אישי: אוטוביוגרפיה** (2005) (להלן: כהן).

16 דסקל, לעיל ה"ש 3.

17 לדוגמה **שפרינצק**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 34 ובעמ' 153.

18 בעיקר תיקים אלה: א"מ ל-2175/4, א"מ ל-2175/4/6, לעיל ה"ש 9; א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10; א"מ ל-2161/7 "תנועת החרות" (להלן: א"מ ל-2161/7); א"מ ג-3331/64 "עצורי ג'למה (ברית קנאים)"; ת"פ רידר, לעיל ה"ש 13.

היו שונים באופיים מהמסמכים שעמדו לרשותי על התנהלות הש"ב בפרשה, שהיו מעטים יותר, עקיפים, ונשענו במידה רבה על זיכרונותיו – הסלקטיביים והמאוחרים – של הראל. לפיכך, הפרשה טרם זכתה למחקר ממצה, והמאמר מבקש לבחון מחדש את "מבצע כלה" לאור מסמכים ארכיוניים שלא עמדו לרשותם של חוקרים קודם לכן, תוך התמקדות בפעילותם של כוחות הביטחון בנוגע לקבוצות קיצון בשנותיה הראשונות של המדינה.

אלימות פוליטית במדינת ישראל בשנות החמישים

בשנים הראשונות לאחר קום המדינה, עסקה המערכת הפוליטית בניסוח מחדש של ההסכמות הבין-מפלגתיות ביישוב היהודי, שנוצרו בתקופת שלטון המנדט וערב הקמת המדינה, במטרה להתאימן למציאות של מדינה עצמאית. קבוצות פוליטיות כגון הזרם הרוויזיוניסטי,¹⁹ קבוצות שהזדהו עם ברית המועצות²⁰ וקבוצות דתיות²¹ חשו כי ההסכמות הישנות מדירות אותן ממוקדי כוח והכרעה פוליטיים, ואילו מפלגת השלטון, מפא"י, התייחסה בחשדנות לקבוצות אלה שלא סרו למרותה הפוליטית הוולונטרית בתקופת המנדט.²² קיומן של קבוצות רדיקליות והחשדנות ההדדית הובילו לאלימות פוליטית, הן מצד קבוצות אלה ששאפו להגשים את מטרותיהן הפוליטיות בכל מחיר, והעניקו פרשנות קיצונית למציאות, והן מצד אנשי אכיפת החוק שחשו שעליהם להגן על המשטר במדינה – ואף הם, בכל מחיר.²³

שני גורמים עיקריים השפיעו על חששם של המשטרה והש"ב מפני קבוצות קיצון: ראשית, בידי בוגרי ארגוני המחתרת (הגנה, אצ"ל, לח"י) היה נשק זמין, והם לא מיהרו למסרו לגורמי אכיפת החוק עם קום המדינה. שנית, חברי קבוצות אלה התקשו להסתגל לדפוסי פעילות במדינה ריבונית, והמשיכו לפעול באופן אנטי-ממסדי, תוך הפגנת חוסר אמון כלפי הנהגת המדינה.²⁴ כך למשל, דוח של הש"ב משנת 1953 על אודות התנועה הכנענית, קבע כי "זריקת פצצות ע"י בודדים (עמוס קינן) היא תוצאת אוירה כללית

-
- 19 אופירה גראוויס קובלסקי הצודקים והנרדפים: מיתולוגיה וסמלים של תנועת החרות 1948-1965 (2015).
 - 20 אלון פאוקר "הקיבוץ הארצי וברית המועצות בעשור העצמאות הראשון" עיונים 22, 64 (2012).
 - 21 בנימין בראון "החרדיות האנטי-ציונית הרדיקלית בין קנאות להתמתנות יחסית" כשיהדות פוגשת מדינה 143 (ידידיה צ' שטרן ואח' עורכים 2015) (הספר להלן: כשיהדות פוגשת מדינה).
 - 22 ראו לדוגמה אודי לבל הדרך אל הפנתאון: אצ"ל, לח"י וגבולות הזיכרון הישראלי (2007).
 - 23 איסר הראל האמת על רצח קסטנר: טרור יהודי במדינת ישראל 12 (1985); דו"ח שירות הביטחון בנושא התנועה הכנענית 1953 (ללא ציון תאריך), א"מ 701-424-307 תיק ISA-PMO-NA-001n17z.
 - 24 יחיעם ויץ ממחתרת לוחמת למפלגה פוליטית: הקמתה של תנועת החרות 1947-1949, 120-134 (2002); גראוויס קובלסקי, לעיל ה"ש 19; זאב צחור חזן: תנועת חיים (1997).

במדינה ואין לה כל קשר לאפיה המיוחד של כל תנועה.²⁵ התיאור ממחיש את הנחת העבודה של הש"ב, ולפיה מדובר בבעיה כוללת, ולא בעניין ייחודי לתנועה הכנענית. אלימות פוליטית על רקע דתי החלה כבר בתקופת המנדט. בהקשר הנדרש למאמר זה, ההבדל המרכזי בין "דתיים" ל"חרדים" היה יחסם לתנועה הציונית ולמדינה. החלוקה לא הייתה דיכוטומית, והתאפיינה במורכבות החורגת מהנושא הנדון. עם זאת, אציין בקצרה כי שתי הקבוצות דמו זו לזו במאבקן לשמירת חוקי הדת, אך נבדלו זו מזו באמצעים שנקטו כדי להשיג את מטרותיהן: קבוצות מסוימות פעלו באמצעות מפלגות פוליטיות ושיטות מאבק דמוקרטיות, ואילו אחרות, שכונו לרוב "קנאי דת" במסמכי המשטרה, נקטו אלימות פוליטית. בתקופת המנדט הוקמו קבוצות חשאיות שונות כגון "אל"י" ו"בני פנחס", שפעלו במטרה להשליט בכוח את חוקי הדת על היישוב היהודי.²⁶ פעילותם האלימה כללה שליחת מכתבי איומים, הצתת כלי רכב, פגיעה בחנויות לממכר אוכל לא כשר, ופגיעה בנשים יהודיות שקיימו קשרים עם גברים ערבים ובריטים.²⁷ לאחר קום המדינה, נמשך המאבק על צביונה הדתי במישור הפוליטי, בשאלות שהוגדרו בידי חילונים ודתיים כקריטיות, לרבות הפרשנות לחוק השבות, אופי השבת במרחב הציבורי, שוויון זכויות לנשים, החינוך האחד במעברות, וגיוס נשים לצה"ל.²⁸

לאחר קום המדינה התארגנו המפלגות הדתיות במסגרת משותפת שנשאה את השם "החזית הדתית",²⁹ ובמקביל המשיכו קנאי הדת לפעול בשיטות אלימות כגון הצתת מכוניות וחנויות על רקע חילול השבת וממכר אוכל לא כשר. ירושלים הייתה מוקד לפעילות זו במשך כל שנות החמישים ממספר סיבות לרבות המאבק על הסכמות פוליטיות ומספרם הרב של החרדים מקרב תושבי העיר שהקל את גיוסם להפגנות המוניות.³⁰ מציאות סוערת זו הייתה הרקע להתארגנויות רדיקליות שביקשו להשפיע על המערכת הפוליטית

25 דו"ח ש.ב. בנושא התנועה הכנענית 1953, לעיל ה"ש 23.

26 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

27 מוטי גולני ודניאלה רייך "בין שליחות למנדות: המפגש בין בנות היישוב לבין לובשי המדים מהצבא הבריטי 1940-1948" ציון (עג) 325 (התשס"ח); דבורה ברנשטיין "השלטון הקולוניאלי והקהילה הלאומית: חוק מדינתי ופרשנות קהילתית של תופעת הזנות בארץ ישראל פלשתינה" מחקרי משפט כה (1) 7 (2009).

28 כשיהדות פוגשת מדינה, לעיל ה"ש 21; אליעזר דון יחיא "מפלגות הציונות הדתית במלחמת העצמאות" פוליטיקה במלחמה 264 (מרדכי בריאון ומאיר חזן עורכים 2014); משה ארנוולד "המפלגות החרדיות במלחמת העצמאות מבדלנות להשתלבות" פוליטיקה במלחמה 296, שם; יצחק גלינר ודנה בלאנדר המערכת הפוליטית בישראל כרך א 48-57 (2013).

29 גלינר ובלאנדר, שם.

30 ירושלים החצויה 1948-1967 (אבי בראלי עורך 1984) (הספר להלן: ירושלים החצויה); כהן, לעיל ה"ש 15, בעמ' 276. לדוגמה ראו "ניסו להצית אגד בירושלים" חרות 5.11.1950, 4.

באמצעות אלימות. בספרות המחקרית כונו מאבקים אלה לסירוגין "מלחמת אזרחים", "מלחמת תרבות", ו"מלחמות דת".³¹

עם זאת, ההתנגדות לחקיקת חוק גיוס חובה לנשים איחדה את הציבור הדתי והחרדי. במאבקם הפוליטי והציבורי נעזרו נציגיהם ברבנים מרכזיים שהפעילו את השפעתם על הציבור, אם על ידי פסיקה דתית ואם על ידי שיחות שניהלו עם מובילי דעה, מנהיגים ואזרחים.³² המחאה נגד החקיקה בוטאה בהפגנות סוערות שבהן השתתפו מגוון קבוצות מהחברה הדתית והחרדית, ובשוליהן התפתחה לעיתים אלימות של קבוצת מפגינים קטנה. אחת הקבוצות הקיצוניות של החברה החרדית בירושלים הייתה נטורי קרתא, שבניגוד לקבוצות אחרות שפעלו במסגרת כללי הדמוקרטיה, ביקשו לנתק עצמם ממדינת ישראל. קבוצה זו הפגינה בקביעות נגד קיומה של מדינת ישראל, נגד חילול שבת, נגד גיוס לצבא בכלל ונגד גיוס נשים בפרט. העובדה שאירועים אלה הסתיימו ברוב המקרים באלימות,³³ הובילה ליחס שלילי להפגנות הקבוצה מצד הציבור הישראלי.³⁴

הטענה בנוגע להשפעת הזירה הפוליטית על פעילות קנאי הדת התייחסה הן לרובד הפוליטי המקומי והן לרובד הארצי. המשטרה, שניטרה את הפעילות הפוליטית הדתית חרדית ועקבה אחר הפעילים, טענה כי תוצאות הבחירות לעיריית ירושלים בשנת 1950, בשל כינונה של מועצה עירונית בראשות ראש עיר ממפלגה דתית למרות מאמצי מפא"י למנוע זאת, היוו את הסיבה המרכזית לתחילת ההצתות ולהקצנה של קנאי הדת.³⁵ זמן קצר לאחר מכן, בפברואר 1951, החל משבר קואליציוני, שבמסגרתו התפטר שר הדתות יהודה לייב מימון מתפקידו על רקע המשבר בחינוך, החזית הדתית פרשה מן הקואליציה, והכנסת התפזרה. באפריל 1951 הוכרז על בחירות לכנסת השנייה שעתידות היו להתקיים בתאריך 30.7.1951.³⁶ "מבצע כלה" התרחש בתקופת הביניים שבין פיזור הכנסת הראשונה לבין הבחירות לכנסת השנייה.

31 מנחם פרידמן "נטורי קרתא והפגנות השבת בירושלים 1948-1950, רקע ותהליכים" **ירושלים החצויה**, שם (להלן: פרידמן "נטורי קרתא") ("מלחמות דת"); ברוך קימרינג "דת, לאומיות ודמוקרטיה בישראל" **זמנים** 50-51, 129 (1994) ("מלחמות תרבות"); בנימין בראון "היהדות החרדית והמדינה" **כשהיהדות פוגשת מדינה**, לעיל ה"ש 21, בעמ' 98 ("מלחמות דת"); **דסקל**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 23-32 ("מלחמת אזרחים").

32 בנימין בראון **החזון איש: הפוסק המאמין ומנהיג המהפכה החרדית** 88-90 (2011) (להלן: בראון **החזון איש**).

33 פרידמן "נטורי קרתא", לעיל ה"ש 31.

34 **קפלן**, לעיל ה"ש 3, בעמ' 229-276.

35 מכתב סודי ביותר מיצחק בן ארי, ראש ענף כללי במשטרת ישראל, לראש ענף חקירות (21.1.1951), א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10 (להלן: מכתב סודי מבן ארי).

36 פרידמן "נטורי קרתא", לעיל ה"ש 31; אשר כהן "דת ומדינה – חילוניים, דתיים וחרדים" **העשור הראשון תש"ח – תשי"ח** 228 (צבי צמרת וחנה יבלונקה עורכים) (1997); לי כהנר, ניקולא יוזוֹף-אורבך וארנון סופר **החרדים בישראל: מרחב, חברה קהילה** 69 (2012).

שמועות שנפוצו בקרב חוגים פוליטיים חילוניים משמאל ובוטאו בעיתונות פוליטית כדוגמת "הדור", עיתונה של מפא"י, טענו לקיום מחתרת חרדית שמבצעת את ההצתות והאיומים.³⁷ מנגד, הפרסומים בתקשורת הדתית כגון עיתון "המודיע" הכחישו קיומה של מחתרת, טענו שמדובר בהסתה נגד הציבור הדתי, וכי המעשים הללו "גונו גם על ידי הרבנים הראשיים ומועצת גדולי התורה".³⁸ מידע שאספה המשטרה בירושלים העלה כי "חוגים דתיים מפיצים שמועות ברחובות ירושלים שההצתות הנם מעשי פרובוקציה של מפלגות פועלים" בניסיון לדחוק את הציבור הדתי אל מחוץ לחברה המתגבשת במדינה.³⁹ הש"ב סברו כי ההתארגנות החרדית שכונתה "ברית קנאים" השתייכה לנטורי קרתא, אף שלא היו ראיות לכך.⁴⁰ הארגון עקב אחרי רבנים משפיעים בחברה הדתית והחרדית שהיו קשורים למפלגות הדתיות והחרדיות,⁴¹ בהנחה שהייתה להם השפעה ישירה על הפעילות האלימה של הקבוצות הקיצוניות.⁴² הנחה זו נסמכה בעיקר על קביעת רבנים כדוגמת "החזון איש" כי גיוס נשים אסור על פי ההלכה.⁴³ איסור הראל טען בזיכרונותיו כי פעולות אנשי המחתרת החרדית קיבלו היתר מיוחד מרבה הראשי של ירושלים, הרב פרנק צבי פסח, "שהיה הפוסק האחרון בדבר ביצוע כל פעולה ופעולה",⁴⁴ ובאופן דומה סברה המשטרה כי הרב פרנק, וכן הרב סולובייצ'יק ממאה שערים, "נתנו היתר" לפעולתם או לפחות לא הביעו התנגדות.⁴⁵

בנוסף נבדקו הקשרים פוליטיים לפעולות האלימות בשני רבדים: ברובד המקומי – המשטרה טענה בדוחות הפנימיים כי ראש עיריית ירושלים זלמן שרגאי, איש הפועל המזרחי, היה בקשר עם אנשי "ברית קנאים", נפגש עימם ובכך במודע נתן גיבוי לפעולות אלימות,⁴⁶ אך הטענה נסמכה רק על התרשמותו של מפקד מחוז ירושלים על שיחה אקראית שניהל עם שרגאי, וללא ראיות של ממש.⁴⁷ ברובד הארצי – טענה המשטרה שמפלגת אגודת ישראל מעורבת בפעולת המחתרת ואנשיה לקחו חלק פעיל באלימות,

37 "הצתות בירושלים" הדור 21.1.1951, 1.

38 "הצתות המכוניות בירושלים נעשתה [כך] ע"י חבורת קנאים מודיע שר המשטרה" המודיע 21.1.1951, 1.

39 מכתב סודי מבן ארי, לעיל ה"ש 35.

40 קפלן, לעיל ה"ש 3, בעמ' 245-246.

41 ראו לדוגמה "דוח מעקב ש"ב אחר הרב צבי יהודה קוק" (31.1.1952), א"מ שב"כ ISA-PMO-NA-001n185.

42 כהן, לעיל ה"ש 15, בעמ' 280; הראל בטחון ודמוקרטיה, לעיל ה"ש 14, בעמ' 179-193.

43 בראון החזון איש, לעיל ה"ש 32, בעמ' 260-261.

44 הראל בטחון ודמוקרטיה, לעיל ה"ש 14, בעמ' 179-193; בריזוהר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 98.

45 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

46 שם.

47 לדיון בשיחה זו בין שרגאי לבין ממ"ז ירושלים, ובהיבטים נוספים של האשמת שרגאי בידי

המשטרה, ראו Ofira Gruweis Kovalsky, *Liminal Condition as Constant Situation, the Israeli Jerusalem Municipality, 1948-1955*, 38(1) JOURNAL OF ISRAELI HISTORY 113 (2019).

בעוד חשדותיו של איסר הראל התמקדו בצעירי המפלגה "הסתדרות צעירי אגודת ישראל"⁴⁸. כיוון חקירה נוסף שבדקה המשטרה היה קשר לתנועת החרות ולימין הרדיקלי, אך לא נמצאו לכך הוכחות.⁴⁹

פעילות המשטרה והש"ב בעקבות חשדות לאלימות פוליטית

שני גופים מרכזיים נטלו חלק במאבק נגד אלימות פוליטית בישראל בעשור הראשון: המשטרה והש"ב, אך בשנותיה הראשונות של המדינה הגדרת הסמכויות ודרכי הפעולה של שני גופי הביטחון הללו לא הייתה ברורה. המשטרה היוותה חלק בלתי נפרד ממערכת אכיפת החוק, אך פעלה לפי חוקים מנדטוריים שלא עברו שינויים ניכרים,⁵⁰ אלא רק באופן חלקי ולפי פרשנות פיקוד המשטרה ומשרדי הממשלה הרלוונטיים,⁵¹ ואילו הש"ב היה נטע זר לשלטון הדמוקרטי בשל דרכי הפעולה שאפיינו אותו, שנעדרו מערכת נורמטיבית ברורה כמו גם שקיפות בנוגע לפעולותיו. במצב זה, ובהיעדר מסורת דמוקרטית בשני הארגונים, התפתחו בהם שיטות עבודה שאתגרו את עקרונות היסוד של הדמוקרטיה. איסר הראל, ראש הש"ב הראשון, שעיצב במידה רבה את פעילותו של הארגון, סבר כי ניתן לפעול בדרכים המנוגדות לחוק נגד פעולות המאיימות על המשטר, וראה את עבודתו כחלק ממלחמה "בעולם אפל ואלים של הסתה וטרור ופרובוקציות, שכל האמצעים וכל הכלים כשרים בידיו [...] למלחמה נגד המשטר ונגד הדמוקרטיה".⁵² רק בשנת 1957, כפי שמעיד אתר האינטרנט של השב"כ כיום, הצטמצם טיפולו של הארגון בנושאי פנים והוא "נכנס לעידן הממלכתי".⁵³ גישה זו זכתה לגיבוי מלא מצד ראש הממשלה דוד בן-גוריון. בין היתר, נעשה שימוש בש"ב לחקירות פליליות רגישות, לצד המשטרה, כמו למשל בחקירת רצח נציג האו"ם בישראל פולקה ברנדוט, בנובמבר 1948.⁵⁴ נוסף על כך, עקב הש"ב אחר אישים פוליטיים כגון חברי מפלגות וראשיהן, ואחר רבנים ומנהיגים. סוכנים הוחדרו להתארגנויות פוליטיות, גויסו מקורות מודיעיניים, ונעשה שימוש בעזרים אלקטרוניים על מנת לעקוב אחר מנהיגי המפלגות ופעיליהן. ראוי לציין כי הנתונים המלאים על

48 בר-זוהר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 98.

49 א"מ ל-2175/4, לעיל ה"ש 9; א"מ ל-2161/7, לעיל ה"ש 18; אופירה גראוויס קובלסקי "מדינה על יסוד תורת ישראל" האומה 216, 62 (2019).

50 ובעיקר – פקודת המשטרה, ופקודת החוק הפלילי-1936.

51 נעמי לבנקרון "תפקידה של משטרת ישראל בכינונה של אורחות חרדית: המחאה על חילול השבת בירושלים (1948-1956)" משטרה והיסטוריה 2, 115, 127-129 (2020).

52 הראל רצח קסטנר, לעיל ה"ש 23.

53 שירות הביטחון הכללי 1#=<https://www.shabak.gov.il/pages/moreshet.html>

54 יומן בן-גוריון 22.11.1948, ארכיון בן-גוריון (להלן: אב"ג), רשומה 225139; יומן בן-גוריון 21.9.1948, אב"ג, רשומה 224862.

מעקבים לא פורסמו מעולם אך גם לא הוכחו. כך למשל, נמצא במשרדו של מנהיג מפ"ם מאיר יערי מכשיר הקלטה מוסלֶק, שהותקן על ידי הש"ב,⁵⁵ מנחם בגין, מנהיג חרות, היה מושא למעקב והתלונן בכתב ובעל פה על המעקבים וההאזנות שהתבצעו נגדו ונגד חברי מפלגתו,⁵⁶ וחבר הכנסת זלמן סוזאבי, מהציונים הכלליים, שכינה כסגן שר המסחר והתעשייה, מצא במשרדו מתקני האזנה.⁵⁷ גם אורי אבנרי, עיתונאי ועורך "העולם הזה", האשים את אנשי הארגון וטען שפעלו נגדו ונגד העיתון.⁵⁸

במקביל לפעילות הש"ב שפעל במסגרת צה"ל, ועם הקמת המשטרה בשנת 1948, בנפרד מהש"ב ולא תמיד בתיאום עם השירות ומפקדיו, הוקם מערך סוכנים משטרי בתוך אגף החקירות, שעסק במעקבים אחר ארגונים ומפלגות בדומה לפעילות הש"ב. עד לשנת 1950 היה המערך מצוות למדור סוכנים, במחלקת חקירת פשעים במטה הארצי.⁵⁹ שוטרים סמויים ישבו בכינוסים של מפלגות וארגונים פוליטיים מימין ומשמאל בכל רחבי הארץ, ודיווחיהם כללו פרטים על המתכנסים, הדוברים ופרסומי התעמולה שחולקו למשתתפים.⁶⁰

בסוף שנת 1950 הפך הש"ב לגוף עצמאי במשרד הביטחון,⁶¹ ובמשטרה הוקם מדור יהודים בתוך מחלקת חקירת פשעים, ואליו הועברו שוטרים שעסקו במעקבים פוליטיים, אך במקביל עסקו בכך גם יחידות מחוזיות אחרות וללא תיאום בין היחידות.⁶² בעקבות כך נקבעה חלוקת סמכויות בין הארגונים: תחום ביטחון הפנים והמעקבים אחר ארגונים פוליטיים היו באחריות הש"ב. אולם, החלוקה לא הייתה ברורה דיה, ועמימותה אפשרה פרשנויות שונות מצד מפקדים הן בש"ב והן במשטרה. המשטרה המשיכה במעקב אחר

55 לדיון ביחסים בין בן-גוריון, מאיר יערי ואיסר הראל, והחשדות כלפי יערי, ראו אביבה חלמיש **מאיר יערי האדמו"ר ממרחביה: שנות המדינה** 81-82 (2013).

56 תיק בארכיון הבריטי מלמד כי מנחם בגין היה מושא למעקב לאחר קום המדינה בידי גורמים ישראליים, בריטיים ואחרים 1-KV2-2251. The National Archives, file: KV2-2251-1. ראו גם פירוט של מעקבי המשטרה אחרי תנועת החרות, א"מ ל-2161/7, לעיל ה"ש 18. לתגובתו של בגין למעקבים אלה ראו מנחם בגין "רק בלי 'קוּוּטש' רבותי" **חרות** 18.5.1951, 2 (להלן: בגין "רק בלי 'קוּוּטש'").

57 ראו מכתב מפרץ ברנשטיין לראש הממשלה משה שרת (29.4.1954) **ארכיון ציוני מרכזי** A-309/56 "התכתבות עם אישים"; לדיון נוסף במעקבי הש"ב אחרי פוליטיקאים ראו גם ד"כ 16.11.1955, 346-343; "נאומי המלא של מנחם בגין בכנסת על תקציב משרדי ראש הממשלה ומשרד החוץ" **חרות** 23.3.1956, 2; אורית רוזין **חובת האהבה הקשה – יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים** 160 (2008).

58 מכתב מאורי אבנרי לדוד בן-גוריון מיום (6.12.1953), אב"ג, רשומה 135659.

59 ראו לדוגמה מכתב ממפקח שני יצחק בן ארי למטה הארצי אגף חקירת פשעים (15.10.1949) בנושא כרוז מטעם תנועת החרות, א"מ ל-2161/7, לעיל ה"ש 18.

60 ראו לדוגמה "תיק מעקב משטרה תנועת החרות", שם.

61 מכתב מאיסר הראל למנכ"ל משרד הביטחון (2.5.1950), <https://www.shabak.gov.il/heritage/Pages/history.aspx>

62 ראו לדוגמה מכתב אישי פנימי ממפקח ראשון י' אלדד לראש מחלקה כללית (17.8.1951), א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10 (להלן: מכתב ממפקח ראשון אלדד לראש מחלקה כללית).

גורמים פוליטיים⁶³ משום שלטענתה, עבודתה הייתה יעילה יותר מזו של הש"ב, ויתרה מכך, הש"ב לא שיתף אותה במידע חשוב לגבי עבירות פליליות.⁶⁴ גם הש"ב, מצידו, לא שיתף פעולה עם המשטרה, בשל חשדנותה של הנהגת המדינה, ובראשה בן-גוריון, בחוסר נאמנותה.⁶⁵ מצב זה הוביל לכך שמידע חיוני לשני הארגונים לא הועבר ביניהם בסוגיות משמעותיות. כך למשל בראשית שנת 1951 עצר סויר משטרתי ברמת גן את חיים ריקלין ומרדכי פריינד, שני צעירים חרדים על פי לבושם, כשבידם בקבוקי תבערה, בעת שניסו להצית כלי רכב. המשטרה לא הכירה את החשודים ולא היה לה כל מידע על אודותיהם,⁶⁶ ולכן פנתה לש"ב. במכתב תשובה של הש"ב למפק"ל המשטרה יחזקאל סהר נאמר: "ש.ב. חקר בנדון ולא העלה דבר. ריקלין ופריינד אינם גם רשומים בכרטיסים ש.ב."⁶⁷

תשובה זו חוטאת לאמת, כיוון שהשניים, שהשתייכו לחוגי המחתרת לח"י, נעצרו בספטמבר 1948 על ידי הש"ב בעקבות רצח שליח האו"ם הרוזן ברנדוט, ובתקופה הנדונה במאמר הם השתתפו בחוג "סולם" בהנהגתו של ישראל אלדד, שהיה תחת מעקב של הש"ב בין היתר באמצעות סוכנים שהושתלו בו.⁶⁸ לפיכך, סביר למדי להניח כי חוסר שיתוף הפעולה והמידע בין שני הארגונים השפיע על יעילות המאבק בקבוצות האלימות, לצד קשיים אחרים שנלוו למאבק זה.

ואומנם, במשטרה ובשירות הביטחון התקשו לפתור את בעיית האלימות הפוליטית על רקע דתי משום שלא נמצאה קבוצה ספציפית או מנהיגות שניתן היה להגדירה כמי שמחוללת את האלימות. בדוחות משטרה פנימיים צוין כי ההצתות נעשו "על ידי אנשים שהזדמנו למקום באקראי והחליטו על כך מניה וביה".⁶⁹ בשאלה האם התקיימה מחתרת ארצית ומי הם מנהיגיה התחבטו הן המשטרה והן הש"ב.⁷⁰

63 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

64 ראו התכתבויות בנושא בתיקי המשטרה, א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10.

65 ביומנו מביע בן-גוריון את חוסר האמון במשטרה, לדוגמה בעת רצח ברנדוט. ראו יומן בן-גוריון 18.9.1948 אב"ג, רשומה 224859; ראו גם נתן ברון "המרירות שלא פגה: פרשת ועדות הטיהור לבדיקת עובדי ממשלת המנדט במעבר למדינת ישראל תש"ח-תש"ט" **עם במלחמה** 69 (מרדכי בראון ומאיר חזן עורכים 2006).

66 מכתב מאביגדור קצנלבוגן אל אח"ק המטה הארצי (29.10.1950), א"מ ל-2175/4, לעיל ה"ש 9.

67 תזכיר בכתב יד שנשלח למפק"ל המשטרה משירות הביטחון (15.12.1950), שם.

68 **מורשת הלח"י** 2692; <http://lehi.org.il/?p=2692>; ראו גם שלומי שטרית "תיק 148/48 העברייני לא נודע: משטרת ישראל חוקרת את רצח ברנדוט" **עלי זית וחרב** טו 225 (2015).

69 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

70 שם; א"מ ל-2175/4, לעיל ה"ש 9; א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10.

מבצע "וינפץ אותה"

בינואר 1951 הציג ח"כ ראובן שרי ממפא"י⁷¹ שאילתה לשר המשטרה בנושא ההצתות ופעילות קנאי הדת בירושלים, שאותה הגדיר כ"טרור נגד בעלי מכוניות פרטיות ונגד קואופרטיב אגד". שרי דרש פתרון מיידי לתופעה, וביקש לדעת "מה האמצעים ששר המשטרה חושב לעשותם למען רסן את הארגונים החשאים למחצה, כמו 'נטורי קרתא' ו'ברית קנאים', ומניעת פעולתם הפושעת".⁷² שר המשטרה השיב כי ב־20 בינואר התבצעו מעצרים וכי מהחקירות עלה שהעבירות בוצעו בידי חבורה מאורגנת של קנאים דתיים "אשר מעשיהם גונו גם על ידי הרבנים הראשיים ומועצת גדולי התורה".⁷³ עם זאת, שר המשטרה הדגיש שלא קיימת מחתרת ארצית, תשובה שתאמה את הערכות המשטרה בתקופה זו, שלפיהן התקיימו התארגנויות מקומיות בלבד.

הראיות על פעילות "ברית קנאים" ו"המחנה" החלו להיאסף בתיקי המשטרה רק בחודש מרץ 1951, וכללו, בין היתר, מכתבי איומים נגד הנוסעים בשבת שהופנו לאנשים פרטיים ואישי ציבור כמו יו"ר הכנסת,⁷⁴ אך עד לחודש אפריל המשיכה המשטרה להתחבט בשאלת קיומה של המחתרת.⁷⁵ הטרימינולוגיה שהשתמשו בה הקבוצות האלימות, דמתה לזו של קבוצות פוליטיות/חברתיות חרדיות לגיטימיות,⁷⁶ וכינויים חוזרים כמו "חבר פעיל המחנה התורתי", "חבר הפעילים" או "המחנה", לא היו ייחודיים לקבוצות האלימות. למרות זאת, חלק ממנהיגי הציבור החרדי הבולטים שהשתמשו במונחים אלה הוגדרו במסמכי המשטרה כפעילים בקבוצות הטרור, גם ללא הוכחות של ממש.⁷⁷

הדיונים שהתנהלו בכנסת בסוגיה, והפרסומים בעיתונות שנלוו אליהם, יצרו לחץ על המשטרה וראשיה. המשטרה והממשלה הואשמו באי־מניעת האלימות, ובעיתונות התפרסמו התראות כי אזרחים ייאלצו לקחת את החוק לידיהם.⁷⁸ פיקוד המשטרה נדרש להציג בפני השר הממונה הסברים לאור השאילתות בכנסת והפרסומים השונים, במיוחד עם התקרבות מועד הבחירות, שנוצל בידי המפלגות השונות לצורכיהן.

71 ראובן שרי התגורר בירושלים, היה מזכיר מועצת פועלי ירושלים, וסגנו של ראש עיריית ירושלים דניאל אוסטר בין השנים 1949-1950.

72 ד"כ 30.1.1951, 913.

73 שם.

74 ראו לדוגמה המכתבים המצויים בתיקי המשטרה: א"מ ל-2175/4, לעיל ה"ש 9; א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10; ד"כ 30.1.1951, 913.

75 א"מ ל-2175/4, א"מ ל-2175/5, שם.

76 מנחם פרידמן *החברה החרדית: מקורות, מגמות תהליכים* 59-60 (1991).

77 מכתב סודי מבן ארי, לעיל ה"ש 35.

78 "הארגונים הדתיים בירושלים יפעלו נגד מציתי המכוניות" *הצפה* 7.3.1951, 4; "הדתיים המתונים וצעירי מפ"ם מתרים במציתי המכוניות" *מעריב* 18.3.1951, 4; "שוב הוצתו מכוניות בירושלים" *על המשמר* 15.3.1951, 1.

בעקבות כל אלה, בשלהי מרץ 1951, החל הש"ב במרחב ירושלים לפעול בצורה נמרצת יותר לחשיפת מציתי המכוניות במסגרת מבצע מיוחד בשם "וינפץ אותה".⁷⁹ בסוף אפריל 1951 מסר הש"ב למשטרה על קיום המבצע, אך לא ברור אם הועבר הפירוט המלא של תוכנית העבודה למבצע.⁸⁰ עם זאת, מן המסמכים הארכיוניים עולה כי התקיימו מפגשים בין בכירי המשטרה ובין ראש הש"ב, כחלק מההיערכות המבצעית לחיסול ההצתות. במפגש הראשון הוחלט כי מטה מחוז ירושלים ירכז ויפעיל תוכנית מיוחדת בנושא משום שעיקר ההצתות היו בעיר.⁸¹ במפגש נוסף שהתקיים בראשית מאי 1951 מסר מפקד מרחב ירושלים של הש"ב כי "בידיו נמצא מקור רציני לקבלת אינפורמציה על קבוצת מחתרת של קנאי דת העוסקת בהצתת מכוניות".⁸² על פי הגרסה המופיעה בביוגרפיה של בריזוהר, איסר הראל טען בדיעבד כי הש"ב הצליח לשתול מודיעים בתוך המחתרת.⁸³ בדוחות המשטרה לא הוזכר קיום מחתרת גם לאחר תום הפרשה.

גם המשטרה, בדומה לש"ב, הפעילה מודיע משלה בתוך אותה קבוצה ירושלמית.⁸⁴ מבלי ליידע את הש"ב בכך, ולטענתה, המקור שלה היה מהימן יותר, עובדה שייתרה להבנתה הצלבת ידיעות קבועה עם גורמי ביטחון אחרים.⁸⁵ על בסיס הידיעות שהעבירו המודיעים לארגונים שהפעילו אותם, החלו הש"ב והמשטרה, כל ארגון בנפרד, להתארגן לפעולה.⁸⁶ דוחות המודיעין המשטריים עד סוף אפריל 1951 ציינו בקביעות שאין הוכחות לקיום מחתרת אחת, אלא מתקיימות התארגנויות ספונטניות במקומות שונים בארץ, ללא מאפיינים משותפים וללא שם מאחד לכל הקבוצות. המשטרה מיפתה שלוש קבוצות ברחבי הארץ שצמחו באופן עצמאי ללא קשר ביניהן: הקבוצה הירושלמית שהייתה הגדולה ביותר, וכונתה בידי המשטרה "המחנה" או "המסגרת"; הקבוצה התל אביבית שכונתה "ברית קנאים"; וקבוצה שלישית של קנאי דת, ללא שם, שארגנה פעולות טרור "על דעת עצמה".⁸⁷

עיקר תשומת הלב של הש"ב והמשטרה הופנתה לקבוצה הירושלמית. קבוצה זו כללה צעירים ממשפחות חרדיות מהזרם המתון, בשנות העשרים המוקדמות לחייהם, שעסקו בעיקר בחינוך נוער. ארבעה מבין הפעילים בקבוצה הועמדו למשפט בעקבות

79 בריזוהר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 95-96.

80 האירועים בכנסת שיוצגו בהמשך מעידים שלא כל האינפורמציה נמסרה לפיקוד המשטרה.

81 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

82 שם.

83 בריזוהר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 98.

84 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10; יאיר פידל החוקר: סיפור חייו של אליעזר שילוני 53 (1997).

85 "דוח סיכום ברית קנאים", שם.

86 שם.

87 שם.

"מבצע כלה": מנהיג הקבוצה, יהודה רידר, התנדב בהגנה, נלחם במלחמת העצמאות והוכר כנכה צה"ל, והיה דמות כריזמטית שהשפעתה על הקבוצה הייתה רבה. רידר ופעיל נוסף, מרדכי אליהו (לימים הרב הראשי הספרדי) עבדו כמדריכי נוער במדרשת סיני ובישיבת פורת יוסף בירושלים. נוח וורמסר שירת בצבא ונפגע בתאונת עבודה במהלך שירותו הצבאי. הפעיל הרביעי היה אליהו רפול-רפאל.⁸⁸

חברי הקבוצה הירושלמית החזיקו בעמדות קיצוניות בכל הקשור לנושאי דת ומדינה, שהובעו בכתב ובעל-פה. עיקר פעילותם התמקדה בהסברה וחינוך בקרב צעירים, ובארגונים של הצעירים שהתקבצו סביבם. אולם במקביל הם היו מעורבים בפעילות לא חוקית כגון הצתות והחזקת נשק שלא כדין, שהיה שייך כנראה לאחת המחתרות שפעלו בתקופת המנדט.⁸⁹ מדוחות המשטרה עולה שבקרב חברי הקבוצה היו חילוקי דעות בנוגע לשימוש באלימות, שאף גברו סביב השאלה כיצד להיאבק בחוק גיוס נשים לצה"ל. חלקם תמכו בהטלת פצצה בכנסת בעת דיון בנושא, בעוד רבים אחרים פסלו את הרעיון, ואף פרשו בעקבותיו מפעילות ודיווחו עליו לגורמים ביטחוניים.⁹⁰ לטענת המשטרה, מרדכי אליהו היה "האב הרעיוני של הפעולה בכנסת".⁹¹

בדוחות המשטרה מוזכרת המילה "מחתרת" בעניין קבוצה זו רק לאחר האירוע בכנסת. עם זאת העריכו במשטרה בדיעבד כי "ארגון המחתרת טרם עבר שלבי התפתחות והתארגנות ראשוניים, הוא עדיין לא הקיף, כנראה, חוגים יישוביים נרחבים ואף שיטת פעולתו הייתה פרימיטיבית – בהשראה עם מסורת ארגוני המחתרת לשעבר".⁹² עוד נקבע "כי למרות חולשתו כיום וחוסר קו מדיני מושלם הרי המגמות הפוטנציאליות של חבורת קנאים זו היו מרחיקות לכת". אי לכך הסיקה המשטרה כי ההתארגנויות הללו עלולות "לסכן את בטחונה הפנימי של המדינה באופן הרציני ביותר".⁹³

במקביל לקביעה זו של המשטרה, שכפי הנראה נתמכה על ידי הש"ב, אישרה הממשלה מאבק בהצתות באמצעות תקנות שעת חירום משנת 1945, שהעניקו סמכויות חריגות למשטרה במשטר דמוקרטי, לרבות מעצרים מינהליים ללא צו שופט (סעיף 111). החלטה זו נתפסה ככלי משמעותי לחיסול האלימות החרדית, שכן היא הרחיבה את מנעד הסמכויות שעמדו לרשות הכוחות ללא צורך בראיות הנדרשות בהליך משפטי רגיל. בדיון שהתנהל

88 ת"פ רידר, לעיל ה"ש 13.

89 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

90 ראו לדוגמה מכתב מז' גייר, ראש ענף פלילי, לאח"ק מפ"ל (2.12.1953), למכתב מצורפת עדותו של בעדני א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10.

91 דוח מעצרים בחתימת יצחק בן ארי ראש ענף כללי (13.6.1951), א"מ ל-2175/5, שם.

92 מכתב ממ' נוביק, סגן מפקח מחוזי וראש המחלקה הכללית בפועל, לראש אגף חקירות במשטרה (31.5.1951). א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10. ("סגן מפקח מחוז" לא היה תפקיד אלא דרגה במשטרה) (להלן: מכתב מנוביק לראש אגף חקירות במשטרה).

93 שם.

בממשלה לאחר ניסיון הטלת הפצצה, הובהרה סוגיה זו בידי היועץ המשפטי לממשלה חיים כהן, ולאחריו הבהיר משה שרת לשרים: "אייאפשר היה באותה שעה לבקש פקודת מעצר על ידי שופט, כי לא היה מוכן די חומר האשמה. על ידי המעצר האדמיניסטרטיבי ניתנה האפשרות להכין את חומר האשמה".⁹⁴ משמע ההחלטה להשתמש בתקנות חירום נתפסה על ידי השלטון כמי שמנעה את המשך פעילותן של הקבוצות הקיצוניות, גם כאשר לא נמצאו ראיות משפטיות לפעילותן.

"מבצע כלה": ההתרחשויות בכנסת ותגובת כוחות הביטחון לאירוע

בבוקרו של יום 14.5.1951 כונסה צמרת המשטרה בדחיפות, ומפקד מחוז ירושלים דיווח כי "המודיע שלנו" מסר שבמהלך הדיון בחוק גיוס נשים לצה"ל הצפוי להתקיים בכנסת "עומדים להטיל בעת הדיון מהיציע שבכנסת לתוך אולם הישיבות פצצת הפחדה אשר תגרום להתלקחות אש ועשן רב". עוד נמסר כי לדברי המקור אנשי המחתרת כינו את הפעולה בשם הקוד "מבצע כלה". במסיבת העיתונאים שערכה המשטרה לאחר שהפרשה פורסמה נטען כי האירוע אמור היה להוות שיא בפעולות הקבוצה.⁹⁵

מהדיווח עולה כי המשטרה למדה על האירועים מן המודיע שלה, והדו"ח המסכם שלה לפרשה מלמד כי גם הש"ב היה מודע למבצע המתוכנן, אך לא ברור מה בדיוק ידע האחרון או מה היה מקור המידע שלו. כך או אחרת, אנשי שני הארגונים ידעו על העתיד להתרחש בכנסת, אולם לא שיתפו אלה את אלה במידע שהיה ברשותם, ואף שלא נמצא חולק על חומרת האירוע העתיד להתרחש, הן המשטרה והן הש"ב ארגנו את כוחותיהם לפעול בנפרד. לאחר מעשה, נימקה המשטרה את חוסר התיאום עם הש"ב בטענות שלוח הזמנים היה קצר ו"שלא עלה בידי אנשינו למצא את אנשי הש"ב, לא הצלחנו לתאם את הפעולה למפרע, אם כי, נפגשנו עם מפקד מרחב יים [של הש"ב אג"ק] ואנשיו בבנייני הכנסת כאשר אנשי המחתרת היו כבר בקרבת הכנסת ועל היציע".⁹⁶

תמיהות אחדות עולות ממידע זה: ראשית, הנוכחים בדיון המשטרתי התייחסו למידע כפשוטו ללא דיון מורכב, ואיש לא עסק בשאלה האם ניתן היה לעצור את האירועים טרם הגעת אנשי הקבוצה לכנסת, מחוץ לבניין, בין היתר על ידי הפעלת תקנות החירום שאושרו לשימוש. שנית, אף שעמדו לרשות המשטרה שעות אחדות עד למועד שבו תוכנן ביצוע הפעולה, לא היה תיאום בינה לבין הש"ב וכל גוף פעל בנפרד. רק כאשר החלה פריסת הכוחות סביב מבנה הכנסת, התקיים מפגש בין מפקדי שני הארגונים. הדוחות

94 פרוטוקול ישיבת ממשלה מו, לעיל ה"ש 11.

95 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

96 שם.

אינם כוללים פירוט שמי של הנוכחים במפגש אך מהכתוב עולה כי השתתפו בו מפקד מחוז ירושלים, פיקוד המשטרה הבכיר ואיסר הראל, והוחלט כי ניהול האירוע בכנסת יופקד בידי הראל. בתדרוך המשותף של מפקדי הכוחות, דיווח מפקד מחוז ירושלים כי לכנסת תוחדר פצצה על ידי גורמים החשודים בטרור, דבר שיאפשר "לאסור את האנשים בכנסת כשבידי אחד מהם הפצצה".⁹⁷ עם זאת, כל ארגון שמר את המידע שהיה ברשותו לעצמו: לש"ב לא נמסר על הדיווח שהעביר המודיע של המשטרה בקבוצה, ולמשטרה לא דווח על מעורבות המודיע של הש"ב באירוע העתיד להתרחש בכנסת.⁹⁸ בהמשך למפגש בין מפקדי הכוחות, נפגש הראל עם יו"ר הכנסת יוסף שפרינצק, ותיאר בפניו את הפעולה שעתידה להתבצע. בביטחון רב התחייב הראל בפני שפרינצק:

אני לוקח על עצמי אחריות מלאה שנתפוס איש זה עוד לפני שיזרוק את הפצצה. חשוב לי ביותר שנתפוס אותו ממש בשעת מעשה. רק כך נוכל להכות במחתרת מכה קשה וסופית ולחסלה אחת ולתמיד. נצמיד אליו כמה מעובדי השירות. כשיעלה ליציץ הקהל, ישבו על ידו, מכל צדדיו, אנשים שלנו. נתפוס אותו ברגע המתאים. חשוב מאוד לתפוס עם הפצצה בתוך הכנסת.⁹⁹

הראל ביקש מיו"ר הכנסת שפרינצק, שהישיבה תתקיים כסדרה, וכי יתאפשר לכוחות משטרה גלויים,¹⁰⁰ לצד כוחות סמויים של הש"ב והמשטרה, להיכנס למבנה הכנסת. בדוחות המשטרה נטען כי סוכם שהישיבה לא תסתיים לפני השעה 22:00, וכי יו"ר הכנסת קיבל את אישור שר המשפטים ויו"ר ועדת חוץ וביטחון להכניס את כוחות הביטחון למשכן הכנסת.¹⁰¹ לאחר קבלת האישור, התפרסו אנשי הש"ב והמשטרה בכוחות גדולים, גלויים וסמויים, גם בתוך הכנסת.

97 שם.

98 על אי-הדיווח בין המשטרה לש"ב בנושא הגדון במאמר מעיד גם מסמך משטרתי מאוחר לאירוע בכנסת, המתייחס לפרשה: "יש לי סיבות מבוססות להבעת הדעה כי רבות מהתופעות המצערות בהן פרשת הטיפול בקנאים מלווית לגבי פנים ולגבי חוץ הינן תוצאה ישירה של הלך מחשבה וקו ספרטיסטי זה. [סעיף] ד. למרות המצאה מידית של הידיעה באמצעותי למר שלוש וממנו לראש שירות הביטחון לא שותף איש משרות זה. היו והיו מומנטים בהם השתתפות איש מהם יכולה הייתה להתברך על פעולותינו". ראו מכתב ממפקח ראשון אלדד לראש מחלקה כללית, לעיל ה"ש 62.

99 בריזוהר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 95-96.

100 לא ברור מדוע נדרשו כוחות גלויים, שכן ברי כי קיומם עשוי היה למשוך תשומת לב מצד אנשי המחותרת כמו גם מצד העיתונאים, אך אין לכך הבהרה בדוחות.

101 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

הכנסת שכנה בתקופה זו בבית פרומין במרכז ירושלים, ללא גדרות המפרידות את המבנה מהציבור הרחב. לפיכך, ההתרחשות הביטחונית סביב המבנה, שכללה הזרמת כמות חריגה של כוחות ביטחון הייתה גלויה לעין כול. עיתונאים סקרנים שנכחו בקביעות בכנסת הבחינו בכך וניסו לברר מה מתרחש,¹⁰² ואילו המפקדים בשטח ניסו להתנער מהעיתונאים, ובכך רק הגבירו את חשדנותם.¹⁰³ ליציע האורחים בכנסת הגיעו אזרחים דתיים וחרדים רבים במטרה לצפות בדיון. הללו, כמו גם שלושה מהנאשמים ב"מבצע כלה" – רידר, אליהו ורפול-רפאל, נכנסו לכנסת כמקובל באותה תקופה, עם כרטיסי כניסה שהוכנו מראש. לטענת המשטרה, הוכנו הכרטיסים עבור שלושתם על ידי גורמים פוליטיים שידעו על הצפוי להתרחש.

כל הנאשמים בפרשה העידו כי אומנם הקבוצה תכננה להשליך פצצה לכנסת, אך חלק מחבריה התנגדו לכך, ולפיכך התוכנית בוטלה או לכל הפחות נדחתה.¹⁰⁴ רפול-רפאל העיד כי "הוא ידע על הפעולה אך לא השתתף בתכנונה הואיל והתנגד לה עקרונית",¹⁰⁵ וגם רידר, מנהיג הקבוצה, העיד כי "יום לפני הביצוע בוטלה התוכנית המקורית של הכנסת הפצצה".¹⁰⁶ למרות החלטת הביטול, הודו הנאשמים כי המשיכו בביצוע הפעולות המתוכננות שנדרשו ל"מבצע כלה", מבלי לנמק את הפער בין ההחלטה למעשה: רידר הרכיב פצצה והכניס אותה לכנסת,¹⁰⁷ ואילו וורמסר,¹⁰⁸ שעליו הוטל להחשיך את אולם המליאה,¹⁰⁹ הגיע לבניין הכנסת ונשאר מחוצה לו.

אם כך, מן המקובץ במסמכים הארכיוניים השונים, עולה כי השתלשלות האירועים בכנסת בתאריך 14.5.1951 הייתה כדלהלן: שעות אחדות לפני הדיון בכנסת, דיווח המודיע של המשטרה למפעיליו כי חברי הקבוצה החליטו להטיל פצצה בכנסת בעת הדיון על חוק גיוס נשים באותו ערב. גם הש"ב היה מודע לאירועים, ממקורותיו שלו, וכפי הנראה אף ידע על כך לפני המשטרה. במפגש שהתקיים באותו יום בכנסת בין מפקדי שני ארגוני

102 שלום רוזנפלד "הכנסת במרכז סנסציה פלילית" **מעריב** 16.5.1951, 2 (להלן: רוזנפלד "הכנסת במרכז סנסציה").

103 שם.

104 דוח מעצרים מאת יצחק בן ארי, ראש ענף כללי (13.6.1951), א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10.

105 "גילויים נוספים על מבצע כלה" **דבר** 1.6.1951, 8.

106 "מפקחי המשטרה מוסרים עדויות כיצד נגבו ההודאות מפי נאשמי ברית קנאים" **הצפה** 1.6.1951, 8 (להלן: "מפקחי המשטרה מוסרים עדויות"); על עדות זו חזר גם עיתון "חרות", ראו "הפצצה שנועדה לפוצץ את הכנסת הובאה אתמול כמוצג לבית הדין" **חרות** 1.6.1951, 8 (להלן: "הפצצה כמוצג לבית הדין"); "גילויים נוספים", לעיל ה"ש 105; דוח משטרה "מעצר אנשים בזמן פעולותינו נגד ארגון המחנה" מאת יצחק בן ארי, ראש ענף כללי (13.6.1951), א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10.

107 שם.

108 "מפקחי המשטרה מוסרים עדויות", לעיל ה"ש 106.

109 "דוח סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

הביטחון, סוכם רק על מעצר החשודים בעת שינסו להטיל פצצה, אך זהותם של שני המודיעים נותרה חסויה.

הדוח המסכם שכתב מפקד מחוז ירושלים לגבי ההתרחשויות בכנסת בזמן האירוע עצמו, עשוי לאפשר פרשנות שונה למכלול העדויות:

לרוע המזל נמצאה הפצצה בידי המודיע של הש"ב אשר ניסה להעבירה למודיע אחר שלנו על מנת שהלה יפעילה – וזה כמובן סרב. שני המודיעים (אשר לא ידעו כי רעהו המודיע) עשו כמיטב יכולתם להעביר אחד לשני את הפצצה (על מנת שהשני יאסר).¹¹⁰

מפקד מחוז ירושלים טען כי הפצצה הוכנסה לכנסת על ידי מודיע של הש"ב, וכפי שצוין לעיל הודה רידר, מנהיג הקבוצה, כי הוא שבנה את הפצצה והביאה לכנסת. את הודאתו זו אישרו גם הפעילים האחרים שנעצרו. לכן, מהצלבת העדויות של מפקד מחוז ירושלים ושל ארבעת הנאשמים ניתן להסיק כי רידר היה המודיע של הש"ב. מכיוון שהפעילים, ובכלל זה רידר עצמו, העידו כי חלקם התנגדו לרעיון הטלת הפצצה וחלקם ביקשו לדחות את האירוע, עולה מהעדויות שורה של תמיהות: האם המודיע פעל בהוראת מפעיליו? האם ייתכן כי חברי הקבוצה ביקשו לבטל את הפעולה, אך אנשי הש"ב היו נחושים לקיימה על מנת שיוכלו לבצע מעצרים תוך השגת ראיות מיטביות – פצצה בידי חברי המחתרת, בכנסת? ומדוע לא בוצעו מעצרים בזמן האירוע? הדיון בכנסת הסתיים מבלי שהמשטרה ביצעה מעצרים. ההנמקה לכך מופיעה אף היא בדוח המסכם של הפרשה:

בדעתו של מפקד המחוז היה לאוסרם במקום כשבידם הפצצה יחד עם כל יתר אנשי "המחנה" אשר היו על היציע וסביב הכנסת ומיד לאחר זאת לבצע פעולת מאסרים נרחבת. אולם לאחר שמפקד מרחב י"ם בש"ב התנגד לכך באופן מוחלט לא נראתה אפשרות לבצעה בצורה זו וניתן לאנשי "המחנה" להתפזר למקומותיהם אשר ברובם היו ידועים לנו.¹¹¹

השאלה מדוע לא נערכו המעצרים בכנסת על ידי השוטרים, שנפרסו, כאמור, במקום ושיכלו להיעזר גם במשמר הכנסת, שבאותה העת היה כפוף למשטרה, הועלתה כבר בזמן

110 שם.

111 שם.

אמת על ידי עיתונאים. לטענת הביוגרף של הרצל, יו"ר הכנסת שפרינצק נבהל, סיים את הישיבה טרם זמנה, ובכך סיכל את תוכניות הש"ב לעצור את החשודים בכנסת כשהפצצה בידיהם.¹¹² לעומת זאת, לטענת דובר המשטרה לא נערכו מעצרים כיוון ש"המשטרה הייתה מעוניינת להגיע "דרכם" אל אנשים אחרים של אותו ארגון ולמקומות ריכוזיהם".¹¹³ עם זאת, על פי הדוח המשטרתי, סגן יו"ר הכנסת ניר רפלקס פיזר את הישיבה, ועל פי הוראת פיקוד הש"ב הוחלט לא לעצור את החשודים, משום שהמודיעים לא הצליחו להעביר את הפצצה לחברי הקבוצה האחרים. מלבד זאת, מהדוח משתמע ניסיון של המשטרה לתלות את אי-מעצר החשודים בכנסת כמתוכנן, ביו"ר הכנסת: "יתכן ואילו נתנה ארכה קצרה זאת היתה שהות בידי המודיעים להעביר את הפצצה לידי אנשים אחרים ועל ידי כך היה מתאפשר בצוע מאסרים בבניין הכנסת וסביבתו".¹¹⁴

בתאריך 15.5.1951 בשעה 3:00 לפנות בוקר התקיימה פגישה בביתו של משה שרת, ממלא מקום ראש הממשלה באותה עת, ונכחו בה שר המשפטים, שר המשטרה ומפקד המוסד בתקופה זו, ראובן שילוח. הוחלט לפתוח בפעולה נרחבת נגד החשודים, תוך שימוש בתקנה 111 לתקנות החירום.¹¹⁵ בשעה 5:30 "פתחו כוחות הביטחון בפעולת מאסרים נרחבת"¹¹⁶ במקום מגוריהם ועבודתם של החשודים – בפנימייה של מדרשת סיני ובישיבת פורת יוסף. במהלכה, נעצרו 56 חשודים, לרבות המודיעים עצמם. המבצע נערך בפיקודו הישיר של מפכ"ל המשטרה יחזקאל סהר, ועוזר המפכ"ל¹¹⁷ עמוס בן-גוריון פיקד על החיפושים. סגן המפכ"ל יוסף נחמיאס הוביל את החיפוש והמעצר שבוצע בביתו של וורמסר.¹¹⁸ ייתכן שמעצר החשודים בפיקודה הישיר של צמרת המשטרה נעשה בשל משיכה לאור הזרקורים, שברור היה שיופנו למבצע מעין זה, וייתכן גם שיש בכך כדי להעיד על החשיבות הרבה שניתנה לנושא, על מידור דרגים נמוכים ועל רצון לאיסוף ראיות שיאפשרו העמדה לדין של מספר רב ככל הניתן מבין החשודים.

העיתונאים תיארו את החיפוש בדקדקנות מרובה המעלה את השאלה האם היו עדים לחיפוש, או שמא המשטרה מסרה להם מידע מפורט ביותר, אך כל אחת מן החלופות מעלה תמיהות. כך למשל בעיתון "הצפה" נכתב כי המחפשים, ובראשם עמוס בן-גוריון,

112 בר-זוהר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 96.

113 רוזנפלד "הכנסת במרכז סנסציה", לעיל ה"ש 102. באופן דומה נמסר בדוח המסכם של הפרשה במשטרה כי לא נעצרו אנשים משום שהמודיע לא הצליח להפילי איש ו"הוחלט כי מוטב להימנע ממעצר המודיעים" בכנסת, ראו סיכום ברית קנאים", לעיל ה"ש 10.

114 "דוח סיכום ברית קנאים", שם.

115 שם. ראובן שילוח (1959-1909) מילא שורת תפקידים ביטחוניים בתקופת היישוב והיה מפקד המוסד הראשון.

116 שם.

117 דרגת עוזר מפקח כללי מקבילה לדרגת תנ"צ כיום.

118 "מפקחי המשטרה מוסרים עדויות", לעיל ה"ש 106; "הפצצה כמוצג לבית הדין", לעיל ה"ש 106.

"ניגשו ישר לחדר מספר 59" ושם מצאו את רידר ורפול-רפאל.¹¹⁹ בעיתון "מעריב" צוין כי עמוס בן-גוריון ידע במדויק היכן מונחים המסמכים המפלילים: "מייד עם כניסתו לחדר, לקח את מכנסיו של רידר שהיו מוטלים בצד והוציא מהם את המסמכים".¹²⁰ עם זאת, בדוח המשטרתי נטען כי המסמכים "נמצאו על גופו של יהודה רידר".¹²¹

לאחר מעצרו של החשודים, קיימה המשטרה מסיבת עיתונאים והכריזה כי המחתרת חוסלה ובכך נמנעה פגיעה אנושה בדמוקרטיה הישראלית. הדובר המרכזי היה מפקד מחוז ירושלים במשטרה, שכן עצם קיום הש"ב היה חסוי בתקופה זו, לפחות לכאורה. במסיבת העיתונאים השתתפו שלושה נציגים בכירים ממשרד ראש הממשלה: מנכ"ל המשרד אהוד אבריאלי, מזכיר רוח"מ אלקנה גלי ושלישו הצבאי נחמיה ארגוב. הגעתם נועדה קרוב לוודאי לאותות לעורכי העיתונים על חשיבות הנושא, והם לקחו חלק פעיל במסיבת העיתונאים, והשיבו לשאלות העיתונאים כאשר חשו שדברי מפקד מחוז ירושלים אינם ברורים. במיוחד הפתיעה את העיתונאים שנכחו במפגש התערבותו של ארגוב.¹²² עיתונאי "הצפה" יונה בן אמיתי כתב: "ארגוב הרחיק לכת ואמר: 'רבותי חוסר הוכחה אינו הוכחה שהפשע לא בוצע', והעיר: 'לולא היה זה רציני ומדאיג, כי אז היה זה מגוחך למדי'".¹²³ שאלת העיתונאים מדוע לא נעצר האדם שנשא את הפצצה בכנסת לא נענתה ישירות.

הממשלה התכנסה לדיון בפרשה ביום 17.5.1951. משה שרת, ממלא מקום ראש הממשלה ושר הביטחון באותה עת (בשל נסיעתו של בן-גוריון לארה"ב), הצהיר כי כל המאסרים בוצעו באישורו ובאישור השרים הממונים.¹²⁴ לא ברור האם אנשי המשטרה והש"ב מסרו לשרת את התוכנית המלאה, אך בדיון שהתנהל הועלו חשדות בנוגע לפעילות המשטרה, ושר הסעד יצחק מאיר לוין, איש החזית הדתית מאגודת ישראל, טען כי "כל הגישה של המשטרה היתה מוזרה [...] או שיש לחכות עד שיהיו דברים ברורים או שיש כאן איזו עלילה".¹²⁵ לשכת העיתונות הממשלתית פרסמה הודעה רשמית מטעם הממשלה ובה נאמר:

אמש בשעת ישיבת הכנסת עמד להיעשות ניסיון חבלה בתוך אולם הישיבות של הכנסת על ידי חבורת מציתי המכוניות "ברית קנאים". הניסיון סוכל הודות לערנותה של המשטרה. המשטרה ערכה חיפושים

119 "מפקחי המשטרה מוסרים עדויות", שם.

120 רוזנפלד "הכנסת במרכז סנסציה", לעיל ה"ש 102.

121 מכתב מנוביק לראש אגף חקירות במשטרה, לעיל ה"ש 92.

122 י' עמיקם "קיצה השלו של מחתרת מסוכנת" **מעריב** 26.3.1952, 2.

123 יונה בן אמיתי "חוקי חרום בכנסת" **הצפה** 25.5.1951, 4.

124 פרוטוקול ישיבה 44 של הממשלה ה'2, עמ' 31 (17.5.1951).

125 שם, בעמ' 29.

מקיפים בירושלים. נתגלה מחסן נשק המכיל סטנים, אקדחים, רמוני יד בקבוקי תבערה וחומרי הצתה. כן נמצא חומר כתוב המעיד על קיומה של חבורה מאורגנת הפועלת במחתרת. נערכו מאסרים. החקירה נמשכת.¹²⁶

למרות הספקות שהעלו שרי החזית הדתית בדיון, הודעת הממשלה לא הזכירה אותן, אלא שיבחה את המשטרה על פעולתה ש"הנחילה לה אתמול אחת ההצלחות הגדולות ביותר, בסכלה מזימה שטנית לחבל בכנסת ובחבריה על ידי כת חשוכה 'ברית קנאים'".¹²⁷ הידיעה כי כוחות הביטחון הצליחו לחדור לתוך הקבוצה על ידי גיוס מודיע או שתילת סוכן דלפה או הודלפה לעיתונאים שסיקרו את האירועים. האופוזיציה מימין תקפה את הממשלה בתקשורת. במאמר נרחב בעיתון "חרות" הטיל ח"כ מנחם בגין ספק בדיווחי דובר המשטרה, והאשים את הממשלה בביצוע פרובוקציות:

האם אותו סוכן, אשר הש"י המהולל של מר בן גוריון הצליח להחזירו לשורותיה של ברית קנאים הוא סוכן מודיע, או סוכן פרובוקטור? [...] הריני ממאן להאמין בכל הפטפוט של קצין המשטרה על "פצצה" שהיו לה כל הסגולות הבאות: ראשית היא הייתה בקופסה קטנה; שנית, היא עמדה להטיל עשן רב; שלישית היא עמדה להפחיד (את מי?); רביעית, היא עמדה לפצוע ולהרוג; חמישית וזה אולי העיקר – המשטרה ידעה מראש באיזה כיס של איזה זוג מכנסיים של איזה מתנקש היא נמצאת.¹²⁸

שלום רוזנפלד מ"מעריב" ציין כי "כמה פרטים נראים מעורפלים במקצת", וכי לשאלה "איפה נמצאה הפצצה?" ניתנה התשובה "באחד המקומות שבהם נערכו החיפושים". למחרת מסיבת העיתונאים כתב רוזנפלד "לפי שעה – וגם אתמול הובעו במסדרונות הכנסת חששות שמא עניין זה נופח והגילוי אינו עומד בפרופורציה נכונה לעובדות ולהוכחות".¹²⁹ בשבועון "העולם הזה" הועלו תהיות לגבי הנתונים שמסרו דוברי המשטרה "כשנרגעו הרוחות, נראה סיפור המשטרה לקוי. למרות הסתמכותה על 'מוסר' מקרב חברי הברית, שהזעיק את המשטרה מראש, לא הוברר כלל, אם אכן היה ניסיון של ממש

126 "סוכל ניסיון חבלה בכנסת", לעיל ה"ש 1.

127 שם.

128 בגין 'רק בלי 'קוטש'', לעיל ה"ש 56.

129 רוזנפלד "הכנסת במרכז סנסציה", לעיל ה"ש 102; שלום רוזנפלד "במסדרונות הכנסת מביעים פקפוק" מעריב 17.5.1951, 2.

בהטלת הפצצה".¹³⁰ בעיתון "המודיע" נכתב כי "לא הוברר עדיין אם אמנם היה רצון התנקש בכנסת".¹³¹

המשפט

כל העצורים הוחזקו בבית המעצר בירושלים, ובלייל המחרת הועברו בכמה קבוצות למחנה המעצר ג'למי. חמישה ימים לאחר מכן, בתאריך 21.5.1951, הוחזרו אחדים מהעצורים לבית המעצר בירושלים לתחקור,¹³² ולפי הפרסומים בתקשורת הוצא לשישה מהם צו מעצר, אך לא צוינו שמותיהם.¹³³ בסופו של יום, הובאו בפני השופט החוקר יהודה כהן חמישה מהם: יהודה רידר, מרדכי אליהו, אליהו רפולירפאל, נוח וורמסר ושמעון בעדני. רק נגד ארבעת הראשונים הוגש כתב אישום.¹³⁴ במקביל שוחררו כל העצורים שנשלחו לג'למי בעקבות הסערה הציבורית על יחס המשטרה כלפיהם במהלך המעצר.¹³⁵ שאלה מסקרנות כשלעצמה היא מדוע לא הועמד שמעון בעדני לדין. גרסת המשטרה הייתה זהה לגרסתו, ולפיה הפסיק את הפעילות ב"ברית קנאים" כבר בפברואר 1951.¹³⁶ מדוח המעצר המשטרתי עולה כי בעדני היה מדריך בפנימיית פורת יוסף, ממארגני הקבוצה ומדריך אידיאולוגי של קבוצת נשים, אשר לקח חלק פעיל בהתארגנות ובהצתות. דוח המעצר מפרט כי מסר עדות מלאה, אך היא לא נמצאה בתיק.¹³⁷ התיק הפלילי שנפתח נגדו בגין השתייכות לארגון לא חוקי¹³⁸ נסגר רק שנתיים לאחר האירועים, מבלי שבעדני יועמד לדין. זאת, אף שדוחות המשטרה מצביעים על מעורבותו באירועים הפליליים, שהייתה זהה לזו של ארבעת הנאשמים שהועמדו למשפט,¹³⁹ עובדה שיש בה כדי לרמוז שמא הוא היה מודיע של אחד מארגוני הביטחון. לטענת אהוד שפרינצק, העמדת רק חלק מחברי הקבוצה לדין, ולא את כלל חבריה, נעשתה "בהנחיה ברורה וסלחנית של

130 "במדינה" העולם הזה 708, 24.5.1951, 6.

131 "הכנסת דנה בגילויי המשטרה" המודיע 17.5.1951, 1.

132 דוח בעניין עצירי המחנה ג'למי, לעיל ה"ש 12.

133 "הממשלה דנה במצב" חרות 22.5.1951, 1.

134 דוח ועדת החקירה על המתרחש בג'למי, א"מ פ"ח 3071/18 "ועדת החקירה" ארכיון אישי דוד צבי פנקס.

135 "דבר היום" דבר 25.5.1951, 1.

136 שתי הגרסאות התפרסמו במאמר בעיתון: "החל משפטם של עצורי ברית קנאים" דבר 31.5.1951, 4.

137 דו"ח משטרה על "מעצר אנשים בזמן פעולותינו נגד ארגון המחנה" (13.6.1951), א"מ ל"ה 2175/5, לעיל ה"ש 10.

138 ת.פ. 1148/51 בגין השתייכות לארגון בלתי חוקי" ז' גייר ראש ענף פלילי לאח"ק מפ"ל (2.12.1953), א"מ ל"ה 2175/5, שם.

139 שם.

דוד בן-גוריון" ולפיה "הוגשו כתבי אישום רק כנגד כמה מפעילי המחתרת",¹⁴⁰ אם כי חיים כהן מציין באוטוביוגרפיה שלו שנמנע מלהעמיד את כל חברי הקבוצה לדין בשל ממצאי ועדת החקירה הפרלמנטרית על התנהגות אנשי המשטרה בג'למי.¹⁴¹

כתב האישום שהוגש נגד ארבעת הנאשמים כלל אישומים רבים; החמורים שבהם היו בגידה במולדת, השתייכות לארגון בלתי חוקי, מזימת חדירה למשרד הביטחון במטרה להשמיד את החומר בעניין גיוס נשים, ניסיון הצתת הכנסת, ניסיון הטלת פצצה בכנסת והחזקת נשק שלא כדין. בתאריך 23.7.1951, לאחר חקירה שנמשכה חודשיים, החליט השופט החוקר יהודה כהן שיש להעמיד את הארבעה לדין בבית המשפט המחוזי בירושלים. המשפט החל בתאריך 18.2.1952,¹⁴² והרכב השופטים כלל את נשיא בית המשפט ד"ר בנימין הלוי, והשופטים אליהו משה מני ויהושע איזנברג. פרקליט המדינה ארווין שמרון היה התובע. עם תחילת המשפט החליטו השופטים לשחרר את העצורים בערבות, חרף התנגדותה של המשטרה. המשטרה המשיכה לעקוב אחר החשודים גם לאחר שחרורם בערבות, פעולה שנראה כי לא הייתה חריגה בשגרת עבודתה.

השוטרים שעקבו אחר הנאשמים השתייכו למדור היהודים, והונחו לא לנקוט שום פעולה פרט למעקב. העוקבים לא קיבלו כל מידע על אודות תנאי שחרורם של הארבעה, ולפיכך נאלצו, כפי שכתבו בדוח המעקב "לסמוך על ידיעות העיתונות בנידון, אשר היו סותרות".¹⁴³ טענתם שיקפה בעיה מוכרת בעבודת המשטרה בתקופה זו: מחוזות ומדורים שונים במשטרה לא שיתפו זה את זה במידע. בהתכתבות פנימית שהתנהלה במשטרה במהלך המעקב, צוין כי "יש לראות בשמירת אקסטרטוריאליזם זו של מחוז ירושלים בתל אביב ומונופולרליזם של ידיעות ושמירה קונספירטיבית בפני מדור יהודים חזרה על הצדדים השליליים בהם השתקפה פרשת הטיפול בקנאים".¹⁴⁴ גם במקרה זה, היעדר שיתוף הפעולה הפנימי במשטרה, בדומה להיעדר שיתוף הפעולה בינה לבין הש"ב, שיקף את הקשיים שאפיינו את התקופה, ואת חוסר הניסיון הארגוני של כוחות הביטחון. כך או אחרת, ממצאי השוטרים שביצעו את המעקב לימדו כי הנאשמים המשיכו בפעילותם הפוליטית בהסתדרות צעירי אגודת ישראל.

כזכור, בעת ניסיון הטלת הפצצה הייתה ישראל נתונה בעיצומו של משבר קואליציוני. המשפט עצמו התקיים לאחר שהמשבר הקואליציוני נפתר. לאחר הבחירות הוקמה קואליציה חדשה בראשות מפא"י ובן-גוריון, שכללה את ארבע המפלגות הדתיות. המפלגות הללו

140 שפרינצק, לעיל ה"ש 3, בעמ' 34.

141 כהן, לעיל ה"ש 15, בעמ' 276.

142 ת"פ רידר, לעיל ה"ש 13.

143 דוח סודי ביותר אל ראש מדור היהודים במשטרה בנושא "ביקור מפקדי 'המחנה' בת"א" (10.8.1951), א"מ ל-2175/5, לעיל ה"ש 10 (להלן: "ביקור מפקדי 'המחנה'").

144 מכתב ממפקח ראשון אלדד לראש מחלקה כללית, לעיל ה"ש 62.

ניסו לעצור את המשפט ולבטלו, בשל התווית הציבורית השלילית שהטיל עליהן "מבצע כלה". שר הפנים משה שפירא, איש הפועל המזרחי, נפגש עם בן-גוריון במטרה לשכנעו לעצור את המשפט.¹⁴⁵ בתאריך 19.2.1952 נפגש בן-גוריון עם היועמ"ש וביקש ממנו לבטל את כתב האישום, או לפחות לשנות את סעיפיו. לפי תיאור הדברים ביומנו של בן-גוריון, היועמ"ש הסכים להגשת כתב אישום מופחת ללא אישום בבגידה וקשר נגד המדינה:

אבל אינו מוכן לוותר על האשמות אחרות שהוכחו בלי ספק שענשם המקסימלי הוא 7 שנים. הוויתור יפגע בחוק בשופטים ובמשה שרת שפעל אז כמ"מ שר הביטחון. שאלתיו אם אפשר לדחות את המשפט עד שהממשלה או וועדת שרים תדון בדבר, כי אין אני רוצה לקחת את הדבר על אחריותי, מפני שלא הייתי בארץ בשעת מעשה. אמר לי לא המשפט מתחיל ב־9 בבוקר. קראתי למשה שפירא ואמרתי לו שאיני רואה רשות להתערב והיועץ המשפטי יעשה מה שלפי דעתו יש לעשות.¹⁴⁶

לטענת הנאשמים, הנעדרת ביסוס ממקור אחר, מסר להם היועמ"ש בשיחה אישית עימם כי על אשמת הבגידה, אשר הייתה בין סעיפי כתב האישום שנמחקו – "עומדת ונופלת כל התביעה".¹⁴⁷ בתאריך 20.2.1952, למחרת פגישתם של בן-גוריון והיועמ"ש, הודיע בית המשפט כי יש לזכות את הנאשמים משבעת האישומים המרכזיים שבכתב האישום, לרבות אשמת הבגידה והאשמה בהטלת הפצצה.¹⁴⁸ לזיכוי חלקי זה שלושה נימוקים אפשריים: נימוק פורמלי, הנכלל בפסיקת בית המשפט, ולפיו לא היו בידי התביעה די ראיות להוכחת העבירות הללו; הנימוק השני, כפי שפורסם בעיתון האופוזיציה "חרות", ולפיו הסכם קואליציוני בין הדתיים למפא"י הוא שהוביל לשינוי בסעיפי כתב האישום;¹⁴⁹ והנימוק השלישי, שניתן לשער לפי המסמכים הארכיוניים שצוינו לעיל, היה כי האישומים בוטלו בשל רצונה של המערכת להגן על המודיעים ולהימנע מחשיפתם, ואולי גם מחשיפת התנהלות אחרת שלה שלא

145 יומן בן-גוריון 19.2.1952, אב"ג, רשומה 218896.

146 שם.

147 "ביקור מפקדי 'המחנה'", לעיל ה"ש 143.

148 ת"פ רידר, לעיל ה"ש 13. בית המשפט כתב בהחלטתו כהאי לישנא: "פסק דין בנוגע לפרטים 1-7 של כתב האשמה: הנאשמים טענו שהם בלתי אשמים בעבירות המפורטות בפרטים 1, 2, 3, 4, 5, 6 ו-7 של כתב האשמה. היועץ המשפטי הודיע שלא יביא הוכחות נגד הנאשמים בקשר לפרטים הנ"ל. לכן בהתאם לסעיף 33(5) של הפרוצדורה הכללית (דיון על פי כתב האשמה), יש לזכות את הנאשמים מהעבירות הנ"ל. בית המשפט מזכה את ארבעת הנאשמים משבע העבירות על הסעיפים". פרוטוקול המשפט מתאריך 20.5.1952, עמ' 2-3. ראו גם "34 האשמות במשפט הקנאים" חרות 20.2.1952, 1; "מתחיל משפט 4 הקנאים" מעריב 19.2.1952, 1.

149 "השותפות המפא"י-דתית פועלת: הקנאים הדתיים אינם נאשמים עוד בהטלת פצצת תבערה בכנסת" חרות 21.2.1951, 4.

עלתה בקנה אחד עם החוק. ייתכן גם שהיה כאן שילוב של נימוקים, שכן כוחות הביטחון רצו להימנע מחשיפת המודיעים והממסד הפוליטי ביקש שלא לערער את הקואליציה החדשה. כך או אחרת, בכתב האישום נותרו כעת 27 אישומים, שהתמקדו בהתארגנות בלתי חוקית מאפריל 1950, שמטרתה הייתה השלטת דין תורה במדינה תוך שימוש באלימות. הנאשמים כפרו בכל ההאשמות נגדם, והסנגורים דרשו ביטול כלל האישום בשל ביטול שבעת האישומים המרכזיים, אך בית המשפט דחה את בקשתם.¹⁵⁰

מכל הנתונים עולה אפוא כי המשפט התנהל בשני מישורים: המישור הפומבי – בבית המשפט, והמישור הסמוי, שבמסגרתו ניסו גורמים פוליטיים לבטל את הדיון או להגיע להסדר טיעון שיבטל את הצורך בשמיעת ראיות. נראה שמאמצים אלה זכו לתמיכת הש"ב. בריזוזה, הביוגרף של איסר הראל, טען כי הש"ב המליץ להטיל עונשים קלים, "שהרי לא מעוניין היה להרוס חיי אנשים, אלא לשבור את ארגונם ולשרש מליבם הרגלי מחתרת".¹⁵¹ הנאשמים סירבו להסדר הטיעון המקל שהוצע להם, והתמידו בטענה לחוסר אשמה. ראשי המפלגות הדתיות, בתמיכת גדולי רבני התקופה, הפעילו לחץ על הנאשמים כדי שיסכימו להסדר הטיעון. הלחץ פעל, וארבעת הנאשמים ביקשו להתייעץ עם הרב המקובל עליהם, "החזון איש". "החזון איש" היה הרב החשוב ביותר בתקופה הנדונה בעולם החרדי; מי שעיצב את חברת הלומדים של החברה החרדית והיה ממובילי המאבק נגד חובת גיוס נשים לצבא.¹⁵² המשפט הופסק ליום אחד, והסנגורים, אחד מהנאשמים ובני משפחותיהם נסעו לבני ברק להיפגש עם "החזון איש". לפי טענות שפורסמו בעיתונות, "החזון איש" יעץ לנאשמים להודות,¹⁵³ ולמחרת, בתאריך 6.3.1952, הם הודו בכל המיוחס להם.¹⁵⁴ על הנאשמים הוטלו עונשי מאסר קצרים יחסית, בהשוואה לעבירות שיוחסו להם: יהודה רידר נדון לשנת מאסר, אליהו רפול-רפאל ומרדכי אליהו נדונו לעשרה חודשי מאסר, ונח וורמסר נדון לשישה חודשי מאסר. תקופת מאסר קצרה זו נגזרה בשל העובדה שהנאשמים הודו במיוחס להם, וכבר ריצו עד למועד גזר הדין תקופת מעצר, ובשל המדיניות המקלה שאפיינה את מערכת המשפט בשנותיה הראשונות.¹⁵⁵ בעת גזירת דינם אמרו הנאשמים שהם "מקבלים על עצמם את דעת גדולי תורה שפסקו כי הדרך התוקפנית, שהנאשמים ניסו ללכת בה מתנגדת לתורה ואסורה לפיה".¹⁵⁶

150 ת"פ רידר, לעיל ה"ש 13.

151 בריזוזה, לעיל ה"ש 14, בעמ' 99.

152 על "החזון איש" עצמו ראו בראון **החזון איש**, לעיל ה"ש 32; על יחסו של "החזון איש" למאבק בנושא גיוס נשים, ראו שם, בעמ' 87-93.

153 י' עמיקם "קצה השלו של המחתרת המסוכנת" **מעריב** 26.3.1952, 2.

154 "כתב האשמה שונה ו-4 'הקנאים' הודו" **על המשמר** 7.3.1952, 6.

Leslie Seba, *Sanctioning Policy in Israel—An Historical Overview*, 30(3-4) ISRAEL LAW REVIEW 234 (1996).

156 ת"פ רידר, לעיל ה"ש 13.

סוף דבר

אלימות פוליטית בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל התקיימה בקרב חוגים פוליטיים שונים ומנוגדים. ממדי חילוקי הדעות האידאולוגיים שאפיינו תקופה זו, והימצאותם של כלי נשק וחומרי נפץ בידי קבוצות פוליטיות שונות, תרמו במידה רבה לתחושה שרווחה בקרב ראשי המערכת הפוליטית, המשפטית והביטחונית, כי קבוצות אלה מהוות איום על הדמוקרטיה הישראלית ועל קיום המדינה. תחושה זו עמדה בבסיס המוטיבציה לפעילות חריגה מצד כוחות הביטחון, ואף הועצמה בעקבות המשבר הפוליטי בשנת 1951.

כמה קבוצות אלימות פעלו בתקופה שבה עוסק המחקר, כחלק מהמאבק הפוליטי על אופייה של המדינה. עם זאת, כפי שמעידים דוחות המשטרה, ביחס ל"ברית קנאים" מדובר היה באירועים שונים שבוצעו בעקבות יוזמה מקומית, וללא הנהגה מרכזית. עצם קיומה של מחתרת "ברית קנאים", שיקף ניסיון של קבוצות חרדיות להשפיע על המתרחש במדינה; אך בניגוד לקבוצות שהתאגדו לפעילות פוליטית כמו אגודת ישראל או הפועל המזרחי, פעלה מחתרת זו בניגוד לחוק, וניסתה להשפיע על החברה המתהווה במדינה, באמצעים המנוגדים למערכת המשפט ולעקרונות היסוד של הדמוקרטיה.

היעדר המורשת הדמוקרטית והמגבלות בחוק השפיעו לא רק על מי שהתנגדו לשלטון, אלא גם על כוחות הביטחון, שפעלו ללא בקרה המאפיינת ממשל דמוקרטי, והובילו אותם לנקיטת צעדים המנוגדים לעקרונות היסוד של משטר דמוקרטי, כגון מעקבים אחר פוליטיקאים, מפלגות וארגונים פוליטיים. למשטרה ולש"ב לא היו כלים ברורים כיצד לפעול וכיצד לשתף פעולה ביניהם, וחוסר האמון בין הארגונים היה רב. האירועים ממחישים שההתנהלות הפנים-ארגונית של המשטרה לקתה אף היא בחסר והיחידות השונות פעלו ללא תיאום.

על רקע זה יש להבין הן את צמיחת ארגון "ברית קנאים" והן את המענה שנתנו המשטרה והש"ב לפעולתו. נקודת המפגש בין פעילי המחתרת לבין כוחות הביטחון, כפי שבאה לידי ביטוי ב"מבצע כלה" שבו עסק המאמר, מעלה הרהורים נוקבים על אודות הדומה והשונה בפעולתם של השניים, המחתרת וכוחות הביטחון. מן מהמקורות שנחשפו עד היום עולה כי הפצצה נועדה ליצור עשן ורעש, אך לא להרוג; דוחות המשטרה מלמדים שרוב העצורים לא היו קשורים לכל התארגנות אלימה וחלקם אף נעצרו בטעות, או בעקבות הלשנה וחיסול חשבונות פנים-חרדי. האירוע המתואר בדוח המסכם של המשטרה בנוגע לפרשה, עשוי היה להיות משעשע למדי אלמלא נסיבותיו – שני מודיעים המשתייכים לארגוני ביטחון שונים, מבלי שידעו זה על תפקידו של זה כמודיע, ומעבירים את הפצצה מיד ליד. המידע הקיים בתיקים הארכיוניים שעליהם התבססתי, מצדיק בדיקה בעתיד של האפשרות כי כוחות הביטחון (ובעיקר הש"ב) הפריזו מאוד בתיאור הפרשה, או אף ביימו חלקים ממנה, במטרה לאפשר את הצעדים שננקטו והצדיקו הפעלת תקנות

חירום מינהליות, תוך יצירת דמוניזציה של חברי המחתרת יותר מכפי שהייתה מוצדקת בנסיבות העניין.

האם האלימות הפוליטית חדלה בעקבות המעצרים והמשפט? ממדיה אומנם הצטמצמו במידה רבה מאמצע שנות החמישים, בעיקר משום הפנמת חלקים רחבים בחברה את עקרונות הדמוקרטיה. החברה החרדית החלה להסתגר, להתנתק ולבדל עצמה הן מהמערכת הפוליטית והן מהחברה הישראלית, וחלק מבין המעורבים בפעילות המחתרתית העבירו את מאבקם מפסים של אלימות פוליטית לפסים פוליטיים, או השתלבו במוקדי כוח שונים בחברה החרדית.

גם כוחות הביטחון עברו שינוי ניכר, ובאופן מוצהר לפחות חדלו מלבצע מעקבים פוליטיים במהלך העשור הראשון. אין ספק כי חוסר הקשר בין המערכות פגע בתפקוד וביכולת של אנשי אכיפת החוק לבצע את תפקידם, כפי שעולה מן התמונה שתוארה במאמר. אף ששיתוף הפעולה בין שני הארגונים עודנו סמוי מעיני הציבור, ניתן להניח (וכמובן – לקוות) שהפך סדור ויעיל יותר. עם זאת, אלימות פוליטית מעולם לא נעלמה מישראל באופן מוחלט, והיא עדיין מופיעה בה מעת לעת, ומצריכה את קיומו של שיתוף פעולה מעין זה.

"ליל אלף השוטרים": המאבק על המשק ועל עיצוב הנרטיב ההיסטורי בפילוג קיבוץ יפתח (1953)

יוסף אוהיון* וטל יצחקי**

הפילוג בתנועת הקיבוץ המאוחד, שהתחולל בשנים 1950-1955, נבע ממחלוקות אידיאולוגיות ופוליטיות בין שתי המפלגות הגדולות מפא"י, מפלגת השלטון, והעומד בראשה דוד בן-גוריון, לבין מפ"ם, מפלגת אופוזיציה רדיקלית לממשלה. למחלוקות שהתגלעו בקיבוצים על רקע הפילוג נלוו לא אחת עימותים אלימים. תהליך הפילוג גרם לפיצולם של עשרות קיבוצים, להקמתם של חדשים ולמעבר של בודדים, משפחות וקבוצות לקיבוצים אחרים המזוהים עם תנועתם. היבטים פוליטיים וחברתיים של הפילוג אומנם נחקרו לעומקם, אולם התנהלות המשטרה והאופן שבו התמודדה עם אירועי האלימות והפרות הסדר שהתלוו לפילוג לא זכו עד כה לדיון מחקרי מעמיק.

* מתמחה בחקר היסטוריה צבאית ומשטרתית, בדגש על השיטור הביטחוני בשנות החמישים. עבודת הדוקטור שלו שכתב במחלקה ללימודי ארץ ישראל וארכיאולוגיה ע"ש מרטין (זוס) באוניברסיטת בר-אילן, עוסקת בהתפתחות משמר הגבול (1953-1956) ובשאלת תרומתו לביטחון השוטף בשנותיה הראשונות של מדינת ישראל.

** סגן ניצב (בגמלאות) במשמר הגבול, עוסק בחקר היסטוריה התיישבותית, ביטחונית ומשטרתית. עבודת הדוקטור שכתב בחוג ללימודי ארץ ישראל באוניברסיטת בר-אילן, עוסקת בהתיישבות הצ'רקסים בארץ ישראל במאה התשע-עשרה.

אנו מודים לד"ר נעמי לבנקרון על עצותיה הטובות ועל עבודת העריכה המסורה של המאמר.

במאמר זה אנו מבקשים להתמקד בפילוג שהתחולל במאי 1953 בקיבוץ יפתח. שלוש סיבות הניעו אותנו לבחור דווקא בקיבוץ זה: ראשית, עובדת היותו מעוז מובהק של מפ"ם, קיבוץ שהוקם בידי יוצאי חטיבת יפתח של הפלמ"ח, ועשוי היה להפוך לסמל מכריע בפרשת הפילוג כולה; שנית, הקונפליקט הפוליטי העז שניטש בין מפ"ם למפא"י על עיצוב הנרטיב ההיסטורי בנוגע לאירועים שהתרחשו בקיבוץ; ושלישית, הייתה זו ככל הנראה הפעם האחרונה, שבה הגיעה המשטרה לקיבוצי תנועת הקיבוץ המאוחד בתקופת הפילוג בכוחות גדולים. המאמר בוחן את האירועים שהתרחשו בקיבוץ יפתח בפרק הזמן הקצר שבו שהתה המשטרה במקום, ומתחקה אחר דפוסים פעילותה במהלך הפינוי והמעצרים של חברי הקיבוץ המאוחד. לצד הדיון בפעולות המשטרה בוחן המאמר את הנרטיב ההיסטורי שביקשו חברי הקיבוץ המאוחד להנחיל בעקבות התנהלות המשטרה ביפתח, בפרשנות שינקת את חיותה מן הקונפליקט הפוליטי שהתחולל באותה תקופה בין מפ"ם למפא"י.

מבוא

תנועת הקיבוץ המאוחד (להלן: הקבה"מ) שנוסדה באוגוסט 1927 בידי יצחק טבנקין,¹ ייעדה את הקיבוץ לשמש בסיס לארגון מעמד הפועלים כולו, בדרכו להגשמת החברה הסוציאליסטית בארץ ישראל.² בתקופת היישוב היה הקבה"מ התנועה הגדולה ביותר בתנועה הקיבוצית וחבריה עסקו במגוון רחב של פעולות הקשורות בהגשמת החזון הציוני: התנועה הובילה את המאבק להרחבת ההתיישבות היהודית ברחבי ארץ ישראל, ומאז היווסדה ועד שנת 1955 הקימה 78 קיבוצים.³ חברי התנועה מילאו תפקיד חיוני גם בתחום העלייה וההעפלה לארץ ישראל, כמו גם בתחום הביטחוני עם הקמתו של הפלמ"ח, הכוח הצבאי המגויס הראשון של ארגון ההגנה.⁴

הקמת המדינה סומנה כקו שבר בקורותיה של תנועת הקבה"מ והציבה אותה אל מול מציאות חדשה ומורכבת שבה ניטלה הבכורה מהתארגנויות וולונטריות לטובת

1 אייל כפכפי אמת או אמונה: טבנקין מחנך חלוצים 12 (1992).

2 הנרי ניר הקיבוץ והחברה, 1923-1933, 44-128 (1984).

3 אפרת קנטור בעצמם הם כותבים להם שיר: עיצוב הזיכרון הקולקטיבי בקיבוץ המאוחד 1948-1978, 6 (2007).

4 ברוך כנרי "התנועה הקיבוצית במעבר מיישוב למדינה" המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות 187 (ורדה פילובסקי עורכת 1990).

הממלכתיות שאותה ביקש להטמיע דוד בן-גוריון, מנהיג מפא"י וראש הממשלה הראשון.⁵ עם זאת, המעבר לגישה הממלכתית לא התרחש בן ליל, ובקרב מפלגות מכל קצוות הקשת הפוליטית עדיין פעלו גופים וארגונים שהעניקו שירותי חינוך, בריאות ואף ביטחון. לפיכך, פירוקו של הפלמ"ח, שרבים ממפקדיו היו מזוהים עם הקבה"מ, החריף את משבר האמון בין שתי המפלגות.⁶ הפירוק עורר זעם רב בקרב חברי הקבה"מ ונתפס בעיניהם כהתנכלות פוליטית, שגוי מבחינה ערכית, וגרם לרבים מחברי התנועה מפח נפש ותסכול.⁷ יוצאי הפלמ"ח ראו בהחלטתו של בן גוריון בשנת 1950 לפנות משער הגיא את שלדי המשוורנים ששימשו את הפלמ"ח בפריצת הדרך לירושלים הוכחה לגישתו המתנכלת שעוררה זעם רב בקרבם ונטען כי נועדה לטשטש את הזיכרון ההיסטורי של הפלמ"ח בין השאר בשל אופיו הפוליטי.⁸

השנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה היו תקופה סוערת ומטלטלת ביותר בתנועת הקבה"מ, והפילוג בקיבוצים היה אחד מביטוייה המובהקים. הפילוג החל כשנה לאחר פירוק הפלמ"ח, ושיקף את המחלוקת העמוקה והחריפה בין שתי מפלגות הפועלים הגדולות, מפא"י ומפ"ם.⁹ בספרות המחקרית הוצעו שני הסברים מרכזיים ביחס לגורמים לפילוג: האחד, זיקתה של מפ"ם לעולם העקרוני שייצגה ברית המועצות בתקופת המלחמה הקרה.¹⁰ השני, תהליכים פוליטיים שהתרחשו בשנות הארבעים של

5 על הדחיקה של מפ"ם מהממשלה הראשונה והיחסים הטעונים סביב שאלת הממלכתיות ראו זאב צחור "מפא"י, מפ"ם והקמת ממשלת ישראל הראשונה, 1949" **עיונים** 4, 378 (1994); אבי בראלי "הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות החמישים: הנחות מבניות" **אתגר הריבונות: יצירה והגות בעשור הראשון למדינה** 23 (מרדכי בריאון עורך 1999). על האופן שבו התמודד הקבה"מ עם השינויים הפוליטיים והחברתיים שנוצרו לאחר הקמת המדינה ראו ליאור ליבמן "הלם המדינה של הקיבוץ המאוחד 1948-1954" **עיונים** 22, 25 (2012).

6 עמיר בריאור **מחולשה לחלישה: הפיקוח הפוליטי על הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה** (2018).

7 לדיון בנושא פירוק הפלמ"ח ראו אניטה שפירא **מפיטורי הרמ"א עד פירוק הפלמ"ח: סוגיות במאבק על ההנהגה הביטחונית 1948** (1985); יואב גלבר **למה פרקו את הפלמ"ח: הכוח הצבאי במעבר מיישוב למדינה** (1986).

8 בנושא זה ראו מעוז עזריהו "שלד הברזל שותק כמו רעי – סיפורם של שרידי המשוורנים בשער הגיא" **קתדרה** 106, 119 (2002).

9 לרשימה חלקית של מחקרים על אודות הפילוג בתנועת הקבה"מ ראו ברוך כנרי **סנוורים: פרוטוקול הסמינריון על פילוג הקיבוץ המאוחד** (יעקב סתיו עורך 2011); יוסי אסף "פילוג ואיחוד בתוך התנועה הקיבוצית" **הקיבוץ: מאה השנים הראשונות** 183 (אביבה חלמיש וצבי צמרת עורכים 2010); אלי צור **נופי האשליה: מפ"ם 1948-1954**, 240 (1998); אורי יזהר **חלוצ ללא מנתח – תולדות הקיבוץ המאוחד בשנות המדינה (1948-1980)** 78 (2022).

10 אייל כפכפי "הזיקה האידיאולוגית-חינוכית לברית המועצות כגורם בפילוג בקיבוץ המאוחד" **הציונות** יד 127 (1989); זאב צחור, **חבר תנועת הקבה"מ, טען שבזמן הפילוג מפא"י לא התייחסה לנטייה לברית המועצות כעילה לפילוג, ושטענה זו עלתה רק בדיעבד**. ראו זאב צחור **הקיבוץ המאוחד בישובה של הארץ, 1949-1960** כרך ג 63 (התשמ"ד).

המאה עשרים, והובילו להקמת סיעת אחדות העבודה, תהליך שבמסגרתו נדחקה התנועה לאיחודים עם תנועות פוליטיות קטנות שהיקשו על תפקודה.¹¹

תהליך הפילוג בקיבוצים החל דהיפקטו במאי 1950 בקיבוץ אשדות יעקב, עת חברי מפא"י בקיבוץ, שהיו רוב, התנגדו לקבלת חברים חדשים המזוהים עם מפ"ם.¹² בינואר 1951 הודיעו חברי מפא"י מקיבוץ גבעת השלושה על הקמת קיבוץ עינת, כקיבוץ נפרד לחברי המפלגה.¹³ שנה לאחר מכן הפך השבר לעובדה רשמית מוגמרת. במאי 1951 התפצלה התנועה לשניים כאשר מפא"י הקימה את "איחוד הקיבוצים" (להלן: האיחוד).¹⁴ באותו חודש הוקמה גם "ועדת השלושה", שכינה בה שני חברי מפא"י וחבר אחד ממפ"ם, שתפקידה היה לערוך בירורים עם נציגי שתי התנועות בסוגיות השנויות במחלוקת בקיבוצים ולתווך ביניהן.¹⁵ הרכב החברים בוועדה מלמד על יתרון כוחה של מפא"י בפוליטיקה הישראלית, אך כפי שנוכיח בהמשך, חברי הקבה"מ לא פסלו את הוועדה והסתייעו בה לליכון מחלוקות, הגם שלא פעם הסתייגו מהחלטותיה. התפצלות התנועה הובילה למאבקים פנימיים עזים בעשרות קיבוצים, שהאחרון שבהם היה עין חרוד ביולי 1955.¹⁶

לצד חילוקי הדעות האידיאולוגיים, החלה בחלק מהקיבוצים גם הסלמה ביחסים בין שני הפלגים שהגיעה לכדי אלימות מילולית ופיזית ובאה לידי ביטוי באיומים, תגרות ידיים וגרימת נזק לרכוש. חיי היום יום בקיבוצים היו רוויי מתחים; ענפים חקלאיים ובתי מלאכה נחצו לשניים, לרבות חדר האוכל, בתי הילדים, המכבסה, הרפתות והלולים. גם בקרב המשפחות זרע הפילוג איבה ואף הוביל לפירוק כמה מהן.¹⁷ הפילוג שינה לבלי הכר את מפת ההתיישבות של תנועת הקבה"מ: לעיתים עזבו חברים משני הפלגים לקיבוצים אחרים, במקרים אחרים הקימו קיבוצים חדשים, ובשלושה מקרים קיבוצים התפלגו לשניים: אשדות יעקב, גבעת חיים ועין חרוד.¹⁸ בסופו של תהליך הפילוג נותרו

11 בנושא זה ראו בהרחבה יוסי אסף הסכסוך הפוליטי בקיבוץ המאוחד 1939-1951 (1987).

12 כמה קיבוצים התפצלו עוד לפני הפילוג הרשמי בשנת 1950 לפי קווי השתייכות מפלגתית, כמו למשל רמת רחל ובית הערבה, אך הנהגת התנועה סברה שניתן להכיל פיצולים אלה במסגרת הקיימת, ואין בהם כדי לאיים על אחדות הקבה"מ. יזהר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 121.

13 שם, בעמ' 125.

14 הנרי ניר תנועה במלכוד: איחוד הקבוצות והקיבוצים בפוליטיקה – העשור הראשון 9 (2013).

15 מוקי צור כאחד הדוברים, כאחד האדם – איחוד הקבוצות והקיבוצים 1950-1980, 37 (2016).

16 על הפילוג בעין חרוד ראו אייל כפכפי "הקרע בעין חרוד: בנים אכלו בוסר ושיני אבות תקהינה" עיונים 3, 427 (1993) (להלן: כפכפי "הקרע בעין חרוד"); יונתן גורדיק "מה קרה בחדר האוכל? פילוג עין חרוד בעיתונות התקופה" ישראלים 7, 36 (2015).

17 מוקי צור מסע סוער – הקיבוץ 1932-1954, 249 (2022) (להלן: צור מסע סוער).

18 כך לדוגמה עברו תומכי מפא"י מבית השיטה לאילת השחר, ותומכי מפ"ם עברו מתל יוסף לבית השיטה. לרשימה מפורטת של מעברים ושל קיבוצים חדשים שהוקמו בידי שני הפלגים ראו זאב צור, לעיל ה"ש 10, בעמ' 69-70.

בתנועת הקב"מ המזוהה עם מפ"ם 55 קיבוצים ובהם כ-8,000 חברים, ובקרבת האיחוד המזוהה עם מפא"י – 28 קיבוצים שמנו כ-5,000 חברים.¹⁹

במאמר זה אנו מבקשים להתמקד בקיבוץ יפתח, שסדקי הפילוג ניכרו בו כבר בשנת 1951, אך פילוגו הסופי התרחש רק בשלהי מאי 1953. שלוש סיבות הובילו אותנו לבחור דווקא בקיבוץ זה: ראשית, עובדת היותו מעוז מובהק של מפ"ם, שהוקם בידי יוצאי חטיבת יפתח של הפלמ"ח, ולפיכך המתרחש בו עשוי היה להפוך לסמל רבי-משמעות בתהליך הפילוג כולו, שיכריע את עתידו; שנית, הקרב הפוליטי העז שניטש על הנרטיב בנוגע לאירועים שהתרחשו במהלכו; ושלישית, העובדה שהייתה זו הפעם האחרונה, למיטב ידיעתנו, שבה התערבה המשטרה בסכסוך בקיבוץ בתקופת הפילוג בכוחות גדולים. עוצמת המחלוקת האידיאולוגית שהבעירה את המאבק על קיבוץ יפתח, כמעט הובילה למלחמת אחים – כמאתיים איש מכל פלג התבצרו במבנים נפרדים של הקיבוץ, חמושים בכלי נשק, ומלאי משטמה איש לרעהו. המשטרה שהוזעקה להשיב את הסדר על כנו הגיעה בכוחות מתוגברים. התנהלותה של המשטרה במסגרת המאבק הפנימי המר בין שני הפלגים על זהותו המפלגתית של הקיבוץ, כמו גם הקונפליקט המתמשך ביניהם בשלב מאוחר יותר באשר לאופן פעולתה של המשטרה באירועים – הם שיעמדו במוקד המאמר.

חלקו הראשון של המאמר יפתח בסקירה כללית שתבהיר את החשש העמוק מפני פוליטיזציה של משטרת ישראל בעשור הראשון. יתוארו גם מקרים ספורים שבהם הוזעקה המשטרה לקיבוצים אחרים בעקבות הפילוג, ושטיפולה בהם הסתיים בהסדרי פשרה שהתקבלו בהסכמת הצדדים. חלקו השני של המאמר יתמקד בקיבוץ יפתח עצמו, ובמסגרת זו יתוארו המחלוקות והמאבקים שהתחוללו בין שני הפלגים בקיבוץ שהובילו למעורבות המשטרה. בחלק השלישי ייבחנו מאפייני פעילותה של המשטרה והדרכים שנקטה כדי להשיב את הסדר על כנו בקיבוץ. חלקו הרביעי והאחרון של המאמר יוקדש למאבק שניהלו חברי הקב"מ על עיצוב הנרטיב (סיפר) בעקבות האירועים ביפתח, תוך ניסיון לקבע את טענות הקב"מ בזיכרון ובייצוגי העבר, באמצעות בחירת התכנים שיוצגו בשיח, עיצובם ופרשנותם.²⁰ הנרטיב שביקשו חברי הקב"מ לעצב כלל שלושה רכיבים: האחד, לקיבוץ יפתח הגיעו לא פחות מאלף שוטרים; השני, המשטרה פעלה באופן אלים וחריג כלפי חברי הקב"מ; השלישי, המשטרה פעלה על פי פקודתו הישירה של ראש הממשלה בנגוריון.

המאמר מתבסס על מגוון מקורות המשקפים אף הם, כשלעצמם, היבטים שונים של הפילוג. הפרוטוקולים וההתכתבויות הדנים בפילוג ביפתח מפוצלים לפי זיקה פוליטית

19 אסף "פילוג ואיחוד", לעיל ה"ש 9, בעמ' 191.

20 Michael Schudson, *The Present in the Past Versus the Past in the Present*, 11 COMMUNICATION 105 (1989).

מובהקת בשני ארכיונים: בארכיון הקבה"מ ביד טבנקין ובארכיון של מפלגת העבודה על שם משה שרת. "פילוג" דומה קיים גם בעיתונות התקופה,²¹ שסיקרה בהרחבה את האירועים בקיבוץ יפתח, בעיקר בשני עיתונים מפלגתיים שייצגו במידה רבה את שני קוטבי הסכסוך: עיתון "דבר", שזוהה עם מפא"י,²² ועיתון "על המשמר" שזוהה עם מפ"ם. מתוך מודעות להטיות פוליטיות אלה, ינותחו מאמרי העיתונות בעין ביקורתית. כמו כן התבססנו על העלון התנועתי השבועי של הקבה"מ, "בקיבוץ", שתיאר את המתרחש בקיבוצי התנועה על רקע הפילוג, ובתוך כך סקר גם את האירועים שהתרחשו ביפתח. מקורות נוספים שבהם נעשה שימוש הם תיקי המשטרה השמורים בארכיון המדינה ובהם מסמכים שנחשפו לראשונה לצורך המחקר: תזכירים, הערכות מצב, מברקים, דוחות פעולה והתכתבויות שונות שבהם תועדה פעילות המשטרה, אשר חלקם נכתבו בעיצומם של האירועים. כמו כן נסמכנו על פרוטוקולים של ישיבות הממשלה ודיוני מליאת הכנסת. מקור אחרון שהיה לנו לעזור רב הוא אוטוביוגרפיות מתקופה זו, ובעיקר של יוסף בן-פורת, שכינה כמנכ"ל משרד המשטרה בשנות החמישים,²³ ושל ישראל גלר, שהיה מזכיר קיבוץ יפתח בתקופת הפילוג.²⁴

א. בין הפטיש לסדן: משטרת ישראל בין האידאולוגיה לפוליטיקה

עיון בהתנהלות המשטרה בקיבוץ יפתח ובאופן שבו התמודדה עם האירועים האלימים שהתפתחו במקום, מצריך דיון בשתי סוגיות מקדמיות, ובהן יעסוק פרק זה. האחת, טענות מצד חברי הקבה"מ בנוגע לפוליטיזציה של המשטרה בעשור הראשון, ולפיהן המשטרה מזוהה עם מפא"י. השנייה, התנהלות המשטרה במחלוקות ובעימותים פוליטיים בקיבוצים אחרים, בטרם הפילוג בקיבוץ יפתח, וזאת לצורך השוואת התנהלותה של המשטרה באירועים דומים במאפייניהם ובשסע הפוליטי שניצב בבסיסם.

21 מתוך 11 עיתונים בשנות החמישים רק שלושה – הארץ, ידיעות אחרונות ומעריב היו בבעלות פרטית. על העיתונות בשנות החמישים ראו מרדכי נאור "העיתונות בשנות החמישים" **העשור הראשון: תש"ח – תשי"ח** 215 (צבי צמרת וחנה יבלונקה עורכים 1997).

22 מזוהה – אך לא נאמן באופן בלעדי. אחת הדוגמאות המובהקות לכך היא פרסום מאמרו של נתן אלתרמן, "היכן החבלה" (30.11.1951), על שביתת הימאים, המצדד בשובתים. לטענת מרדכי נאור (הנסמך על עדותו של נמרוד אשל ממנהיגי השביתה) סירב עורך "דבר" לפרסם את הטור, אלא שאלתרמן איים בניתוק יחסיו עם העיתון. בסופו של דבר פורסמה הרשימה, ראו מרדכי נאור **הטור השמיני: מסע היסטורי בעקבות הטורים האקטואליים של נתן אלתרמן** 285 (2006).

23 יוסף בן-פורת **מחסום לתוהו: שנים מכריעות בתולדות משטרת ישראל** (1988) (להלן: בן-פורת).

24 ישראל גלר **נתיבי בתנועה – זכרונות ישראל גלר** (1981) (להלן: גלר).

1. השימוש בכוחות שיטור לצרכים פוליטיים בעשור הראשון להקמת המדינה

שנותיה הראשונות של מדינת ישראל התאפיינו בשסעים חברתיים, עדתיים, דתיים ופוליטיים שעיינו נדרשה המשטרה להתמודד בעודה בשלבי התבססותה.²⁵ אחד ממאפייניו הבולטים של השסע הפוליטי בעשור הראשון בישראל היה החשש מפני פוליטיזציה של המשטרה, תהליך שהתרחש גם במדינות מערב אירופה בתקופת המלחמה הקרה.²⁶ כבר בהצעה הראשונה להקמת המשטרה, שנדונה בוועדת המצב שהוקמה באוקטובר 1947,²⁷ נכללה תוכנית להקמת מחלקה פוליטית שתפקח מקרוב על המפלגות ותפעל למניעת פעולות ריגול והתמרדות.²⁸ תוכנית זו לא הייתה חריגה בהשוואה למודלים דומים שפותחו במדינות אחרות, ובישראל היא התבססה קרוב לוודאי על המודל של המחלקה לחקירות פליליות של משטרת המנדט (CID – Criminal Investigation Department) שהוקמה בתחילת שנות השלושים ותפקידה היה לסכל חתרנות ופעולות טרור, באמצעות ריגול ואיסוף מודיעין על גופים פוליטיים העשויים להוות איום על השלטון הבריטי בארץ ישראל.²⁹ אחת הדוגמאות הבולטות בהקשר זה הייתה המפלגה הקומוניסטית הפלסטינית, ששימשה מושא לפעילותה של ה-CID.³⁰ הידע על אודות הקמת מחלקה פוליטית במשטרת ישראל עודנו לוט בערפל, ולא ברור אם אכן הוקמה, ואם כן – מה היו מטרותיה ודפוסי פעילותה.³¹

ניתן להצביע על כמה גורמים שהשפיעו על תהליך הפוליטיזציה של המשטרה בעשור הראשון: שר המשטרה השתייך למפלגת השלטון; המשטרה נדרשה לטפל בסוגיות שהתאפיינו בחילוקי דעות פוליטיים, ובשסעים חברתיים ודתיים עמוקים וטיפול בהם נתפס כמושפע ממדיניות שר המשטרה ומפלגתו; המפכ"לים הראשונים כיהנו בתקופת

25 לדיון בשסעים הפוליטיים ובאתגרים שניצבו בפני המשטרה ראו נעמי לבנקרון "בין גלוי לנעלם: היסטוריוגרפיה של משטרת ישראל בעשור הראשון" *משטרה והיסטוריה* 40, 1 (2019) (להלן: לבנקרון "בין גלוי לנעלם").

26 לדיון בהתפתחותן של משטרות פוליטיות באירופה בשנות החמישים ראו Philip Jenkins, *Policing the Cold War: The Emergence of New Police Structures in Europe 1946–1953*, 31 THE HISTORICAL JOURNAL 141 (1988).

27 ועדה שעסקה בהקמת תשתית למנגנון הממשלתי למדינה שבדרך לאחר פקיעת המנדט הבריטי, ראו יונתן פייך *כך נולדה: הקמת מערכת הממשל הישראלית 1947–1951* (2009). על פעולות הוועדה מנקודת מבטו של יו"ר הוועדה זאב שרף, ראו זאב שרף *שלושה ימים – מנהל הממשלה במדינה העברית* (1959).

28 "הצעה להקמת משטרה במדינה העברית" 5 (21.12.1947), א"מ ג' 115/8 "תיק הקמת המשטרה".

29 אלדד חרובי, *הבולשת חוקרת: ה CID בארץ ישראל 1920–1948* (2011).

30 יעקב מרקוביץקי "המרדף אחר 'האחים האדומים': הבולשת הבריטית והפק"פ (1921–1933) "עיונים 289, 12 (2002).

31 לבנקרון "בין גלוי לנעלם", לעיל ה"ש 25, בעמ' 41; וראו גם שלומי שטרית "בשוטר תלוי הדבר...": משטרת ישראל ואמון הציבור, 1948–1953 "משטרה והיסטוריה" 50, 1 (2019).

היישוב בתפקידים ביטחוניים שונים שהיו מזוהים פוליטית עם הנהגת היישוב, מפא"י;³² ונוסף על כך אופן תהליך הגיוס והמינויים במשטרה, שכלל ניסיון למנוע את גיוסם של מי שלא היו מזוהים עם מפא"י לשורותיה. כבר ביולי 1948 הוקמו ועדות לטיהור מנגנון הממשלה מעובדים מושחתים שהועסקו בתקופת המנדט, ורבים מעובדי הציבור שהומלץ לפטרם היו שוטרים. לטענת נתן ברון, היה זה טיהור פוליטי שנועד לסלק מהמשטרה מתנגדים פוטנציאליים לשלטון מפא"י.³³ מועמדים נשאלו "איזה עיתון קוראים בבית?", במטרה למנוע כניסת תומכי אופוזיציה לשורותיה; התשובה הנדרשת הייתה עיתון "דבר", המזוהה עם מפלגת מפא"י.³⁴ כפי שיתואר בהמשך, גם גיוסו למשטרה של עמוס בן-גוריון, בנו של ראש הממשלה, כקצין שמילא מגוון תפקידים בכירים, העלה את החשש מפני פוליטיזציה של המשטרה.

הממשלה נקטה יד קשה באמצעות המשטרה בטיפול באירועי מחאה, שביתות והפגנות שבהם היה חשש למעורבות פוליטית. כך למשל, שביתת הימאים (1951) נתפסה בידי הממשלה כמזוהה עם מפ"ם, ולפיכך נתפסה כסכסוך פוליטי וכקריאת תיגר על שלטון מפא"י ולא כסכסוך עבודה גרידא. השביתה דוכאה על ידי המשטרה ובנוסף לכך מנהיגי השובתים גויסו לצה"ל, כנראה בהוראתו הישירה של ראש הממשלה בן-גוריון.³⁵ דרך נוספת שבה נעשה שימוש פוליטי במשטרה בהנחיית מפא"י הייתה מעקב אינטנסיבי אחרי אישים פוליטיים ממפלגות האופוזיציה. כך היה למשל בעניינו של מנחם בגין, מנהיג תנועת חרות, שבן-גוריון הגדיר את מקומה מחוץ למחנה הממלכתי הלגיטימי.³⁶ כן הושמעו טענות מקרב מפלגות השמאל באופוזיציה על מעקב אחר פוליטיקאים באמצעות האזנות סתר, כמו למשל אחר חבר הכנסת מאיר יערי ממפ"ם, מפלגה שהייתה כאמור במאבק פוליטי עם מפא"י.³⁷

Meir Hovav & Menachem Amir, *Israel Police: History and Analysis*, 2 POLICE STUDIES 5, 32 (1979) 25-24.

33 נתן ברון "המרידות שלא פגה: פרשת 'ועדות הטיהור' לבדיקת עובדי ממשלת המנדט במעבר למדינת ישראל, תש"ח - תש"ט" עם במלחמה: קובץ מחקרים על החברה האזרחית במלחמת העצמאות 45 (מרדכי בריאון ומאיר חזן עורכים 2006); יחזקאל סהר סיפור חיי: זכרונות המפכ"ל הראשון של משטרת ישראל 92 (1992).

34 שלומי שטרית "כשהמתגייסים למשטרה נשאלו: איזה עיתון קוראים בבית" *האומה* 217, 97 (2020).
35 על פרשת הימאים ראו אייל כפכפי "השמאלה כנימוק לשבירת שביתה: המקרה של שביתת הימאים" *טורא, אסופת מאמרי הגות וחקר במחשבת ישראל* 224 (1994). לגישה המבקרת את העמדות בנוגע לשימוש בכוח לא סביר בידי שוטרים במהלך אירועי השביתה ראו נעמי לבנקרון "גם אנחנו לא היינו סמינר לגננות: משטרת ישראל בשביתת הימאים" (טרם פורסם).

36 שלומי שטרית "הנדון: כתב מאסר נגד מנחם בגין - משטרת ישראל ותנועת החרות 1952-1948" (הרצאה בכנס השנתי העשירי של הארגון הישראלי להיסטוריה ומשפט, יד בן-צבי ומכון ברג למשפט והיסטוריה, ירושלים 12.10.2016); אמיר גולדשטיין "מנחם בגין, תנועת החרות והמחאה המזרחית: בין ואדי סאליב לפנתרים שחורים" *ישראל* 12, 5 (2007).

37 פרוטוקול ישיבה 188 של הכנסת ה'2, 708 (11.2.1953).

2. מדיניות והתנהלות המשטרה במחלוקות ועימותים פוליטיים בקיבוצים (1953-1951)

התנהלות המשטרה באירועים האלימים שהתחוללו בקיבוצים בעקבות הפילוג הייתה לא אחת מורכבת וסבוכה. בקיבוצים שבהם היה רוב גדול לאחד מן הפלגים היה בדרך כלל המאבק קצר ושקט והסתיים ללא עימותים אלימים, והמיעוט עזב והצטרף לקיבוץ המזוהה עם תנועתו. אולם, בקיבוצים שבהם מספר החברים בשני הפלגים היה דומה, היה המאבק על הבית ממושך יותר ועלה הסיכון לשימוש באלימות בעת ההכרעה מי יישאר בו ומי יאלץ לעזוב, מצב שהצריך את התערבות המשטרה לעיתים קרובות יותר.³⁸ שני קשיים מרכזיים ניצבו בפני המשטרה בטיפול באירועים שנלוו לפילוג: האחד קשור לזהותה של המשטרה ולתדמיתה בשנותיה הראשונות, והשני – לעומקו של הסכסוך האידיאולוגי המר והשפעתו על הצדדים. דימויה של המשטרה בשנים אלה בעיני הציבור היה ירוד ויחס האזרחים כלפיה התאפיין בחשדנות ובעוינות.³⁹ בקרב מפ"ם וחברי הקבה"מ היא נתפסה כגוף פוליטי המזוהה עם מפא"י, הפועל למען קידום מטרותיה הפוליטיות. גם הפער האתני-מעמדי השפיע על יחס זה, שכן עיקר המתגייסים למשטרה בשנים הראשונות היו עולים מצפון אפריקה, ואילו חברי הקבה"מ היו מזוהים עם היישוב הוותיק.⁴⁰

הקושי השני, כאמור, נגע לטיבו של הסכסוך עצמו. בניגוד לסכסוכים פרטניים בין שני אנשים או משפחות, כאן הייתה זו מלחמת כול בכול, חצי קיבוץ נגד חצי השני. לא הייתה דרך פשוטה להפריד בין אנשים שחלקו מגורים, מקומות עבודה ומרחבים ציבוריים. נוסף על כך, בחלק מן הקיבוצים נאגרו כמויות לא מבוטלות של כלי נשק שנשמרו עוד מתקופת היישוב. יישובי ספר מרוחקים חששו מפני מסתננים וידעו כי נציגי המדינה לא תמיד יהיו במקום לגונן עליהם, ובקיבוצי הקבה"מ היה זה קרוב לוודאי גם חשש מפני המדינה עצמה.⁴¹ ראש הממשלה בן-גוריון לא הסתיר את החשש מפני הנשק המצוי ביישובים של מפ"ם וטען כי חברי התנועה עלולים ליזום פעולות חבלה ואף לקרוא למרד אזרחים.⁴² הידיעה על קיומם של נשקים עוררה דאגה רבה במשטרה, בהנחה שהפלגים בקיבוצים לא יירתעו מלהשתמש בהם.⁴³ במקרים המועטים שבהם נדרשה המשטרה להתערב בסכסוך פוליטי בקיבוצים, היא פעלה כגורם מפשר בין שני הפלגים, אך במקרים אחרים היא נקטה גם בצעדים

38 בן-פורת, לעיל ה"ש 23, בעמ' 72.

39 לבנקרון "בין גלוי לנעלם", לעיל ה"ש 25, בעמ' 28.

40 שם, עמ' 46.

41 לנושא זה ראו רפי קיטרון *ארץ ישראל הנסתרת: סיפורם של הסליקים ותולדותיהם* (2010).

42 כפכפי "הקרע בעין חרוד", לעיל ה"ש 16, בעמ' 443.

43 בן-פורת, לעיל ה"ש 23, בעמ' 72.

פליליים. על אף טענות לפוליטיזציה שהועלו נגדה, התנהלותה של המשטרה באירועים אלה הייתה ממלכתית, וסיקורם של האירועים בעיתונות האופוזיציה לא כלל טענות באשר למעורבותה, אופייה או ממדיה.

המקרה הראשון המתועד, למיטב ידיעתנו, שבו הוזעקה המשטרה לטפל באירוע אלימות במסגרת הפילוג, התרחש בנובמבר 1950 בקיבוץ אשדות יעקב, בעקבות קטטות וחילופי מהלומות שהתפתחו במקום. תקרית זו חשפה את הקושי הרב של המשטרה להתמודד עם מורכבות הבעיה. בעיתון "הארץ" נכתב כי המשטרה שהגיעה למקום הייתה "אובדת עצות", אך הכתב נמנע מלפרט אם פעלה ואם כן – כיצד.⁴⁴ במקרה נוסף, בנובמבר 1951, הפעילו חברי מפא"י את בית הדפוס של עין חרוד ללא הסכמת הנהלת הקיבוץ, במקום התפתחה תגרה ומזכירות הקיבוץ הוזעקה את המשטרה. למקום הגיעו קציני משטרה וניהלו משא ומתן עם שני הפלגים, בסיומו הושג הסכם פשרה שלפיו העבודה בבית הדפוס לא תחודש במשך ימים אחדים, וכי שינויים בו יבוצעו רק בנוכחות ובאישור קציני המשטרה.⁴⁵

עם זאת היו גם אירועים חריגים יותר: בינואר 1953, בעקבות תגרות אלימות חוזרות ונשנות בין חברי מפ"ם למפא"י בקיבוץ עין חרוד, נקטה המשטרה צעדים פליליים כנגד 13 חברי הקיבוץ המעורבים, תשעה אנשי מפ"ם וארבעה חברי מפא"י. בדיון בבית המשפט ביקשה המשטרה להחמיר בעונשם הן בשל חומרת וריבוי האירועים והן בשל נפח הפעילות שדרש את טיפולה המיידית: "מאחר שהמריבות בעין חרוד הנמשכות זה זמן רב אינן מאפשרות למשטרת נפת העמקים למלא את תפקידיה המרובים במקומות אחרים".⁴⁶ כעבור שלושה שבועות הרשיע בית המשפט בעפולה את הנאשמים; השופט שדן בעניינם הגדיר את התנהגותם "מעשים המעוררים חרדה".⁴⁷ במרץ 1953 העירו חברי קיבוץ יראון את אחד החברים משנתו, היכו אותו, העלו אותו לג'יפ שהסיעו לחיפה, ושם הותירו אותו לבוש בפיג'מה בלבד. החוטפים הועמדו לדין.⁴⁸

במקרה אחר, שהתרחש בקיבוץ כיסופים בסוף מאי 1953, זמן קצר לפני התקרית ביפתח, הזמינו חברי האיחוד את המשטרה, לאחר שחברי הקבה"מ מנעו מהם להיכנס לחדר האוכל או להכניס מזון לקיבוץ.⁴⁹ מחשש להתפרצות אלימה התלווה שוטר מאבטח לרכב שהוביל את המזון לקיבוץ, אך לא היה די בצעד זה כדי לאפשר את כניסתו למקום,

44 עמוס איזק "המלחמה הקרה באשדות יעקב" **הארץ** 24.11.1950, 3.

45 "התפרעויות חמורות של הפורשים מהקיבוץ המאוחד בעין חרוד" **על המשמר** 25.11.1951, 1; "משטרה התערבה בתיגרה בעין חרוד" **הצפה** 23.11.1951, 8.

46 יהודה אריאל "התראה חמורה לאנשי עין חרוד לשמור על השקט במקום" **הארץ** 12.1.1953, 4.

47 סופר הבקר "בית המשפט בעפולה סיים את הברורים נגד אנשי עין חרוד" **הבקר** 1.2.1953, 4.

48 רענן לוריא "כך גורשו אנשי יראון" **מעריב** 1.3.53, 5.

49 "מתיחות בקיבוץ כיסופים כנגד" **דבר** 31.5.1953, 4.

ובאותו יום גורשו מהקיבוץ 15 מחברי האיחוד. שבעה מהם הגיעו לתחנת המשטרה, וטענו שהם חוששים לחיי חבריהם שנותרו "במצור", ובכללם נשים וילדים שנמנעו מהם קבלת מזון וכן שימוש במקלחות ובמכבסה. לפיכך, ביקשו הצבת שוטרים במקום.⁵⁰ גם במקרה זה הושג הסכם פשרה בין שני הצדדים בנוכחות נציגי משטרה, שהוביל לסיום "המצור".⁵¹ עם זאת, לא תמיד צייתו חברי המשק להסכמי הפשרה שהושגו לאחר התערבות המשטרה. ביד חנה במרץ 1953 פרצה תגרה ומזכירות הקיבוץ (שהייתה מזוהה עם קבוצת הרוב) הזעיקה את המשטרה. "הוראת המשטרה היתה נאיבית" כתב העיתונאי נתן דונביץ "היא אסרה על אנשי התגבורת להכנס למבנים של המשק, ולאחר שהללו הבטיחו שלא יעשו זאת, הסתלקה המשטרה". בשלב זה הביאו שני הפלגים תגבורת נוספת למקום ובעקבות זאת שוב פרצה קטטה. המזכירות הזמינה את המשטרה בשנית, אך השוטרים הגיעו למקום "לאחר שהכל כבר שפכו את זעמם". לפיכך, משלב זה ואילך נותרה במקום יחידת משטרה דרך קבע, ו"השוטרים המשיכו לשבת על הספסל שבחוץ ולהתחמם (בשעמום) בקרני השמש".⁵²

מעיון במקרים שפורטו לעיל אנו למדים כי המשטרה חתרה ככל שניתן לפתור את הבעיות באמצעות הסכמי פשרה. רק כאשר היו אלה מקרים קיצוניים, נפתח הליך פלילי. בשלב זה לא הועלו טענות מצד חברי הקיבוץ לפעילות חריגה של המשטרה, לא בממדיה ולא באופייה. עובדה זו מעצימה את חריגות האירועים שהתרחשו ביפתח, ואת הצורך להתחקות אחר גורמיהם, מהלכם ותוצריהם, סוגיות שלהן יוקדשו הפרקים הבאים.

ב. כרוניקה של האירועים בקיבוץ יפתח

בין השנים 1951-1953, על רקע תהליך הפילוג בתנועת הקב"מ, התחוללו בקיבוץ יפתח מאבקים על זהותו של הקיבוץ והשתייכותו הפוליטית. ישנה חשיבות רבה בשרטוט האירועים שהתרחשו בקיבוץ בין שני הפלגים ובכללם טענות על זיופים בהצבעות, תגבור כוחות של כל פלג מקיבוצים אחרים לצורך השתלטות על ענפי המשק ותגרות ידיים – שהובילו בסופו של דבר להתערבות המשטרה, ובכך עוסק פרק זה.

50 מברק ממשטרת הנגב למפכ"ל (1.6.1953), א"מ ל-2176/31 "תיק הפילוג בקיבוץ המאוחד – משק יפתח" (התיק להלן: א"מ ל-2176/31).

51 "הועה"פ נתבע לדון בהרעבה ובסכנת הנישול של חברי כיסופים" קול העם 2.6.1953, 2.

52 נתן דונביץ "יד חנה: כבשה שחורה תועה בגבול" הארץ 30.3.1953, 3.

1. מחלוקות ומאבקים פנימיים ראשונים

קיבוץ יפתח שוכן ברכס הרי נפתלי בגליל העליון בסמוך לגבול לבנון. הקיבוץ הוקם ב־19 באוגוסט 1948 כיישוב משלט, עמדה צבאית החולשת על סביבתו לצורך הגנה מפלישת אויב בעיצומה של מלחמת העצמאות.⁵³ מייסדי הקיבוץ היו ברובם הגדול יוצאי חטיבת יפתח של הפלמ"ח בפיקודו של יגאל אלון ומכאן שמו של הקיבוץ.⁵⁴ החטיבה נטלה חלק פעיל בקרבות מלחמת העצמאות בגליל, הנגב ופרוזדור ירושלים.⁵⁵ עם הקמתו מנה הקיבוץ 120 חברים.⁵⁶ הדי הפילוג בתנועה הקיבוצית ניכרו בקיבוץ יפתח כבר משנת 1951, ובאו לידי ביטוי במאבקים ובמחלוקות פנימיות קשות בין שני הפלגים, ואלה הובילו לפיצולו ההדרגתי. כך למשל, הוקמו שתי מזכירות נפרדות שניהלו את ענייני הקיבוץ.⁵⁷ שני הצדדים למאבק הבינו עד מהרה כי הכרעתו מצריכה נקיטת שני צעדים אקטיביים: האחד, הבאת תגבורת כוח אדם מחוץ לקיבוץ, שתגדיל את מניין התומכים בעמדתם, והשני – השתלטות על ענפי משק רבים ככל האפשר.

ניסיונו של כל צד להגדיל את מספר אנשיו המחיש את נכונות הצדדים להשתמש בכוח, ולפיכך היה ניסיון זה גם הגורם העיקרי שהוביל לאירועים האלימים בקיבוץ. בשלב המקדמי, שימש התגבור למאבק השליטה על ענפי המשק, מאבק שהתנהל במלוא עוזו. מזכיר הקיבוץ בתקופה זו, ישראל גלר חבר הקבה"מ, תיאר את ניסיונם של חברי האיחוד להשתלט על ענפי המשק באוקטובר 1952: "הם נוהגים כאילו איננו קיימים, רוצים להוציא מאיתנו את התפקידים גם בריכוז המשק, גם בהבאת כוח מבחוץ".⁵⁸ בישיבת המזכירות של מפא"י שהתקיימה באותו חודש אמר שמריהו כהן, חבר קיבוץ יפתח ודובר האיחוד, דברים דומים, וטען כי על מנת לנצח במאבק ביפתח יש להחזיק בעמדות המפתח של הקיבוץ: "אין אפשרות להכות את אנשי מפ"ם – אם לא ניקח מהם את הייצוג והמוסדות בגזברות". באותה ישיבה החליטו חברי המזכירות לאשר את מינויו

53 על ראשית התבססותו של קיבוץ יפתח ראו **קיבוץ יפתח – ימים ראשונים** (גרשון קסטל עורך 2016).

54 שמו של קיבוץ יפתח הוא ראשי התיבות של המילים "יגאל פיקוביץ תל חי". כינויו של יגאל אלון, שהיה ממפקדי הפלמ"ח ואלוף בצה"ל במלחמת העצמאות. על אודותיו ראו בהרחבה אניטה שפירא **יגאל אלון: אביב חלדו ביוגרפיה** (2004).

55 על הקרבות שניהלה חטיבת יפתח ראו יוסף אולצקי **פעולות יפתח לשחרור הגליל** (1948); זאב עופר ותהילה עופר **יפתח: חטיבת פלמ"ח במלחמת העצמאות** (2013).

56 זאב עופר **הקיבוץ המאוחד ביישובה של הארץ 1939-1949** כרך ב 340 (1982).

57 "פרשת יפתח עובדות ותעודות" (10.6.1953), ארכיון יד טבנקין (אי"ט) 2-5/16/4 "תיק מזכירות הקיבוץ המאוחד – התכתבות" (להלן: "פרשת יפתח עובדות ותעודות").

58 "מיומן ישראל גלר – מזכיר הקיבוץ" (2.10.1952), אי"ט 2-33/1/4 "תיק הפילוג בקבה"מ – הפילוג ביפתח".

של הגזבר החדש ביפתח, חבר קיבוץ המזוהה עם מפא"י, שזכה בהצבעה לתמיכת חמישים חברים אל מול ארבעים מתנגדים.⁵⁹

ב־1 בנובמבר 1952 ביקרו חברי ועדת השלושה בקיבוץ יפתח, והחליטו על הקמת הנהלה משותפת שתפקידה לדון ולהכריע בשאלות משקיות, מיסים ותרבות. הסדר זמני זה הופר לטענת חברי הקבה"מ על ידי חברי האיחוד. יתר על כן, חברי המזכירות הראשית של מפא"י החלו לבקר תכופות בקיבוץ ולעקוב מקרוב אחר הנעשה בו. ביקורים אלה קוממו את תומכי מפ"ם והם שלחו מכתב לוועדת השלושה, ובו מחו על הביקורים ודרשו להפסיקם.⁶⁰ אל נוכח ריבוי העימותים, עלתה בראשית 1953 על הפרק שאלת פילוג הסופי של הקיבוץ. בהצבעה שנערכה ב־21 בפברואר 1953 תמכו 46 חברים במעבר הקיבוץ לתנועת האיחוד, 35 חברי הקבה"מ החרימו את ההצבעה, ושישה נמנעו.⁶¹ תומכי הקבה"מ טענו כי התוצאה איננה חוקית שכן מזכירות הקיבוץ לא אישרה את עריכת ההצבעה (עובדה המסבירה אולי את החרמת ההצבעה), שהתוצאה הושגה באמצעות זיופים, וכי עזיבת חברי הקיבוץ אפשרית רק אם החליטו על כך שני שלישים ממספר המצביעים.⁶² ב־5 במאי 1953 נערך משאל נוסף בקיבוץ, והפעם 44 תמכו בפילוג והצטרפות לאיחוד, 39 החרימו את ההצבעה וארבעה נמנעו.⁶³ יומיים לאחר מכן התכנסה ועדת השלושה לדון בתוצאות וקבעה שההצבעה בוצעה כדין. ב־8 במאי שלחה ועדת השלושה מכתב לקיבוץ יפתח, ובו קבעה כי רוב מוחלט של חברי המשק תומכים ביציאת המשק מהקיבוץ המאוחד ובהצטרפותו לאיחוד הקבוצות והקיבוצים.⁶⁴ החלטה זו יצרה אכזבה מרה בקרב חברי הקבה"מ וכל ניסיונותיהם לערער עליה לא צלחו.⁶⁵ משלב זה חלה הסלמה במאבק בין שני הפלגים, ובכך נדון כעת בהרחבה.

2. תגבור כוחות חיצוניים של שני הפלגים בקיבוץ יפתח

בעקבות האירועים שתוארו לעיל החלה כל תנועה לשלוח תגבורת של חברי קיבוצים אחרים המזוהים עימה פוליטית לקיבוץ יפתח. ברור היה כבר מראשיתו של תהליך זה כי לא היו אלה מועמדים לחברות בקיבוץ, כי אם כוח אדם שנועד לשנות את האיוון

59 פרוטוקול ישיבת מזכירות מפא"י 10 (24.10.1952), ארכיון מפלגת העבודה (אמה"ע) 34-1952-24-2 "תיק מזכירות המפלגה".

60 "פרשת יפתח עובדות ותעודות", לעיל ה"ש 57.

61 מכתב מאברהם זלינגר, מפקד מחוז טבריה, לראש אגף הארגון, עמוס בן-גוריון (18.6.1953), א"מ ל־2176/31, לעיל ה"ש 50 (להלן: מכתב זלינגר).

62 "פילוג בקיבוץ של מפ"ם בגליל" הארץ 23.3.1953, 4.

63 "פרשת יפתח עובדות ותעודות", לעיל ה"ש 57.

64 שם.

65 שם.

המספרי של הצדדים הניצים ולסייע בהשתלטות הפלג שאליו השתייך על ענפי המשק השונים בקיבוץ. בשלב זה נחלקו הדעות בקרב נציגי הקבה"מ: ישראל גלר התנגד לצעד זה משום שחשש מפני מאבק שייצור תהודה ציבורית שלילית ללא תכלית עניינית. לעומתו, יגאל אלון, שבעת הפילוג ביפתח כיהן כחבר מזכירות של הקבה"מ, היה תומך נלהב של "כיבוש יפתח" באמצעות כוחות חיצוניים, שיאפשרו השתלטות על כלל ענפי המשק. לימים אמר גלר שעבור אלון "היה יישוב זה חשוב מאוד. הרכבו הפלמ"ח, השם, רגישותו לאחוות הלוחמים".⁶⁶

תחילה התבסס הגידול בכוח אדם על חברי התנועות הפוליטיות בשני המחנות, והתקבל כמעט כמובן מאליו, אך בהמשך גם גרעיני נח"ל נשלחו לקיבוצים, מה שנתפס כניסיון למעורבות צה"ל בסכסוך ועורר סערה. הנח"ל (נוער חלוצי לוחם), ששילב בין פעילות צבאית לחקלאית, נועד לחיזוק ההתיישבות. בין השנים 1951-1956 התגייסו 139 גרעינים של האיחוד והם נשלחו לקיבוצי התנועה.⁶⁷ חברי האיחוד ביקשו להכניס גרעין נח"ל לקיבוץ יפתח, אולם לנוכח העיתוי התעורר חשדם של חברי הקבה"מ כי אין מדובר במניעים ביטחוניים או התיישבותיים בלבד, אלא בניסיון של האיחוד להגדיל את כוחו. לפיכך, שלחו באפריל 1953 מכתב לוועדת השלושה וטענו כי מאחורי החלטה זו "מסתתרת מזימה אימתנית ושימוש בכוח".⁶⁸ מכתב נוסף נשלח לרמטכ"ל מרדכי מקלף, ובו הודגש שאין זה ראוי כי צה"ל יתערב במחלוקת פוליטית ויש למנוע את הגעת החיילים לקיבוץ.⁶⁹ על המכתב האחרון השיב ראש מדור הניהול במטכ"ל למזכירות הקיבוץ כי יש להפנותו למשרד הביטחון או לעומד בראשו, דוד בן-גוריון.⁷⁰

אלדד רוכל, חבר קיבוץ יפתח המזוהה עם הקבה"מ, מסר עדות מפורטת על האירועים בקיבוץ בתקופה זו. לדבריו שרר "טרור במשק" שבא לידי ביטוי במקרי אלימות וקטטות בין שני הפלגים. לטענתו, ב־9 במאי 1953 הגיעה ליפתח יחידת נח"ל מקיבוץ האון, ומייד החלו החיילים לאיים על חברי הקבה"מ. לו עצמו אמרו החיילים "באלונקה נוציא אותך", תוך שהם מסמנים על צווארם סימני שחיטה.⁷¹ ב־12 במאי שלחו חברי האיחוד למזכירות הראשית של הקבה"מ מכתב שבו הודיעו שלא תתאפשר כניסתם של חברים חדשים לקיבוץ,

66 גלר, לעיל ה"ש 24, בעמ' 98.

67 ניר, לעיל ה"ש 14, בעמ' 15.

68 מכתב ממזכירות קיבוץ יפתח לאברהם הרצפלד (24.4.1953), אי"ט 2-33/1/4 "תיק הפילוג בקבה"מ – הפילוג ביפתח".

69 מכתב מחברי מזכירות קיבוץ יפתח לרמטכ"ל (23.4.1953), שם.

70 "הנדון: מחלקת נח"ל למשק יפתח" מכתב מרב־סרן ש' גזית למזכירות משק יפתח (10.5.1953), שם.

71 עדות של אלדד רוכל, חבר משק יפתח (3.6.1953), אי"ט 10-11/20/3 "תיק יגאל אלון: תכתובת ממנו ואליו" 1 (להלן: עדות רוכל).

גרעיני הכשרה או עולים, אלא רק באישורם.⁷² חברי הקבה"מ התעלמו מהמכתב ויום למחרת הכניסו לקיבוץ קבוצת הכשרה של 13 נערים מקיבוץ בית קשת, ובחלוף כשבוע הגיעו שמונה נערים נוספים.⁷³ קבוצות נוער אלה, ששורשיהן בהכשרות המגויסות של הפלמ"ח, נתפסו בעיני חברי הקבה"מ כ"אנשי שלומם".⁷⁴ בתגובה שלחו אנשי האיחוד מכתב חריף למזכירות הקבה"מ שבו הבהירו: "אנו רואים בהכנסת אנשים על ידיכם למשק בנסיבות אלה מעשה חמור ביותר, הרה תוצאות קשות ומרות, שהאחריות להן תיפול עליכם. אין האנשים האלה יכולים לשהות במשק יפתח. אנו תובעים מכם במפגיע לשנות מיד את פני הדברים האלה". הבקשה לא נענתה וקבוצת ההכשרה נותרה ביפתח.⁷⁵ על פי חישוביו של רוכל, שכללו חברי קיבוץ ו"תומכים מבחוץ", חברי האיחוד (79) היו בעדיפות מספרית לעומת חברי הקבה"מ (50).⁷⁶ כל פלג ניכס לעצמו את ענפי המשק בקיבוץ: בידי הקבה"מ היו המטבח, המכבסה, הרפת, הנגרייה ובית הילדים, ואילו בידי האיחוד נמצאו המסגרייה, הלול, המאפייה, מחסן הבגדים ומחסן האספקה.⁷⁷ ענפי המשק הפכו למעין מחנות מבוצרים שבהם הוסתרו גם כלי נשק. תומכי האיחוד התבצרו בכמה מבנים סמוכים זה לזה ותומכי הקבה"מ התבצרו בנגרייה.⁷⁸ עד מהרה פרצו גם תגרות ידיים: ב־14 במאי פרצה תגרה במוסך של הקיבוץ על רקע הניסיון של חברי האיחוד למנוע מחברי ההכשרה כניסה למקום. באותו היום הציבו חברי האיחוד וחיילי הנח"ל משמרות בכניסה לחדר האוכל ומנעו מקבוצת ההכשרה להיכנס. חברי הקבה"מ ניסו להוציא מזון ובתוך כך הוכה ונפצע אחד מהם, דבר שהוביל אותם להזמין את המשטרה למקום, אך נראה שהתלונה נסגרה.⁷⁹ מעניינת כשלעצמה העובדה שעל אף טענות לפוליטיזציה, לא נרתעו חברי הקבה"מ מלהגיש תלונה למשטרה כנגד חברי האיחוד. ב־23 במאי 1953 ניתקו חברי האיחוד את זרם החשמל במכבסה כדי למנוע את הפעלתה בידי חברי הקבה"מ, ולמחרת התפרצו חברי האיחוד והחיילים למכבסה ומנעו את עבודתן של חברות הקבה"מ. במקום התפתחה קטטה שבמהלכה נפצע חבר מזכירות הקיבוץ מטעם הקבה"מ, הלה הגיש תלונה במשטרה, ובעקבותיה איתרו השוטרים את התוקף, שהיה חבר האיחוד.⁸⁰

72 מכתב מחברי מזכירות קיבוץ יפתח, למזכירות הקיבוץ המאוחד בתל אביב (12.5.1953), א"מ ל־2176/31, לעיל ה"ש 50.

73 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 1.

74 אלון קדיש למשק ולנשק: ההכשרות המגויסות של הפלמ"ח (1995).

75 "העובדות על פרשת יפתח" (3.6.1953), א"מ ל־2176/31, לעיל ה"ש 50.

76 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 1.

77 שם.

78 בן־פורת, לעיל ה"ש 23, בעמ' 72.

79 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 1.

80 שם, בעמ' 2.

ב־28 במאי 1953 הגיעו לקיבוץ יפתח שלושים איש נוספים המזוהים עם הקבה"מ,⁸¹ וכבר למחרת בבוקר הגיעו למקום ארבעים איש מטעם האיחוד. מייד עם הגעתם החלו אנשי האיחוד לחבל באוהלים של קבוצת ההכשרה, ופתחו בתגרה אלימה שבה נפצעו שני חברי הקבה"מ, אחד מהם באורח קשה שהצריך טיפול רפואי דחוף בבית החולים. בעקבות תקרית אלימה זו הוזעקה המשטרה למקום, וגם הפעם, על ידי חברי הקבה"מ,⁸² מה שמעיד על כך שבשלב זה עדיין סמכו חברי הקבה"מ על כך שהמשטרה תפעל למענם, והטענות נגדה נוצרו רק בשלב מאוחר יותר.

בתצהירו של מ"מ⁸³ אברהם זלינגר, מפקד משטרת מחוז טבריה, שהוגש לבג"ץ, תוארה "תגרת ידיים בה השתתפו עשרות אנשים משני הצדדים בהיעזרם ביתדות ומוטות אוהלים".⁸⁴ המשטרה הייתה מודעת למידת הסיכון להסלמה, ולפיכך, בניסיון לקדם את פני הרעה, גיבשה הסכם פשרה בדומה להסכמים שגיבשה בקיבוצים אחרים, ובמסגרתו התחייבו שני הצדדים להימנע משימוש באלימות.⁸⁵ אף ששני הצדדים חתמו על ההסכם, הם המשיכו להגדיל את מספר תומכיהם בקיבוץ: ב־30 במאי 1953 הביא כל פלג תגבורת של מאה איש, ועתה מנה כל אחד מהם כמאתיים איש,⁸⁶ עובדה שיצרה שני כוחות שווים, והגדילה את הסיכון לאירועי אלימות ולמידת חומרתם. זאת ועוד, על גבעות נפרדות סמוך לקיבוץ התרכזו כוחות חמושים שגויסו על ידי שני הפלגים כתגבורת, למקרה של עימות פיזי.⁸⁷

לנוכח אירועים אלה, הגיעו באותו היום ליפתח ארבעים שוטרים בפיקודו של קצין המשטרה סמ"מ יהודה בונה, סגן מפקד מחוז טבריה.⁸⁸ קצין המשטרה אברהם זלינגר ציין כי הסיבה להגעתם הייתה החשש להתפתחות עימות אלים:

הפעולות המשטרתיות במשק יפתח, החל מיום 29.5.53 ועד 31.5.53 היו מכוונות למנוע הפרת השלום ושפיכת דמים. משנוכחו אנשי המשטרה לדעת כי גם אנשי איחוד הקבוצים והקבוצות וגם אנשי הקיבוץ המאוחד הביאו, או בלשונם "הזמינו" מספר רב של אנשים

81 מכתב מחברי מזכירות קיבוץ יפתח למזכירות הקיבוץ המאוחד בתל אביב (12.5.1953), א"מ ל־2176/31, לעיל ה"ש 50.

82 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 2.

83 מפקח מחוזי, היא דרגה בכירה במשטרת ישראל, המקבילה כיום לדרגה ניצב משנה.

84 תצהירו של אברהם זלינגר בבג"ץ 113/53 יעקובי נגד המפקח הכללי למשטרת ישראל (לא פורסם, עדות מתאריך 7.6.1953), אי"ט 2-5/16/2 "פרשת יפתח 1951-1979" (התיק להלן: "פרשת יפתח").

85 "הסכם" (29.5.1953), שם.

86 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 3.

87 בן-פורת, לעיל ה"ש 23, בעמ' 72.

88 דרגת סמ"מ – סגן מפקח מחוזי, מקבילה כיום לדרגת רב־פקד במשטרת ישראל.

ממשקי הסביבה כ"תגבורת" החלטתי לאחר שיקול דעת, כי הדרך הטובה ביותר להשלטת הסדר ולמניעת תגרות וקרבות במקום תהיה הרחקתם של הזרים המוזמנים כאמור והשארת כוח משטרה במקום לשם שמירה.⁸⁹

סמ"מ בונה נועד תחילה עם נציג מכל פלג והודיע להם שתוך חצי שעה יפנו כל מי שאינם חברי הקיבוץ, אך יחידת הנח"ל תישאר במקומה מאחר שמדובר בהוראה מפורשת של משרד הביטחון. 130 תומכי האיחוד נענו לדרישת המשטרה, מסרו לשוטרים את אמצעי הלחימה שנמצאו ברשותם – שישה רובים, תת־מקלע אחד, שני אקדחים וכמה רימוני יד, ועזבו את הקיבוץ.⁹⁰ חברי הקבה"מ טענו כי תומכי האיחוד נענו לדרישת המשטרה ועזבו מרצון "כיוון שמלאכתם נעשתה על ידי המשטרה".⁹¹ מנגד, החברים המזוהים עם הקבה"מ לא צייתו להנחיות, ולפיכך החליטה המשטרה לפנותם. על פי דיווחי המשטרה, בתחילה הייתה ההתנגדות לפינוי פסיבית, אך זו הפכה במהרה להתנגדות אלימה. המשטרה החליטה בשלב זה להפסיק את פעולות הפינוי משום שחששה כי אין במקום די שוטרים כדי להתמודד עם האירועים שעלולים היו, לדעתה, להביא לאובדן שליטה על הנעשה בקיבוץ. לפיכך, החליטה המשטרה לדחות ביממה את הפינוי עד להגעת כוחות תגבור נוספים ליפתח.⁹²

3. ניסיונות הקבה"מ למנוע את התערבות המשטרה

החלטת המשטרה לדחות את פעולות הפינוי לא הותירה ספק בקרב חברי הקבה"מ כי השוטרים מתכוונים להגיע בכוחות מתוגברים לקיבוץ, וכי משמעות העניין פינוי בכוח. בריאיון לעיתון "העולם הזה" אמרו חברי הקבה"מ: "ידענו מה עומד לקרות".⁹³ לפיכך, בניסיון למנוע את כניסת כוחות המשטרה לקיבוץ הם פעלו בשלושה מישורים – הראשון, פנייה ישירה לראש הממשלה; השני, ניסוח הסכם פשרה; והשלישי, פנייה למפקד ולקציני המשטרה. הפנייה לראש הממשלה בבקשה לדחות את פעולות המשטרה כללה שני ניסיונות מצד גורמים בכירים במפ"ם ובהנהגת הקבה"מ: חבר הכנסת יצחק בן־אהרון ויגאל אלון. בן־אהרון פנה בשעות הלילה המאוחרות לטדי קולק, מנכ"ל משרד ראש הממשלה, בבקשה לשוחח בדחיפות עם בן־גוריון. אולם קולק התבקש על ידי ראש

89 תצהירו של אברהם זלינגר לעיל ה"ש 84.

90 בן־פורת, לעיל ה"ש 23, בעמ' 73.

91 "פרשת יפתח עובדות ותעודות", לעיל ה"ש 57.

92 מכתב זלינגר, לעיל ה"ש 61.

93 "המלחמה על יפתח" העולם הזה 817, 18.6.1953, 13 (להלן: "המלחמה על יפתח").

הממשלה "לא להטרידו", ולכן רק מסר לבן־אהרון שנחמיה ארגוב, מזכירו הצבאי של ראש הממשלה, הנחה באותו יום את המשטרה להוציא את כל תומכי הקבה"מ שהגיעו ממשקים אחרים ליפתח. בתשובה לדברים הללו ביקש בן־אהרון מקולק להודיע לראש הממשלה כי חברי תנועתו יתפנו אם יעשו כן גם התומכים שהגיעו מטעם האיחוד. קולק הבטיח לבדוק את הנושא, אך תשובה לא התקבלה.⁹⁴ ישראל גלר כתב באוטוביוגרפיה שלו כי גם יגאל אלון התקשר לטדי קולק בניסיון למנוע את התערבות המשטרה, אך נענה בשלילה. לטענת גלר, קולק לא יכול היה להיענות לפנייתו של אלון או של כל אדם אחר, גם אם רצה בכך, משום שבן־גוריון "נהג הפעם ביד חזקה".⁹⁵ קשה לדעת על מה נסמכה טענתו של גלר, שכן האוטוביוגרפיה שלו אינה מציגה מקור ברור שעליו היא מתבססת. ניסיון אחר למנוע את כניסת המשטרה לקיבוץ נעשה באמצעות גיבוש הסכם פשרה בין נציגי שני הפלגים, שיהיה מוסכם על המשטרה. קציני משטרה לצד נציגים מוותיקי ההתיישבות בגליל ניסחו הסכם ובו נקבע כי כל כוחות התגבור ששהו באותה עת בקיבוץ יפתח ישוּבו לבתיהם, ובמקום יישארו רק החיילים וקבוצת ההכשרה.⁹⁶ בעלון "הקיבוץ" נרמז כי ההסכם שהיה מקובל על כל הצדדים בוטל על ידי ראש הממשלה: "הסכם זה בוטל מגבוה, ורשות הדיבור ניתנה למשטרה. הפקודה הייתה נחרצת: להוציא בכוח את חברי ההכשרה של הקיבוץ המאוחד".⁹⁷ גם במקרה זה, סתם עלון הקבה"מ ולא פירט את מקורותיו. יוסף יזרעאלי, שכיהן כמזכיר האיחוד בתקופת הפילוג ונכח בקיבוץ יפתח בשעה שהתגבש הסכם הפשרה, עדכן את ראש הממשלה בפרטיו ובתגובה התבקש לבטל מבלי שנומקו הסיבות לכך. עם זאת, חברי האיחוד טענו כי כל הניסיון לפשרה באמצעות ותיקי הגליל היה צעד טקטי של הקבה"מ שנועד להרוויח זמן על מנת להביא כוחות תגבור נוספים ולהגדיל את מספר תומכיהם בקיבוץ.⁹⁸ יתרה מכך, הסכמה מצד מפא"י להסכם פשרה זה הייתה מערערת את החלטת ועדת השלושה, שקבעה על פי שני משאלים שנערכו ביפתח כי רוב החברים מבקשים להשתייך לתנועת האיחוד.⁹⁹

ניסיון שלישי ואחרון נעשה באמצעות פניות ישירות למשטרה בבקשה לדחות את הפינוי. ביום ראשון 31.5.1953, שעות אחדות לפני שהחל הפינוי, פנה חבר הכנסת בן־אהרון למפק"ל המשטרה יחזקאל סהר בבקשה לבטל. לטענת חברי הקבה"מ השיב סהר כי

94 "בן־גוריון שלח 1000 שוטרים לסלק את חברי הקבה"מ מיפתח" על המשמר 1.6.1953, 1 (להלן: "בן־גוריון שלח 1000 שוטרים").

95 גלר, לעיל ה"ש 24, בעמ' 99.

96 "פרשת יפתח עובדות ותעודות", לעיל ה"ש 57.

97 מ' ברנד "בכוח המדינה – ינושלו מגיניה?" בקיבוץ 160, 3.6.1953, 1 (להלן: "בכוח המדינה").

98 "המלחמה על יפתח", לעיל ה"ש 93, בעמ' 13.

99 "שקט במשק יפתח" מעריב 1.6.1953, 3.

"אין בסמכות המשטרה לעכב את פקודת המבצע".¹⁰⁰ במברק ששיגר למפקד מחוז טבריה כי יגאל אלון ניסה גם הוא ליצור קשר טלפוני עם ראש הממשלה אולם ללא הצלחה, וציין כי אלון ביקש לדחות את כניסת המשטרה לקיבוץ "פן תיגרם שפיכת דמים תוך אי הבנה וללא צורך".¹⁰¹ חברי הקבה"מ ביפתח פנו אף הם לקציני משטרה, ובראשם הקצין בונה שכבר נערך עם כוחותיו ביפתח, בבקשה למנוע את התערבותם, והתריעו מהתוצאות הצפויות: "באם בקשתנו זו לא תתקבל על ידך לא נוכל להיות אחראים לכל מה עלול לקרות כאן, וכל מקרה של שפיכות דמים יחול על אחריותך".¹⁰² אך כל הניסיונות למנוע את כניסת המשטרה לקיבוץ יפתח כשלו, וההחלטה על פיגועי בכוחות מוגברים הייתה לעובדה מוגמרת. כעת נדרשו השוטרים לבצע את הפיגוע.

ג. פעולות המשטרה בקיבוץ יפתח

את פעולות המשטרה בקיבוץ יפתח ניתן לחלק לשני שלבים. השלב הראשון כלל ניסיונות של קציני המשטרה לשכנע את כוחות התגבור של שני הפלגים להתפנות מרצון משטח הקיבוץ. השלב השני כלל כניסה לשטח הקיבוץ וביצוע פעולות חיפוש, שימוש בכוח וביצוע מעצרים. ב-31 במאי 1953 הגיעה המשטרה ליפתח וכוחותיה התרכזו בפאתי הקיבוץ ובשער הכניסה אליו. על כוח המשטרה פיקד מפקח מחוזי עמוס בן-גוריון, ראש אגף הארגון של המשטרה, סגן המפקד, ובנו של ראש הממשלה.¹⁰³ באותה עת שהו בקיבוץ כ-400 איש שכללו את חברי הקיבוץ ותומכיהם, כ-200 איש בכל מחנה.¹⁰⁴ לכוחות המשטרה הצטרפו גם שוטרי מג"ב,¹⁰⁵ כוח שהוקם ב-26 באפריל 1953, כחודש לפני הפילוג ביפתח, מעין

100 "פרשת יפתח עובדות ותעודות", לעיל ה"ש 57.

101 מברק מאברהם זלינגר, מפקד מחוז טבריה, למפקד "ל יחזקאל סהר (31.5.1953), א"מ ל-2176/31, לעיל ה"ש 50.

102 מכתב ממזכירות הקיבוץ המאוחד ליהודה בונה, מפקד המשטרה במקום (31.5.1953). אי"ט 10-11/20/3 "תיק יגאל אלון: תכתובת ממנו ואליו".

103 עמוס בן-גוריון (1920-2008) נולד בלונדון. במלחמת העולם השנייה התנדב לצבא הבריטי, במלחמת העצמאות כיהן כמפקד המשטרה בנפת פתח תקווה, ולאחר מכן התמנה לסגן מפקד מחוז תל אביב. בשנת 1950 היה ראש אגף ההדרכה של המשטרה. באותה שנה התמנה לראש אגף הארגון במשטרה וסגן המפקח הכללי שלה. בתוקף תפקידו כראש אגף הארגון הופקדה בידי האחריות על המחלקות – תכנון, הדרכה, תנועה, תפקידים מיוחדים, ועל משמר הגבול. אלי הוד **משטרת ישראל 1948-2004, שינויים במבנה הארגוני, בפריסת המחוזות, במג"ב ובמשא"ז** 25 (2005).

104 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 3.

105 יוסף אוהיון **התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי-למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל בשנים 1953-1956** (עבודת גמר לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בר-אילן (2020).

ז'נדרמריה¹⁰⁶ שמטרתה כפולה: שמירה על הגבולות וכן כוח עתודה למשטרה בטיפול באירועים שהצריכו כוחות תגבור. בשנת 1953 שירתו במג"ב כ־850 שוטרים שנכללו במצבת כוח האדם של המשטרה, והם נפרסו בגבולות ירדן, סוריה ולבנון. פלוגת מג"ב שמנתה 68 שוטרים שוכנה במצודת כ"ח בסמוך לקיבוץ יפתח והיא הופקדה על שמירת גבול לבנון.¹⁰⁷ קרוב לוודאי שהפלוגה הייתה בין הכוחות שהוזעקו ליפתח.

1. שלב א' – ניסיונות המשטרה לפינוי הקיבוץ בהסכמה ללא שימוש בכוח

השלב הראשון של פעולות המשטרה היה כאמור מאמץ לשכנע את תומכי הקבה"מ שהובאו ככוחות תגבור לעזוב מרצון. כבר בשלב זה כיתרה המשטרה את הקיבוץ, וכפי שמצטייר מתמונות שפורסמו בשבועון "העולם הזה" חסמו השוטרים את כל המבואות לקיבוץ, ואסרו כניסה אליו ויציאה ממנו. מטה הפיקוד המבצעי של כוחות המשטרה נקבע בצריף המזכירות של הקיבוץ.¹⁰⁸ הקצין בונה הודיע שלוש פעמים באמצעות מערכת הכריזה של ניידת המשטרה, כי חברי הקיבוץ נדרשים להגיע לצריף המזכירות לצורך זיהוי ורישום, ואילו כל היתר נדרשים לעזוב את המקום תוך 15 דקות, ולא – ייעצרו על ידי השוטרים ויועמדו לדין.¹⁰⁹ מעניינת כשלעצמה העובדה כי שני הפלגים לא מיהרו לציית להוראות המשטרה, אלא פנו לנציגי תנועתם שינחו אותם האם למלא אחר ההוראות. הנהגת הקבה"מ הנחתה את תומכיה להביע התנגדות פסיבית לפעולות הפינוי של השוטרים, אך אסרה עליהם להעליב שוטרים או לתקוף אותם.¹¹⁰ חברי הקיבוץ מטעם האיחוד המתגוררים באופן קבע בקיבוץ הונחו להימנע מעימותים אלימים עם תומכי הקבה"מ ולסייע למשטרה בביצוע פעילותה, אם יידרשו לכך.¹¹¹

ואומנם, על אף ההתראות החוזרות ונשנות מצד השוטרים, סירבו תומכי הקבה"מ לעזוב את הקיבוץ, וגם הם, בדומה לתומכי האיחוד שהחזיקו ברשותם נשק, לא טמנו ידם בצלחת: בצריף הנגרייה שבו התבצרו תומכי הקבה"מ הונף שלט שעליו נכתב: "במלחמה לשחרור מולדתנו נושלונו בהגנה על ביתנו, יפתח פלמ"ח הקיבוץ המאוחד".¹¹²

106 המודל של כוח שיטור צבאי למחצה (ז'נדרמריה), שפירושו בצרפתית אדם חמוש, החל להתפתח במאה התשע־עשרה בצרפת ולאחר מכן במדינות נוספות בעולם. בנושא זה ראו, CLIVE EMSLEY, GENDARMES AND STATE IN THE NINETEEN CENTURY EUROPE (1999).

107 אוהיון, לעיל ה"ש 105, בעמ' 221.

108 "המלחמה על יפתח", לעיל ה"ש 93, בעמ' 13.

109 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 5.

110 שם, בעמ' 4.

111 דברי יוסף יזרעאלי, פרוטוקול ישיבת מרכז המפלגה 2 (31.5.1953), אמה"ע 2-23-1953-62 "תיק פרוטוקולים".

112 "ראיתי שמעתי – פרשת משק יפתח" הארץ 1.6.1953, 2.

נוסף על כך, בחיפוש שערכה המשטרה בנגרייה, המקום שבו התבצרו חברי הקבה"מ, נמצאו גרזינים – עדות להכנות להתנגדות אקטיבית,¹¹³ ולפי עדותו של רוכל, שהשתייך לקבה"מ, נמצאו בנגרייה גם אלות ואבנים.¹¹⁴ לא היה ספק כי ביפתח נשבו רוחות מאבק מזוין ולא סכסוך פוליטי-חברתי דווקא, וכי הצלחתה החלקית בלבד של המשטרה לפעול בדרכי שלום לפינוי הקיבוץ הצריכה מעבר לשלב השני – פינוי תומכי הקבה"מ ובכללם קבוצת הכשרת הנוער בדרכים אחרות.

2. שלב ב' – פעולות חיפוש, פינוי ומעצרים

השלב השני בפעולות המשטרה היה אקטיבי וכלל פעולות חיפוש ומעצרים. אלדד רוכל שהתלווה לקציני המשטרה לחיפושים בקיבוץ, במטרה לסייע להם בזיהוי התומכים של הקבה"מ שהגיעו ליפתח, תיאר את פעולות המשטרה והאלימות שהופגנה לטענתו כלפי חברי תנועתו:

אחרי 15 דקות התחילו לטפל בנגריה הרימו איש אחרי איש, הוציאו אותם מחוץ למחנה. זהו אותם והעלו על מכוניות משטרה ושלחו לבית סהר בראש פינה וטבריה. אחר כך נכנסו לנגריה. התנהגו לגבי אלה באכזריות, סובבו ידים, בעטו דחפו. כשנגמר פינוי הנגריה, סרקו את הנגריה בנוכחות 2 באי כוח שלנו ושל האיחוד.¹¹⁵

במהלך החיפושים נעצרו שבעים איש מהקבה"מ ונלקחו לתחנות המשטרה (ולא לבית סוהר, כפי שטען רוכל) ולאחר שנרגעו הרוחות ביפתח הם שוחררו ולא ננקטו נגדם צעדים נוספים.¹¹⁶ בשעה שלוש אחר הצהריים סיימה המשטרה את פעילותה ובמקום נותרו שלוש מחלקות שוטרים. הגם שהפעולה המשטרית החלה בשעות הבוקר המוקדמות והסתיימה בשעות הצהריים היא זכתה לכינוי "ליל אלף השוטרים",¹¹⁷ כינוי ששימש, כפי שניווכח בהמשך, לחיזוק הנרטיב שביקשו חברי הקבה"מ לעצב בעקבות האירועים ביפתח. בתזכיר פנימי של לשכת המפקח הכללי, שסיכם את הפעולות ביפתח, נכתב כי מרבית התומכים עזבו את הקיבוץ לפי דרישת המשטרה, ואחדים, אשר גילו התנגדות פסיבית, נעצרו, הוצאו בכוח מהמקום ושוחררו לאחר שעות ספורות. עוד צוין בתזכיר כי

113 מכתב זלינגר, לעיל ה"ש 61.

114 עדות רוכל, לעיל ה"ש 71, בעמ' 5.

115 שם, בעמ' 5.

116 "שקט במשק יפתח" מעריב 1.6.1953, 1.

117 רפאל בשן "במשק יפתח אחרי ליל אלף השוטרים" מעריב 4.6.1953, 2.

"מספר אזרחים שגילו התנגדות נשרטו שריטות קלות".¹¹⁸ מברק ששלח עמוס בן-גוריון ממטה המפקדה במצודת כ"ח למפכ"ל בשעה 14:30, זמן קצר לפני שהמשטרה סיימה את פעולות הפינוי בפתח, כלל שתי שורות בלבד ששיקפו את יחסו המזלזל לסרבני הפינוי: "דבורים גבוהים ורגליים קרות, זהו הסיכום".¹¹⁹ ארבעה ימים לאחר התקרית, בריאיון לעיתון מעריב, התייחס עמוס בן-גוריון לפינוי בפתח שהיה בו "יותר מן התיאטרון מאשר מההתנגדות הפסיבית".¹²⁰

יום לאחר הפינוי נמשך המאבק, אך הפעם בכלים משפטיים: חברי הקבה"מ מקיבוץ יפתח פנו לבג"ץ (1.6.1953), בבקשה למנוע את הוצאת קבוצת ההכשרה על ידי המשטרה.¹²¹ יגאל אלון אישר בתצהיר שהגיש לבג"ץ כי חברי ההכשרה אכן נמצאים בקיבוץ, אך טען כי אין כל חשש להפרת סדר מצידם,¹²² ואילו המשטרה ביקשה לדחות את העתירה בטענה שנוכחותם מגבירה את המתרחש בקיבוץ. בסיום הדיון קיבל בית המשפט את בקשת העותרים והוציא צו ביניים האוסר על המשטרה לפנות את חברי קבוצת ההכשרה שטרם פונו מהקיבוץ.¹²³ לטענת חברי האיחוד הצליחו חברי הקבה"מ להחזיר לקיבוץ באישון לילה את חברי ההכשרה שכבר נמצאו מחוצה לו, וזאת בניגוד להחלטת בית המשפט, וכך הוצגו הדברים בעיתון "דבר": "פעולה זו מדגימה פעם נוספת את שיטות הפעולה של הקיבוץ המאוחד, שאינו נרתע אפילו מעקיפת צו בית דין".¹²⁴ כניסתם של חברי ההכשרה עוררה מתיחות בקיבוץ אך לא הביאה לעימותים אלימים.¹²⁵

לעומת זאת, תקרית שעלולה הייתה להוביל לעימות מחודש בין שני הפלגים לאחר סיום פעולות הפינוי, הייתה הגעתו של בני מרשק, קצין ההסברה של הפלמ"ח שהיה ידוע ביכולותיו הרטוריות הכריזמטיות, ומתומכיו הבולטים של הקבה"מ, לקיבוץ. מרשק הצליח להיכנס לנגרייה ולחבור לחבריו מבלי שהמשטרה שמה לב לכך. לטענת יוסף בן-פורת, דווקא יגאל אלון, משנודע לו הדבר, פנה לקצין בונה ואמר לו: "צריך להוציאו מיד, הוא מסוכן יותר מכל כלי הנשק, יותר מתותח". וזאת ככל הנראה בשל הערכתו

118 תזכיר ממזכירות המפכ"ל לסמפכ"ל (31.5.1953), א"מ ל-2176/31, לעיל ה"ש 50.

119 מברק מעמוס בן-גוריון, ראש אגף הארגון, למפכ"ל, יחזקאל סהר (31.5.1953), שם.

120 ד' דיוקנאי "עמוס בן-גוריון" מעריב 5.6.1953, 6.

121 בג"ץ 113/53 אהרן יעקובי נגד המפקח הכללי למשטרת ישראל ומפקד מחוז טבריה של משטרת ישראל (לא פורסם), א"מ ל-2176/31, לעיל ה"ש 50.

122 תצהירו של יגאל אלון בבג"ץ 113/53, 1.6.1953, "פרשת יפתח", לעיל ה"ש 84.

123 צו - על תנאי בבג"ץ 113/53 (1.6.1953), שם.

124 "דרישה להרחיק את הכשרת הקבה"מ שהסתננה ליפתח" דבר 3.6.1953, 4.

125 "המתיחות ביפתח גברה שוב" מעריב 3.6.1953, 1.

של אלון שמרשק ישלהב את הרוחות. בונה נענה לבקשת אלון וחוליית שוטרים פרצה בהפתעה לנגרייה, הוציאה אותו מתוכה והוא הועבר בניידת משטרה למטולה.¹²⁶

ד. המאבק על הנרטיב ההיסטורי בפרשת הפילוג בקיבוץ יפתח

בשלב זה הסתיימו שלוש המערכות הראשונות: האידיאולוגית-פנימית, המשטרית והמשפטית. אך המאבק בין שני הפלגים לא תם, כי אם שינה צורה ועבר לזירה התודעתית – מאבק על הדרך שבה ייחרטו האירועים בזיכרון הקולקטיבי הישראלי. נרטיב הוא תוצר של יחסי כוחות פוליטיים ואינטרסים חברתיים, ועיצובו משמש מושא למאבקי כוח על השליטה בזיכרון ובייצוגי העבר, כמו גם על בחירת התכנים, עיצובם ופרשנותם.¹²⁷ לא היתה זו הפעם הראשונה, או האחרונה, שבה התנהל לצד מאבק אידיאולוגי בשטח, פיזי לעיתים, גם מאבק על התודעה, עוד מתקופת המנדט,¹²⁸ והמאבק שניהלו חברי הקב"מ על עיצוב הנרטיב מצטרף לדוגמאות נוספות מאותה תקופה הקשורות לדיוננו ביפתח. כך למשל על תרומתו של בן-גוריון לעיצוב הנרטיב של מלחמת העצמאות, כתבה אניטה שפירא: "שפר חלקו של דוד בן גוריון: לא זו בלבד שהיה מנהיגה של מלחמת השחרור, הוא אף כתב את תולדותיה".¹²⁹ בתגובה, בשמאל התפתח נרטיב שביקש להבטיח את תהילת הפלמ"ח, לאחר שבן-גוריון פירק את הארגון, באמצעות ספר הפלמ"ח שכתבתו הסתיימה ארבע שנים לאחר תום המלחמה.¹³⁰

שלוש טענות עיקריות ניצבו במרכז המאבק על הנרטיב: ממדי הכוח המשטרית, צורת התנהלותו, וזהותו של האדם שפיקד על האירועים. לטענת הקב"מ, הגיעו לקיבוץ יפתח אלף שוטרים, אשר נהגו באלימות מופרזת, וראש הממשלה היה זה שמשיך בחוטים מאחורי הקלעים, והכריע את התנהלות המשטרה במהלך הפילוג, כחלק מהמאבק הפוליטי בין מפא"י למפ"ם, ובשל היותו של קיבוץ זה סמל עבור הפלמ"ח, על כל המשתמע מכך.¹³¹

126 **בן-פורת**, לעיל ה"ש 23, בעמ' 77. העובדה שאלון מסר מידע למשטרה עשויה להיות מפתיעה לכאורה, אך ניתן להבינה לאור עמדתו בנוגע למרשק, כפי שצוטטה בריאיון עימו בעיתון מעריב בשנת 1954: "טוב שיש בני אחד כזה. לשניים כאלה – אין מקום". ד' דיוקנאי "בני מרשק, או: הפוליטרוק – הלוחם בהרי ירושלים" **מעריב** 11.6.1954, 7. לדיון בדמותו של בני מרשק ראו שלמה שבא **בני רץ: חייו וקורותיו של בנימין מרשק** (1981).

127 Schudson, לעיל ה"ש 20.

128 גם בתקופת המנדט נעשה ניסיון של היישוב היהודי להנחיל נרטיב של אלימות מופרזת מצד השלטון הבריטי כלפי האוכלוסייה היהודית. על אודות מבצע חיפוש הנשק שערכו הבריטים בקיבוץ רמת הכובש ב-16 בנובמבר 1943 ראו גד קרויזר "פרשת רמת הכובש 'יום חרדות לכולנו': היבטים חדשים לפרשה ישנה" **קתדרה** 87, 151, 171 (1998).

129 **שפירא**, לעיל ה"ש 7, בעמ' 147.

130 מרדכי בריאון "נרטיבים של סכסוך" **עיונים** 21, 149 (2011).

131 לדיון בפירוק הפלמ"ח, והשפעתו על יחסה של מפ"ם לבן-גוריון, ראו פרק המבוא במאמר.

חברי מפא"י לא ידעו אומנם להציג מידע מדויק, המבוסס על מסמכים סדורים, אך חתרו להציג את הדברים בעוצמה פחותה.

1. האומנם הוזעקו אלף שוטרים לקיבוץ יפתח?

מספרם של השוטרים שנטלו חלק במבצע הפך מנתון טכני גרידא למושא פולמוס משולהב בדיונים הפוליטיים ובעיתוני התקופה. חברי הקבה"מ הפריזו במספר השוטרים שהגיעו לקיבוץ וחברי האיחוד המעיטו. פרק זה ינסה להכריע, ממרחק הזמן, בסוגיה טעונה זו בין שני הפלגים. אף שאותרו תיקי הארכיון העוסקים בפעילות המשטרה בקיבוץ יפתח, לא עלה בידינו למצוא פקודה מבצעית סדורה או מסמך המציין את סדר הכוחות שהוקצו לפעולות הפינוי והמעצרים ביפתח. ניתן להעריך כי הזמן שעמד לרשות המשטרה לפינוי היה קצר ועל כן לא התגבשה פקודה סדורה.

טענת הקבה"מ כי למקום הובאו אלף שוטרים, נועדה קרוב לוודאי לשרת שתי מטרות שנועדו לנגח את מפא"י: האחת, לגרום לאירוע להיראות כפעילות צבאית של ממש מצד מפא"י, תוך שימוש בכוח אדם נרחב בהיקפו, ולהציג את חברי הקבה"מ כמי שמסכנים את שלום הציבור.¹³² השנייה, לגרום לציבור להבין את חומרת השימוש במשטרה בהיקף כה גדול, שעמד, לטענת קבה"מ, על כשישית מכוח האדם של משטרת ישראל, דבר שהוביל בהכרח להסטת כוח האדם שלה ממטלותיה האחרות. בעוד הטענה הראשונה התמקדה בבעיה ייחודית לחברי הקבה"מ, הרי שהטענה השנייה נועדה להשפיע על האוכלוסייה כולה, שנפגעה מצעד זה. על מנת לחלץ מידע מהימן ככל הניתן מתוך הדיון הסוער שהתקיים בסוגיה זו, בחנו בזהירות רבה את העובדות שעמדו לרשותנו, תוך הפרדתן מטענות גרידא.

הטענה שבקיבוץ יפתח פעלו אלף שוטרים הופיעה למחרת האירוע בכל העיתונים: הן באלה המזוהים עם האופוזיציה משמאל – "על המשמר"¹³³ ו"קול העם",¹³⁴ הן באופוזיציה מימין – עיתון "חרות",¹³⁵ והן בעיתון "הבקר". בזה האחרון אומנם לא צוין מספר השוטרים, אך כותרת הידיעה שעסקה בפרשה הייתה "דגל המשטרה הונף ביפתח", ושיקפה טענה כי המקום נכבש בידי השוטרים, כפעילות צבאית לכל דבר ועניין.¹³⁶ גם עיתון "הצפה" לא טמן ידו בצלחת וכתב "אלף שוטרים הוזעקו להפריד בין יהודים ליהודים מתקוטטים

132 ב"א "לא תהיה חוליגאניות" בקיבוץ 162, 10.6.1953, 2.

133 "בניגוריון שלח 1000 שוטרים", לעיל ה"ש 94.

134 "אלף שוטרים הוציאו בכוח את חברי מפ"ם מקיבוץ יפתח בגליל" קול העם 1.6.1953, 4.

135 "אלף שוטרים הטילו עוצר על קיבוץ יפתח" חרות 1.6.1953, 1.

136 מ' בראיל "דגל המשטרה הונף ביפתח" הבקר 2.6.1953, 4.

בקיבוץ אחד.¹³⁷ באופן לא מפתיע, הגרסה המינורית ביותר פורסמה כבר ביום האירוע עצמו (1.6.1953) בעיתון "דבר", ולפיה הגיעו ליפתח מאה שוטרים.¹³⁸ לעומת העיתונות המזוהה פוליטית באופן מובהק, עיתון "הארץ" היה מתון יותר. הוא לא נקב במספרים מדויקים, אך כתב מטעמו שהגיע לסקר את האירוע תיאר את הכוח שהגיע לקיבוץ כמבצע משטרתי מתוכנן לכל דבר: "בשעה 10:30 סיימה המשטרה את הכנותיה והכוח החל לנוע לעבר יפתח בשדרת מסע ארוכה שנמשכה למעלה מקילומטר וכללה אוטובוסים רבים עמוסי שוטרים, טנדרים, ג'פים, מכוניות קשר, מכוניות כלא ואופנועים, גם אמבולנסים נלוו לשירה".¹³⁹ עם זאת, עיתון "הארץ" מצא לנכון להגן על ההחלטה להפעיל כוחות שיטור מוגברים: "נוכח כוחה של תגבורת הקיבוץ המאוחד שביפתח צדקה המשטרה בזה שריכוזה כוח עדיף בהרבה. אלמלא עשתה זאת – מי יודע אם מפקדי הפלמ"ח לשעבר לא היו עוד מתפתים לנקוט בשיטת הפעלת ההמונים כדי להכריח את משטרת ישראל לסגת מיפתח".¹⁴⁰ השימוש במונח "הפעלת המונים" התייחס בין היתר לאירועי שביתת הימאים בשנת 1951, שבמהלכם נקטו אנשי מפ"ם שיטה זו כדי להזעיק פועלים וחברי קיבוצי קבה"מ לנמל חיפה, בעת התנגשויות עם המשטרה.¹⁴¹ הוויכוח על מספר השוטרים התלהט גם בזירה הפוליטית: בישיבת ממשלה שנערכה כשבוע לאחר הפינוי ביפתח שאל שר הפנים משה שפירא, שהפגין לעיתים תכופות רגישות בנוגע להתנהלותה של המשטרה בהפגנות של החברה החרדית,¹⁴² את שר המשטרה בכורש'שלוש שטרית, האם היה הכרח לגייס אלף שוטרים, כפי שדווח בעיתונות, על מנת לשמור על הסדר בקיבוץ יפתח שבו שהו כ-400 איש, והאם לא ניתן היה להסתפק במאה שוטרים בלבד. שטרית הכחיש כי היו במקום אלף שוטרים, וציין שלמקום הגיעו כוחות שיטור רבים מבלי לנקוב במספרם: "אני סבור שדווקא על ידי גיוס כוח גדול מנענו שפיכות דמים. אילו היה שם כוח קטן, היו תוצאות אחרות. בארץ כארצנו שהשוטר מתנהג בכסיות משי טוב שישנו במקום מספר גדול של שוטרים". ראש הממשלה התפרץ לדיון ואמר לשר שפירא כי אילו היו נהרגים אנשים היה שואל מדוע לא נשלח מספיק כוח משטרה, וטען כי "צריך לסמוך קצת על המומחים",¹⁴³ אך לא פירט מי היו בעיניו אותם "מומחים". היו אלה הדברים המפורשים היחידים שאמר על מה שהתרחש ביפתח,

137 "תיגרות במשק יפתח" **הצפה** 1.6.1953, 2.

138 "תגרות קשות במשק יפתח" **דבר** 31.5.1953, 1.

139 'אביאל 1000 שוטרים הוציאו בכוח את אנשי תגבורת מפ"ם שחדרו לקיבוץ יפתח' **הארץ** 1.6.1953, 1 (להלן: אביאל "1000 שוטרים").

140 "המבוע ואפיקו" **הארץ** 2.6.1953, 2.

141 ראו לבנקרון "שביתת הימאים", לעיל ה"ש 35.

142 נעמי לבנקרון "תפקידה של המשטרה בכינונה של אזרחות חרדית: המחאה על חילול השבת בירושלים (1948-1956) **משטרה והיסטוריה** 2, 115 (2020).

143 פרוטוקול ישיבה 54 של הממשלה ה-4, 2 (7.6.1953).

ובימנו, שבו תיעד אינספור אירועים בתולדות היישוב והמדינה שבהם היה מעורב, לא הקדיש התייחסות כלשהי לנושא, עניין מסקרן כשלעצמו.

בעת הדיון הציבורי השתמשו אנשי הקבה"מ בטיעון זה גם כדי להבליט את החומרה שבהסתם של שוטרי מג"ב ממשימות ביטחון חיוניות הקשורות בהגנת הגבולות, תוך הפקרת ביטחונם של אזרחי ישראל.¹⁴⁴ בתקופה זו היה המצב הביטחוני בגבולות רעוע, וההסתננות ממדינות ערב לשטחה של ישראל גרמה לפגיעות בנפש וברכוש ויצרה תחושה של חוסר ביטחון בעיקר בקרב תושבי הספר.¹⁴⁵ כך למשל נכתב בעלון "הקיבוץ" שלושה ימים לאחר התקרית ביפתח: "מאות שוטרים רוכזו מאזורים שונים, הוטרדו מתפקידיהם הטבעיים, אף ממשימות חיוניות והוסעו צפונה – כדי לעקור מהמשק את חברי הקיבוץ המאוחד, שבאו שמה להגנת חבריהם מנישול".¹⁴⁶ ביקורת דומה השמיע יגאל אלון באומרו: "הוא [דב"ג] השתמש בכוחו בחוסר אחריות והיה משום מה נחפז מאוד [...] הכוחות שריכזו ביפתח היו נחוצים באותו זמן בקלקיליה ומירון".¹⁴⁷ האזכור של שני המקומות על ידי אלון לא היה מקרי: באותם ימים שבהם הובאו השוטרים ליפתח ביצעו מסתננים שורה של התקפות ירי על עורקי התחבורה בסמוך לקלקיליה,¹⁴⁸ וכן ירו לעבר אוטובוס באזור מירון, והרגו נער כבן 16.¹⁴⁹

אם כך, עולה השאלה כמה שוטרים היו בפועל בקיבוץ יפתח ב־31 במאי 1953? מתוך כלל המקורות שבדקנו התשובה המהימנה ביותר, לטעמנו, מצויה באוטוביוגרפיה של יוסף בן־פורת, מנכ"ל משרד המשטרה באותן שנים, שם כתב:

הכוח המשטרתי, שמנה כ־200 איש, יצא עם שחר ממטה המחוז לכיוון קיבוץ יפתח. לאחר דברי הסבר על המשימה, הנחיות והוראות בדבר השימוש בכוח וההתנהגות לגבי אוכלוסיית הקיבוץ, נמסר כי יש להתכונן לשהייה ממושכת במקום. בשיירה מכובדת למדי החל המסע. בדרך ליפתח פנה הנהג ליהודה בונה: "אדוני, אולי במקום לקיבוץ יפתח נמשיך הלאה קילומטרים אחדים ונכנס בשיירה

144 פרוטוקול ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי 30 (4.6.1953), אי"ט 2-33/4/5 "תיק בירור בעיות מרכזיות: צילומים מדיוני המרכז החקלאי בתקופת הפילוג".

145 יוסף אוחיון "מערך השיטור של משמר הגבול ביישובי הספר בשנים 1953-1956: בין משימות ביטחוניות לפעולות אזרחיות וחברתיות" *משטרה והיסטוריה* 2, 48 (2020); בני מוריס *מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956* (1996).

146 "בכוח המדינה", לעיל ה"ש 97.

147 בשן "ליל אלף השוטרים", לעיל ה"ש 117.

148 פרוטוקול ישיבה 26/ב של ועדת חוץ וביטחון, הכנסת ה־2, 3 (2.6.1953).

149 סופר הבקר "המתנקשים בילדים באו מהלבנון" *הבקר* 3.6.1953, 4.

ללבנון? "קול העם!...."¹⁵⁰

דברים אלה, על אף ההומור שבהם, מלמדים על עמדת המשטרה בנוגע להיקף הכוחות שנשלח, כמאתיים איש, אך גם על העובדה שמנקודת מבטו של נהג קצין המשטרה מדובר היה בכוח מופרז למדי, המתאים יותר למשימה בלבנון ולא למאבק פנימי בקיבוץ. העובדה שבן-פורת מצא לנכון לצטט את דבריו אלה, מלמדת שקרוב לוודאי הסכים עימם. האם ניתן לקבל את דבריו של בן-פורת כפשוטם? אנו סבורים שכן. אירועים שונים המתוארים בספרו (שפורסם שנים רבות לאחר האירועים) משרטטים תמונה מורכבת של המציאות, לרבות לבטים מאוחרים בנוגע לצדקת פעולות המשטרה.¹⁵¹ בדיקת התכונות של המספרים השונים שהופרחו בדיון מתאפשרת גם באמצעות התחקות אחר היקף כוחות המשטרה בשנת 1953 אשר, כך נדמה, מספקת אישור נוסף לטענתו של בן-פורת. לפי הדוח השנתי של המשטרה, בשנה זו שירתו בה 5967 שוטרים (לרבות מג"ב), מתוכם 619 במחוז הצפוני.¹⁵² אם כך, כאשר כל כוח האדם במשטרה ומג"ב גם יחד מנה פחות מ-6000 איש, ובמחוז הצפון שירתו 619 שוטרים בלבד, ובהתחשב בעובדה שאת השוטרים שהובאו ליפתח היה צריך להסיט ממשימותיהם שבשגרה, ספק רב אם הגיעו למקום אלף שוטרים. על רקע העדויות והנתונים שהוצגו לעיל, ניתן לשער כי בקיבוץ יפתח פעלו 200-400 שוטרים, והעובדה שאותו "לילה" התרחש בצהרי היום, מחזקת אף היא את הסברה כי היה כאן מאבק על התודעה. עם זאת, נדמה שהן המשטרה והן הקב"מ הסכימו על נקודה אחת פשוטה: כוח האדם שהובא למקום היה מופרז, על אף הפערים בהיקפו, כפי שתואר על ידי כל אחד מהצדדים.

2. טענות ביחס להתנהלות המשטרה כלפי חברי הקב"מ

טענה נוספת שהעלו חברי הקב"מ היא כי פעילות המשטרה הייתה אלימה וחריגה במיוחד כלפי המפונים, טענה שעלתה בקנה אחד עם מספר השוטרים הגדול – לכאורה, לכל הפחות – שהגיע ליפתח. על הטמעתו של נרטיב זה הקלה הביקורת המתמשכת מאז

¹⁵⁰ בן-פורת, לעיל ה"ש 23, בעמ' 72.

¹⁵¹ כך למשל בנוגע לשביתת הימאים, סוגיה שהייתה גם היא שנויה במחלוקת פוליטית עזה, העלה בן-פורת שאלות נוקבות בנוגע לפעילות המשטרה, ותהייה "האם בדקה המשטרה היטב את רקע המחלוקת בטרם יצאה למבצע? האם נבחנו דרכים אחרות לטיפול במצב, כגון פישור?" שם, בעמ' 69.

¹⁵² כוח האדם בשנה זו נחלק כך: 2106 שוטרים בתפקידי מטה ופיקוד במטה הארצי, 951 במחוז ירושלים, 1429 במחוז תל אביב, 862 במחוז חיפה, 619 שוטרים במחוז צפון שקיבוץ יפתח היה בתחום אחריותו. משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1953, 15 (1954).

ימיה הראשונים של המדינה על הפעלת כוח לא מידתי מצד שוטרים,¹⁵³ כמו גם על זהות השוטרים וצידום, כפי שתוארו בתקשורת: בעיתון "הארץ" הוזכרה נוכחותם של שוטרים מקבוצות מיעוט, ובעיקר דרוזים,¹⁵⁴ שעצם הימצאותם בכוחות שיטור שנשלחו לדיכוי הפגנות ואירועי מחאה, שימשה בעשור הראשון בסיס לטענת תומכי האופוזיציה כי שילוחם היה מכוון, שכן ידם הייתה קלה יותר להנפה על אזרחים יהודים.¹⁵⁵ בשבועון "העולם הזה" צוין כי צידום של שוטרי מג"ב שנשלחו לקיבוץ תאם את זה הנדרש לפיזור הפגנות – קסדות, אלות יד ומסכות גז, וכן פורסמו תמונות אחדות של שוטרי מג"ב החמושים באמצעים אלה.¹⁵⁶ בהקשר זה ראוי להתעכב על מסמך פנימי של הקבה"מ המסכם את התקרית בקיבוץ יפתח, ובו נכתב כי תומכי התנועה התנגדו באופן פסיבי לשוטרים במהלך הפינוי, אך האחרונים "הסתערו עליהם וניתקו אותם מן האדמה. התמונה המוכרת לנו מימים עברו, איך מתיישבים נסחבים על ידי חמישה – שישה שוטרים נשנתה במרומי הגליל, במדינת ישראל, בפקודת ראש ממשלה יהודי".¹⁵⁷

אמירות אלה מחברות היטב בין עובדות, שייתכן בהחלט כי היו נכונות כשלעצמן, לבין נרטיב שלא ברור מהם מקורותיו. הדין המנדטורי, שנותר על כנו עם הקמת המדינה, אפשר לשוטרים לעשות את "כל הנחוץ", ולהשתמש בכוח "המתקבל על הדעת", כאשר מפגינים מסרבים להתפזר.¹⁵⁸ לפיכך, "הסתערו" על מפגינים, או "ניתוקם מהאדמה", לא היו בהכרח פעולות חריגות או אסורות בחוק ביחס להפגנה, ובמיוחד כאשר קיים חשש לשימוש באלימות או נשק בין שתי קבוצות כה גדולות. עם זאת, לעובדות אלה נוספה הפרשנות הנרטיבית, שלפיה מדובר ב"תמונה המוכרת לנו מימים עברו", תוך רמיזה ברורה למשטרת המנדט, וכי הדברים נעשו "בפקודת ראש ממשלה יהודי", טענה שלה יוקדש תתי-הפרק הבא.

ואומנם, ההשוואה בין משטרת ישראל למשטרת המנדט חזרה כחוט השני בסיקור התקשורתי שעסק באירועי קיבוץ יפתח. אך בניגוד למיתוס אלף השוטרים, שהופיע בכל העיתונים, הנרטיב המנדטורי הופיע בעיקר בעיתונות האופוזיציה משמאל. פעולות המשטרה כונו בעלון "הקיבוץ" של התנועה "יום א' השחור",¹⁵⁹ כרמז לדיכוי האלים של

153 עודד רון ונעמי לבנקרון "העוד ישנם שוטרים בריטיים בישראל?": המאבק הממסדי בהפעלת כוח פסול בידי שוטרים ישראלים בעשור הראשון" (טרם פורסם).

154 אביאל "1000 שוטרים", לעיל ה"ש 139.

155 עודד רון "עשר שנים הוא מהלך בין הצללים, שוטרים מקבוצות מיעוט במשטרה העברית (1958-1947)" *משטרה והיסטוריה* 2, 15, 41-42 (2019).

156 "המלחמה על יפתח", לעיל ה"ש 93, בעמ' 13.

157 "פרשת יפתח עובדות ותעודות", לעיל ה"ש 57.

158 לסקירת המסגרת הנורמטיבית בזמן הפגנות בתקופה זו, ראו לבנקרון "תפקידה של המשטרה", לעיל ה"ש 142, בעמ' 125-128.

159 "בכוח המדינה", לעיל ה"ש 97.

המהפכה הסוציאליסטית ברוסיה בידי השלטונות,¹⁶⁰ או לחיפוש שערכו הבריטים ביישוב היהודי וזכה לכינוי "השבת השחורה", שבמהלכה נעצרו חברי מחתרות יהודים רבים ונגרם נזק לרכוש.¹⁶¹ בעלון התנועה תואר המבצע של המשטרה כפשיטה צבאית מתוכננת על יפתח, והוצגה מפת מבצעי חטיבת יפתח במלחמת העצמאות, ולמולה מפת "הקרב על מבצע יפתח" של המשטרה, ששורטטה כמעין מתקפה על הקיבוץ מכל עבריו.¹⁶² באופן דומה, בעיתון "על המשמר" נכתב: "התמונה של סחיבת אנשי המשק הזכירה את הימים של ציד המעפילים";¹⁶³ נטען כי האירוע "הזכיר בזוועת את המצור של גייסות הכלניות של בוויין על משקיננו";¹⁶⁴ והמבצע כולו כונה על ידי חברי הקב"מ "מבצע קלון".¹⁶⁵ רוב חברי הקב"מ ביקרו את התנהלות המשטרה, אך היו ביניהם מי שתיארו את תחושותיהם הקשות של השוטרים בעת הפינוי, ברומזם על כך שליבם היה עם המפונים: "שוטרים רבים התנצלו אישית, והביעו את מורת רוחם על התפקיד שהוטל עליהם";¹⁶⁶ "כל שוטר – אדם, כל שוטר – חבר, הוא לא ישכח כי מילא פקודה מבישה".¹⁶⁷ מפא"י, לעומת זאת, הציגה את התערבות המשטרה כצעד חיוני שלא היה מנוס ממנו. בדיון שנערך במליאה יום לאחר התקרית אמר ח"כ יונה כסה ממפא"י: "לא הייתה ברירה – להביא לידי הכרעת העניין אלא על ידי מוסדות המדינה, שהמשטרה היא הזרוע הביצועית שלה".¹⁶⁸ בישיבה של המחלקה להתיישבות שנערכה ביום שבו פעלה המשטרה ביפתח אמר חיים גבתי, חבר מפא"י שכיהן באותה עת כמנכ"ל משרד החקלאות, כי העובדה שהמשטרה הגיעה ליפתח בכוחות גדולים מנעה אסון כבד, לנוכח האירועים שהתפתחו במקום.¹⁶⁹ עמדה חריגה הביע ח"כ מרדכי נמיר, חבר מפא"י ומזכ"ל ההסתדרות דאז, שנה לאחר התקרית, שטען כי השוטרים שפעלו ביפתח הפריזו במידת

160 יום א' השחור היה אירוע מכונן במהלך המהפכה בשנת 1905 ברוסיה. ניסיונם של הסוציאליסטים להפיל את השלטון של ניקולאי השני, דוכא בידי האחרון ביד חזקה, שהביאה לפציעתם ולמותם של מאות אנשים, ראו עזרא בר מהפכת 1905 ברוסיה: זרמים אידאולוגיים במהפכה, השפעת המהפכה על כיוונים במהפכנות הרוסית (1985).

161 בשבת, 29 ביוני 1946, ערכו הבריטים בארץ ישראל מבצע צבאי רחב היקף שכונה "מבצע אגתה" שבמסגרתו הוטל עוצר על ערים ויישובים יהודיים ונערכו חיפושים לאיתור נשק. מרדכי נאור השבת השחורה (1981).

162 "לא תהיה חוליגאניות", לעיל ה"ש 132.

163 "בן-גוריון שלח 1000 שוטרים", לעיל ה"ש 94.

164 "ישימו פועלי ישראל קץ למשטר בן-גוריון – רוקח" על המשמר 7.6.1953, 1.

165 "מבצע קלון" על המשמר 1.6.1953, 1 (להלן: "מבצע קלון").

166 "המלחמה על יפתח", לעיל ה"ש 93, בעמ' 13.

167 "בכוח המדינה", לעיל ה"ש 97.

168 פרוטוקול ישיבה 239 של הכנסת ה'2, 1451 (2.6.1953).

169 "ישיבת המחלקה להתיישבות של המרכז החקלאי" 4-5 (31.5.1953), אי"ט 2-33/4/5 "תיק בירור בעיות מרכזיות: צילומים מדיוני המרכז החקלאי בתקופת הפילוג".

השימוש בכוח: "בעניין אחד הלכו לפי החוק גם באופן מפוקפק במקצת, והוא ביפתח. איני יודע אם זה היה לפי החוק, הלכו בכוח החוק עם הדגש על בכוח".¹⁷⁰

3. מקומו של ראש הממשלה בקבלת ההחלטות ביפתח

הטענה השלישית שהועלתה על ידי הקבה"מ היא כי ראש הממשלה הוא שהחליט על שילוח כוחות המשטרה ליפתח ועל הדרך שבה יפעלו. בניגוד לשתי הטענות הראשונות, שאותן ניתן היה להוכיח לכאורה באמצעות עדי ראייה למבצע, טענה זו נעדרה בסיס ראייתי כלשהו, אך לא הייתה זרה לתפיסת העולם של היישוב בתקופה זו, כפי שהובהר לעיל.¹⁷¹ אין ספק כי זהותו האידיאולוגית של קיבוץ יפתח העניקה לו משקל סימבולי רב בעיני מפא"י ובן-גוריון, ובמיוחד בשל מעורבותו של יגאל אלון בתהליכים שקדמו להגעת המשטרה.

עם זאת, גם כאן יש לבדוק האם היה בסיס ממשי לטענה זאת, באמצעות בחינת שורשיה ומהלכה. את הטענה בנוגע למעורבותו הפוליטית של בן-גוריון העלו לראשונה חברי הקבה"מ בעיתון המפלגה "על המשמר", יממה לאחר שהסתיימה הפעילות המשטרתית ביפתח.¹⁷² באחת הידיעות שפורסמו באותו יום נכתב: "כוחות המשטרה הישראלית רוכזו לאונסם, בפעולה מפלגתית פוליטית, אשר הוטל[ה] עליה מטעם ראש הממשלה. דבר זה כשלעצמו מהווה הפרה חמורה וגסה של המשטר החוקי במדינה".¹⁷³ גם בימים שלאחר מכן לא חדלו מלפרסם ידיעות נוספות ברוח זו. כך למשל, בעיתון "על המשמר" במאמר שכותרתו "משטרה או פוליציאי", רמז למשטרה החשאית ברוסיה, נכתב כי אין זה ראוי שהמשטרה תשמש מעין צבא פרטי לממשלה.¹⁷⁴ גם עלון התנועה "הקיבוץ" גויס לעיצוב הנרטיב, ונטען בו כי ראש הממשלה ציווה על "המבצע המביש".¹⁷⁵ מתקפות חריפות על מעורבות ראש הממשלה הושמעו גם בזירה הפוליטית. הראשונים היו חברי הכנסת חנן רובין ואהרון ציזלינג ממפ"ם. בדיון שנערך בכנסת ב־1 ביוני 1953 אמר חנן רובין כי ראש הממשלה חרג מסמכותו והוא שהפעיל את המשטרה ב"מבצע יפתח".¹⁷⁶ בדיון נוסף שנערך במליאה ביום המחרת, והיה סוער במיוחד, טען יונה כסה

170 ישיבת הוועדה המדינית של מפא"י (1.6.1954), אמה"ע 16-1954-26-2 "תיק פרוטוקולים משנת 1954".

171 ראו לעיל, פרק 1א.

172 "הדיון בכנסת על מבצע יפתח – בשבוע הבא" על המשמר 3.6.1953, 1.

173 "מבצע קלון", לעיל ה"ש 165.

174 יוסף ימבור "משטרה או פוליציאי" על המשמר 5.6.1953, 2.

175 "בכוח המדינה", לעיל ה"ש 97.

176 פרוטוקול ישיבה 237 של הכנסת ה־2, 1426 (1.6.1953).

ממפא"י כי אנשי מפ"ם "הביאו למקום פלוגות מחץ ופלוגות אלימים", וכי לא היה מנוס מלהביא את המשטרה כדי למנוע שפיכות דמים. בתגובה לדבריו של כסה שאל רובין: "ממתי המשטרה פוסקת?" ציזלינג, עמיתו למפלגה, תיקן את דבריו והבהיר: "גם במקרה זה לא המשטרה פסקה, מישהו אחר פסק", ברומזו על ראש הממשלה שנכח בדיון.¹⁷⁷ בדיון במליאת הכנסת, שלושה ימים לאחר האירוע ביפתח, טען חבר הכנסת יצחק בן-אהרון כי ראש הממשלה גייס מאות שוטרים לפעולה נגד יישוב חלוצי בספר "ושילח אותם לסכסוך לא לו, ששוטרים לא יפתרו אותו". בעקבות דברים אלה התלהטו הרוחות בכנסת. דוד הכהן, חבר כנסת מטעם מפא"י, קרא לעבר בן-אהרון: "מה אתה רוצה, אתם הזמנתם את המשטרה". חבר הכנסת הרצל ברגר ממפא"י קרא: "מי שמקיים משטרה פרטית נגד המדינה מדבר כך על משטרת המדינה". משולחן הממשלה ומן הספסלים של מפא"י הוטחו בבן-אהרון המילים: "חוליגאניות, חוליגאניים", ובן-אהרון השיב: "חוליגאניות ממשלתית אינה טובה יותר מחוליגאניות פרטית". יושב ראש הכנסת יוסף שפרינצק מטעם מפא"י ביקש מבן-אהרון לחזור בו מדבריו, ומשהו סירב – הוא נדרש לעזוב את דוכן הנואמים.¹⁷⁸ ברטוריקה של חברי הקב"מ הובלטה מעורבות ראש הממשלה כחלק מניסיונו לערער את הזיכרון ההיסטורי של חטיבת יפתח שהייתה סמל של הפלמ"ח. טיעון זה הועלה, בין היתר, במאמר שפרסם אברהם תרשיש בעיתון "על המשמר" ימים ספורים לאחר פינוי יפתח:

לשם מה, בכל זאת בא מבצע יפתח? האם צפויה הייתה סכנה ממשק יפתח שבקיבוץ המאוחד לביטחון המדינה? על שום מה החליטה מפא"י, והזרוע המבצעת שלה באיחוד הקיבוצים לעקור את הישוב הזה שבהרי נפתלי [...] אין זאת, אלא שעצם השם: משק יפתח בהרי נפתלי המשתייך לקיבוץ המאוחד המזכיר פרשת הגבורה המופלאה של ימי הפלמ"ח, היה לצנינים בעיני ראש הממשלה, כי עצם קיומו של משק יפתח בקיבוץ המאוחד מעיד כי הייתה גבורה עברית ישראלית במלחמת השחרור והעצמאות, אחרת מזו אשר ההיסטוריוגרפיה של ראש הממשלה משתדלת להשריש בהכרת ההמונים, ואשר כוונתה לאבד זכר למפעלות הפלמ"ח, ליוצרי, ולוחמיו.¹⁷⁹

177 פרוטוקול ישיבה 239 של הכנסת ה-2, 1451 (2.6.1953).

178 פרוטוקול ישיבה 241 של הכנסת ה-2, 1482 (3.6.1953).

179 אברהם תרשיש "שלטון מעורטל" על המשמר 2, 5.6.1953.

במאמרו הביע תרשיש חשש כי הדבר גם עלול להעניק לגיטימציה לממשלה לפעול בצורה דומה בקיבוצים אחרים: "מה שעולל ליפתח אתמול עשוי מחר להשתולל באבוקה, בנוה איתן ובניר עם על ידי משטרה שתעמוד לרשות רוקח וספיר".¹⁸⁰ בוועידת הקבה"מ שהתקיימה ביולי 1953 בקיבוץ אלונים, כחודשיים לאחר אירועי יפתח, הוקיע תרשיש את השימוש שעשתה, לטענתו, הממשלה במשטרה במהלכם.¹⁸¹

הטענה כי התערבותו של בן-גוריון בפעילות המשטרה ביפתח נועדה להשכיח מהזיכרון ההיסטורי את פרשת גבורתה של חטיבת יפתח במלחמת העצמאות, וכי היוותה המשך ישיר לפירוק הפלמ"ח, עלתה גם במאמרו של אורי קיסרי, תוך סימונו של הקיבוץ כקורבן הממשלה: "יפתח משמש סמל לקורבן, שם בספר שופטים, גם ב־1948 שימשה חטיבת הגיבורים שעל שם יפתח סמל לקורבן. אבל כיום בלע המשק את הסמל ויפתח של ימינו ערירי הוא, ובת אין לו".¹⁸²

חברי הכנסת ממפ"ם דרשו לדון במעורבותו של בן-גוריון באירועי יפתח במליאת הכנסת, אך יו"ר הכנסת יוסף שפרינצק סירב בטענה שהנושא מצוי בדיון בבית המשפט. חברי מפ"ם ערערו על ההחלטה לוועדת הכנסת וביקשו לקיים דיון בנושא במליאה ואף להקים ועדת חקירה פרלמנטרית למטרה זו, שכן מדובר בשתי סוגיות נפרדות בתכלית – בג"ץ עסק בשהותה של הכשרת הנוער בקיבוץ, ואילו מפ"ם ביקשה לדון במעורבות ראש הממשלה, סוגיה המהווה "שאלה פוליטית ממדרגה ראשונה. שאלה חוקתית, מוסרית". ועדת הכנסת דחתה את הערעור, וסירבה לקיים דיון בנושא.¹⁸³

אם כך, לא הוצגה כל הוכחה בפועל בידי מפ"ם או כל גורם אחר בנוגע למעורבותו של בן-גוריון באירועי יפתח, ובעקבות האירועים שתוארו לעיל לא התקיים בירור עובדתי בסוגיה זו. עם זאת, שתי טענות קונקרטיות שהועלו על ידי תומכי הקבה"מ פשוטות יותר באופן יחסי לבדיקה: האחת, כי שר המשטרה שלום בכור שטרית לא היה מעורב בפעילות בקיבוץ יפתח, ואף נשלח לחופשה במהלך תקופה זו;¹⁸⁴ והשנייה, כי עמוס בן-גוריון, בנו של ראש הממשלה, פיקד על כוחות השיטור ביפתח. את הטענה הראשונה, נקל להפריך: פרוטוקולים משיבות הממשלה בשבוע זה מלמדים כי שטרית השתתף בכל הישיבות הרלוונטיות לאירועי קיבוץ יפתח.¹⁸⁵

180 שם.

181 הקיבוץ המאוחד (מזכירות) **החלטות ועידות ומועצות הקיבוץ** 202 (1955).

182 אורי קיסרי "יפתח בלי בת יפתח" **מעריב** 4.6.1953, 2.

183 פרוטוקול ישיבה 37/ב של ועדת הכנסת, הכנסת ה־2, 6 (9.6.1953).

184 צור **מסע סוער**, לעיל ה"ש 17, בעמ' 251.

185 פרוטוקול ישיבה 50 של הממשלה ה־4 (26.5.1953); פרוטוקול ישיבה 51 של הממשלה ה־4 (27.5.1953); פרוטוקול ישיבה 52 של הממשלה ה־4 (31.5.1953); פרוטוקול ישיבה 53 של הממשלה ה־4 (3.6.1953).

הטענה השנייה, בנוגע לעמוס בן-גוריון, נועדה ליצור זיהוי מפלגתי ברור בין המשטרה לבין מפלגת מפא"י. חבר הכנסת מרדכי בנטוב ממפ"ם אמר במליאת הכנסת כשבוע לאחר התקרית: "במבצע נאה זה לא רצה ראש הממשלה להתחלק אפילו עם שר המשטרה או ראש המשטרה, ובאופן קפדני שמר אותו בתחום משפחתו בלבד".¹⁸⁶ ביטוי לכעס בעניין זה אפשר למצוא למשל במכתב ששלח אחד מחברי הקבה"מ, תחת הכינוי "פלמחאי", למדור המכתבים של עיתון "על המשמר": "היום בו ינסו שוטרי ישראל, לפי פקודת ראש הממשלה ובפקוד בנו לנשלים בכוח מעל אדמתם, לא ראיתי בחלום הליל".¹⁸⁷ עם זאת, לא נמצאו עדויות לכך שהיה ניסיון של דוד בן-גוריון להשפיע על בנו לפעול כרצונו בקיבוץ יפתח, ולמעשה יש עדות בכתב לכך שעמוס בן-גוריון סבר כי פעילות אנשי מפ"ם בזמן הפינוי התאפינה ב"דבורים גבוהים ורגליים קרות",¹⁸⁸ אשר יתרו את הצורך לשימוש בכוח, כדין אם לאו. גם במקרה אחר, בנוגע לקיומה של הילולת הרשב"י במירון בשנת 1956, התגלעו חילוקי דעות בין עמוס בן-גוריון שביקש לבטלה בשל שיקולי בטיחות לבין הממשלה, שסירבה לקבל את עמדתו.¹⁸⁹

סיכום

ב-16 ביוני 1953, כשבועיים לאחר פעולות הפינוי בקיבוץ יפתח, עזבו כוחות המשטרה את המקום, ובכך באה לקיצה מעורבותה של המשטרה בפרשה.¹⁹⁰ לאחר שעבר הקיבוץ לשליטת האיחוד התעוררו חילוקי דעות בקרב הנהגת הקבה"מ בשאלת עתידם של חברי קיבוץ יפתח המזוהים עם התנועה – האם להעבירם לקיבוץ אחר של הקבה"מ, או לחלופין להקים קיבוץ חדש בסמוך ליפתח. יצחק בן-אהרון התנגד בחריפות לעזיבת חברי מפ"ם וסבר שיש לפלג את הקיבוץ לשניים, במטרה למנוע תדמית שלילית של נטישה וכישלון במאבק עם מפא"י. מנגד, יצחק טבנקין תמך במעבר של החברים לקיבוץ אחר והציע את קיבוץ הגוברים שהוקם במלחמת העצמאות בסמוך לגבול סוריה, וסבל באותה עת ממחסור ניכר כוח אדם. ההכרעה בסוגיה זו הועברה למזכירות תנועת הקבה"מ שקבעה כי על חברי יפתח המשתייכים אליה לעבור לקיבוץ הגוברים.¹⁹¹ בשלהי יולי 1953, לאחר

186 פרוטוקול ישיבה 242 של הכנסת ה-2, 1512 (8.6.1953).

187 פלמחאי "מכתבים למערכת" על המשמר 3, 15.6.1953.

188 מברק מעמוס בן-גוריון, לעיל ה"ש 119.

189 בשנת 1956 ביקש עמוס בן-גוריון לבטל את הילולת הרשב"י בהר מירון לנוכח ליקויים בטיחותיים במקום, אך מזכיר הממשלה סירב לבקשתו. ראו מכתב מאת עמוס בן-גוריון אל מנכ"ל משרד ראש הממשלה (19.3.1956), א"מ ג' 4729/23 "תיק מירון".

190 מכתב זלינגר, לעיל ה"ש 61.

191 יזהר, לעיל ה"ש 9, בעמ' 142.

שנתיים של מאבק מר וממושך, עזבו כחמישים חברי הקבה"מ את יפתח ועברו לקיבוץ הגוברים, שנקרא מאז ואילך גדות.¹⁹²

הפילוג בקיבוץ יפתח במאי 1953 שימש ביטוי מובהק לעומק הקיטוב הפוליטי שהתקיים בשנותיה הראשונות של המדינה, והשפיע במידה רבה גם על תפקידה של המשטרה. הפילוג התרחש בתקופת מעבר היסטורית שבה הסתמנה היחלשות של תנועת הקבה"מ מחד גיסא, והמשטרה נמצאה בעיצומו של תהליך התבססות וחתימה לממלכתיות מאידך גיסא. פירוקו של הפלמ"ח, בדומה לגופים וארגונים צבאיים אחרים שפעלו בתקופת היישוב, והפיכת המשטרה, לפחות לכאורה, לאחד מסממניה המובהקים של הממלכתיות שאותה ביקש בן-גוריון להטמיע, הפכו אותה לזו שניצבת אל מול כל גיבורי האתמול, שהוצגו עתה כסיכון ממשי לאושר השלטון.

במעט המקרים שבהם נדרשה מעורבותה של המשטרה בפילוג בקיבוצים, הופגנה לרוב מדיניות הכלה ופישור, תוך חתירה ליצירת הסכמים בין שני הפלגים, נושא המצדיק מחקר נוסף כשלעצמו. בקיבוץ יפתח ניסתה המשטרה פעמים מספר לפעול באופן דומה, אך גובהן של הלהבות האידיאלוגיות והחשש הכבד מהסלמה באירועי האלימות אילצו אותה לפעול בצורה שונה. בכל תקופת שהותה של המשטרה ביפתח, ובעיקר לאחר שסיימה את פעולות הפינוי והמעצרים, ניסו חברי הקבה"מ לעצב שני נרטיבים תודעתיים מרכזיים בכל הקשור לפרשת הפילוג ביפתח: האחד, ראש ממשלה הרוותם את מוסדות המדינה, ובעיקר את המשטרה, לצרכים הפוליטיים של מפלגתו. כך הגדיר זאת חבר הכנסת אהרון ציזלינג ממפ"ם: "מאבק בין משטריות לפלמ"חיות".¹⁹³ והשני, שימוש בשוטרים בקנה מידה רחב – כאלף שוטרים, מה שלטענתם העיד על חריגה בוטה מעקרונות הדמוקרטיה והתעצמות תהליך הפוליטיזציה של המשטרה. שתי הטענות זכו לתיאור נרחב בעיתונות ובמסמכים של תנועת הקבה"מ.

החשש מפוליטיזציה של המשטרה בתקופה זו אפשר אומנם את התקבעותה של הנרטיב, אך ללא כל יסוד עובדתי מוכח. באופן דומה, שיקול דעתה המקצועי של המשטרה והתנהלותה בפועל הוצגו בצורה מוטעה: אין ספק כי למקום הגיע כוח גדול, אך שיעורו עמד קרוב לוודאי על כחמישית מהמספר שעוגן בנרטיב שהשתרש בנושא. סכנת ההסלמה לנוכח הגידול שחל בממדי המחנות משני הצדדים, ובעיקר בשל הימצאותם של כלי הנשק שהוכנו מראש במקום, הצריכה היערכות מתאימה. פינוים של מי שמסרבים להתפנות באירועי מחאה לסוגיהם השונים לא נעשה לרוב בכפפות של משי, כך שניתן להניח כי גם התיאור של חברי הקבה"מ ביחס לשימוש בכוח מצד השוטרים היה מוקצן במידת מה.

192 "אנשי מפ"ם עזבו את קיבוץ יפתח" הארץ 28.7.1953, 4.

193 אהרון ציזלינג "מבצע יפתח – מאבק בין משטריות לפלמ"חיות" על המשמר 7.6.1953, 1.

אף שחברי הקבה"מ לא הציגו ראיות חותכות כלשהן שיכלו לתמוך באחד משני הנרטיבים שביקשו להטמיע, ניכר שהצליחו בכך במידה לא מבוטלת. בספרו האוטוביוגרפי למחצה של מוקי צור, היסטוריון של תנועת העבודה ושל התנועה הקיבוצית, שפורסם בשנת 2022, כלומר כשבעים שנים לאחר הפילוג ביפתח, נכתב: "שר המשטרה הוצא לחופשה של כמה ימים וראש הממשלה נתן את הפקודה. ליפתח הגיעו מאות שוטרים. יש אומרים 400 ויש אומרים אלף. כאן היה שיאו של התהליך הקשה שהותיר את צלקתו בתולדות התנועה הקיבוצית".¹⁹⁴ נדמה שאין טוב מדברים אלה המשעתקים את הנרטיב, וניכר מהם כי צור לא בירר לעומק את הסוגיה ולא בחן מקורות אפשריים, כגון פרוטוקולים של ישיבות הממשלה בהם צוינה השתתפות שר המשטרה בדיונים על הפעולה ביפתח, המפריכים את הטענה כי היה בחופשה. באופן דומה, טענה כפכפי כי התפטרותו של בן-גוריון בדצמבר 1953 מתפקידו כראש ממשלה ושר הביטחון היא שהביאה את הקץ להתערבות המשטרה בפילוגים בקיבוצים, ובכללם עין חרוד, אף שניטש בו מאבק אלים וממושך.¹⁹⁵ טענה, המוכיחה כי גם כפכפי אימצה את הגישה שראתה בבן-גוריון דמות מרכזית בעיצוב פעילות המשטרה ביפתח. עם זאת, אין חולק על כך שבאירועי אלימות אחרים שהתרחשו במהלך הפילוג בקיבוצים, לרבות בקיבוץ עין חרוד שהפילוג בו היה סוער במיוחד, לא הייתה מעורבות משטרתית בקנה מידה נרחב, אף שנמצאו תומכים לצעד זה בשורות מפא"י.¹⁹⁶

194 צור מסע סוער, לעיל ה"ש 17, בעמ' 251.

195 שם, בעמ' 450.

196 כפכפי "הקרע בעין חרוד", לעיל ה"ש 16, בעמ' 446.

”אינצידנט לא סימפטי”: שיטור מהומות אתניות בישראל (1960–1970)

עודד רון*

ליהודים ולערבים החיים בין הירדן לים יש היסטוריה ארוכה ומדממת של מהומות אתניות. ראשיתה של היסטוריה זו בפלשתינה, בשנות העשרים והשלושים של המאה העשרים, ואחריתה באירועי מאי 2021. בתווך, במהלך שנות השישים, התפרצו בישראל מהומות אתניות רבות. המאמר יסקור את המהומות הבולטות שאירעו בערים המעורבות ובערים בעלות רוב יהודי מכריע, שבהן חיו ואליהן הגיעו על בסיס יומי תושבים, פועלים, סטודנטים וצרכנים ערבים. המאמר יעסוק בתנאי הרקע למהומות – המדיניות הממשלתית ויחסו של הציבור היהודי לאוכלוסייה הערבית במרחבים המשותפים שהתאפיינו בדואליות של קבלה ועידוד הגעתם, לעומת דחייה ותפיסתם כאיום דמוגרפי, כלכלי, ביטחוני וזהותי. המאמר ישרטט את הכרוניקה הקבועה שבה התפתחו המהומות, לצד שימת דגש על התנהלות המשטרה לפנייהן ובמהלכן. הטענה המרכזית שיבקש המאמר לבסס היא כי מדיניות השיטור במהלך המהומות שיקפה במידה רבה את העוינות הממסדית והאזרחית כלפי האוכלוסייה הערבית, ובה בעת, גם את הניסיון לראות באזרחים הערבים בישראל חלק בלתי נפרד, גם אם כזה שזכויותיו פחותות, מהקולקטיב הישראלי.

* תלמיד לתואר שלישי בפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית בירושלים, חוקר במכון הישראלי לדמוקרטיה ומלגאי מחקר במרכז קוגוד לחקר המחשבה היהודית ולהגות עכשווית, מכון הרטמן. ברצוני להודות לפרופ' מרדכי (מוטה) קרמניצר, לעורכות כתב העת ד"ר נעמי לבנקרון וד"ר ענת שטרן ולשופטים/ות האנונימיים על הערותיהם המועילות לטיוטות קודמות של המאמר. את המונח "אינצידנט לא סימפטי" המופיע בכותרת המאמר טבע מפכ"ל המשטרה יוסף נחמיאס ביחס למהומות שהתחוללו בעכו בשנת 1961. פרוטוקול ישיבה ב/שכ"ב של הממשלה ה-9 בעניין "מניעת הסתננות מישראל לרצועת עזה" 17 (24.9.1961).

מבוא

בתקופת המנדט הבריטי התגורר בערים המעורבות – יפו, ירושלים, חיפה, טבריה וצפת – רוב ערבי לצד מיעוט יהודי.¹ המתח המתמיד בין קבוצת הרוב לקבוצת המיעוט החרף לא אחת, והגיע לשיאו בשורה של מהומות נגד המיעוט היהודי המכונות מאורעות תר"פ, תרפ"א, תרפ"ט, תרצ"ו-תרצ"ט (1921, 1929, 1936-1939 בהתאמה).² עם קום המדינה, השתנתה לבלי הכר מפת הערים המעורבות: בחלקן, דוגמת ירושלים, יפו וחיפה, הפך המיעוט היהודי לרוב; באחרות, דוגמת טבריה וצפת, לא נותרו תושבים ערבים בתום המלחמה. במקביל, בערים שהיו עד לא מכבר ערביות כמו עכו, לוד ורמלה, התיישבו עולים חדשים יהודים, וכך נוצרו ערים מעורבות חדשות.³ המתח היהודי-ערבי שאפיין את הערים המעורבות תחת שלטון המנדט המשיך גם תחת הריבונות היהודית, וכך המשיכו גם המהומות, אך בהיפוך מסוים: בין השנים 1960-1970 התרחשו לכל הפחות שלושה עשרה מהומות שבמהלכן המון יהודי פעל באלימות כנגד אזרחים ערבים. אף שהמהומות ארוגות בהקשר בינלאומי רחב של יחסים טעונים ואלימים בין רוב למיעוט בשנות השישים,⁴ שורשיהן נעוצים במקום ובזמן שבהם התרחשו.

מהומות אתניות (כמו גם גזעיות/דתיות/ובין-עדתיות) הן אירוע אליים המסב נזק לגוף ולרכוש אשר נמשך בין שעות ספורות לימים ואף שבועות, ובמסגרתו מותקפים ללא הבחנה חבריה של קבוצה אתנית אחת על ידי בני קבוצה אחרת, בשל השתייכותם הקבוצתית.⁵ לפי ההגדרה המשפטית, מהומה היא התקהלות בלתי חוקית של שלושה אנשים "שהחלה לבצע את המזמה שלשמה נתקהלה ע"י הפרת השלום והטלת אימה

- 1 ראו ענת קדרון "מקהילה יהודית עדתית לקהילה עברית לאומית: הקמת קהילות לאומיות עבריות נבדלות בערים המעורבות בתקופה המנדטורית" *מחקרי משפט* (2) 431, 432 (2016).
- 2 למהומות שאירעו אף קודם לכן ראו רחל הרט "מאורעות פורים בראשיתה של תל אביב" *קשר* 160, 143, 56 (2021).
- 3 תחת שלטון המנדט הייתה עכו עיר ערבית עם מיעוט יהודי שמנה בין עשרות אנשים למאות בודדות. ראו ענת קדרון ושולי לינדר ירקוני "התיישבות יהודים בערים הערביות בתקופת המנדט: המקרה של עכו" *ישראל* 27-28, 115, 122 (2021).
- 4 מהומות והתפרעויות על רקע אתני, גזעי ודתי היו חזון נפרץ ברחבי העולם בשנות השישים. יהודים בארצות האסלאם המשיכו להיות קורבן להתפרעויות מטעמים אנטישמיים, לאומיים ודתיים: כך באלג'יריה בין השנים 1961-1962 ובשנת 1967 גם בתוניסיה ובלוב, במהלך מלחמת ששת הימים ולאחריה. ראו שמואל טריגנו "רגע קודם לגלות: המשגה של ההיסטוריה הפוליטית הנשכחת של העולם הספרדי העכשווי" *ליבי במזרח ב* 179, 194-196 (2020); באנגליה נרשמו התפרעויות על רקע גזעי של התושבים הוותיקים כלפי מהגרים. כך למשל, במידלסברו (Middlesbrough) פרצו בשנת 1961 מהומות שכוונו כנגד מהגרים שמוצאם מפקיסטן, ראו Panikos Panayi, *Middlesbrough 1961: A British Race Riot of the 1960s?*, 16(2) *Social History* 139 (1991). רבות התרחשו בשנות השישים גם בארה"ב. PETER B. LEVY, *THE GREAT UPRISING: RACE RIOTS IN URBAN AMERICA DURING THE 1960s* (2018).
- 5 לעיתים גם הקבוצה המותקפת משיבה מלחמה שעה; DONALD L. HOROWITZ, *THE DEADLY ETHNIC RIOT* 1 (2002).

על הצבור",⁶ אולם בספרות על אודות מהומות אתניות מקובל להגדירן כהתרחשות שמשתתפים בה לכל הפחות שלושים פורעים.⁷

למרבית המהומות האתניות, לרבות אלו העומדות במוקד מאמר זה, כרוניקה משותפת. בין תנאי הרקע הבולטים המוליכים למהומות ניתן לציין יחסי עוינות השוררים בין רוב למיעוט, בין היתר על רקע שינויים דמוגרפיים המתבטאים בעלייה בשיעור קבוצת המיעוט במרחבים של דומיננטיות הרוב;⁸ מאבק על משאבים, ובעיקר תעסוקה,⁹ ותחושת איום על הזהות, המתבטאת גם בדריכות בנוגע ליחסים בין נשים מקבוצת הרוב לגברים מקבוצת המיעוט. תנאים אלו הם הכרחיים, אך בלתי מספיקים כדי לגרום להתלקחות המהומות. לשם כך נדרש על פי רוב אירוע המצית את הבעירה (Triggering Event). לעיתים, שמועה בדבר אירוע מסוים, יכולה להוות עילה להתפרצות, ובמקביל, אמצעי לגיוס ההמונים למהומות לאחר שהחלו.¹⁰ עם פרוץ המהומה מחפשים הפורעים בסביבתם הקרובה קורבנות פוטנציאליים, ובהמשך נערכים ניסיונות מאורגנים יותר על ידי קבוצות פורעים, באזורים שונים ברחבי העיר, שמטרתם להסב אבדות לקבוצה המותקפת.¹¹ פוטנציאל הנזק האדיר שנושאת בחובה המהומה האתנית, הופך את ההיערכות המודיעינית לקראתה, הכשרת כוח האדם המצויד בארגז כלים מתאים לפיזור, וההשתלטות עליה לאחת המשימות המאתגרות ביותר הניצבות בפני המשטרה.¹²

מאמר זה יסקור את המהומות שאירעו בערים המעורבות ובמרחבים המעורבים בישראל תוך בחינת הגורמים למהומות והדינמיקה הפנימית המאפיינת אותן, בדגש על התנהלות המשטרה במהלכן ולאחריהן. המהומות שיעמדו במוקד המאמר אירעו בערים מעורבות: עכו (1961, 1965, 1969), רמלה (1965), תל אביב-יפו (1968, 1970), ירושלים (1967, 1968) וחיפה (1969). ובערים שבהן עבדו והתגוררו באופן ארעי פועלים ערבים, דוגמת ראשון לציון (1962), נתניה (1966) ועפולה (1969). מדובר בשני אזורים בעלי מאפיינים שונים, ובשתי תקופות שונות מבחינת ההיסטוריה הישראלית הדינמית, והתעצבות יחסי יהודים

6 סע' 79(3) לפקודת החוק הפלילי, 1936.

7 Seymour Spilerman, *The Causes of Racial Disturbances: A Comparison of Alternative Explanations* 35(4) AMERICAN SOCIOLOGICAL REVIEW 627 (1970).

8 CAROLYN TURPIN-PETROSINO, UNDERSTANDING HATE CRIMES: ACTS, MOTIVES, OFFENDERS, VICTIMS, AND JUSTICE 70 (2015). בספרות המחקרית מקובלת הסברה ולפיה המהומה נועדה להעמיד משקל נגד התופעה, ולגרום לעזיבת התושבים מקבוצת המיעוט.

9 Edna Bonacich, *A Theory of Ethnic Antagonism: The Split Labor Market*, 37(5) AMERICAN SOCIOLOGICAL REVIEW 547 (1972).

10 TERRY ANN KNOPE, RUMORS, RACE AND RIOTS (1975).

11 Margaret J. Abudin Stark et al., *Some Empirical Patterns in a Riot Process*, 39(6) AMERICAN SOCIOLOGICAL REVIEW 865 (1974).

12 Ben Brown, *Cops and Chaos: A Historical Examination of the Police Role in Riot Control*, 10(4) JOURNAL OF APPLIED SECURITY RESEARCH 427 (2015).

וערבים בישראל: התקופה הראשונה (1960-1966) שבה היו נתונים רוב אזרחי ישראל הערבים תחת ממשל צבאי, והתקופה השנייה (1967-1970) לאחר מלחמת ששת הימים, שמתאפיינת בהתעצמות פעולות טרור, במעורבות מיעוט מאזרחי ישראל הערבים.¹³ המחקר נסמך על מקורות מגוונים שסייעו בשרטוט התמונה, ובעיקר פרוטוקולים משיבות חסויות בחלקן של הממשלה ושל קברניטי המדינה מארכיון המדינה; פרוטוקולים של מליאת הכנסת והוועדות מארכיון הכנסת; סיקור תקשורת מארכיון העיתונות העברית; והדוחות השנתיים של משטרת ישראל לשנים 1960-1970. אי-הנגישות השפתית למקורות בשפה הערבית הובילה להתמקדות בנקודת המבט היהודית, ולפיכך הפסיפס שמתגלה במאמר יהווה תמונה חלקית, שתשורטט בעיקר על סמך מקורות בעברית. חלק מן המקורות שבהם נעשה שימוש הם מאמרים מתורגמים מעיתונות ערבית בארץ ובעולם, המופיעים בסיכומי לשכת היועץ לענייני ערבים במשרד ראש הממשלה, אך ייתכן שבחירתם הייתה סלקטיבית ושיקפה את האופן שבו ביקש הממסד לצייר את הלך הרוח בחברה הערבית ולפיכך גם אליהם יש להתייחס בהסתייגות. נוסף על כך, יש להביא בחשבון את העובדה שגם הקולות הערביים המובאים בעיתונות העברית, הם בבחינת "תיווך" דרך נקודת מבט יהודית. בה בעת, גם הכתיבה על אודות זהותם המזרחית של המשתתפים היהודים במהומות, שעליה נסמכת, מתאפיינת בעיקר בנקודת ראות אשכנזית, שכפי שמוכיח הלל כהן, ששה לטפול את אשמת העוונות לאוכלוסייה הערבית על העולים מארצות ערב, תוך התעלמות מחלקה בכוח ובפועל ביצירת מציאות זו.

עד היום נושא זה לא נדון בספרות המחקרית, אך במועד סיום כתיבת המאמר ביולי 2022 התפרסם ספרו של הלל כהן "שונאים סיפורים אהבה".¹⁴ ספר זה מבקש, בין היתר, לחתור כנגד התפיסה ביחס לסכסוך היהודי-ערבי ולפיה ישנה עוינות שורשית ובלתי משתנה בין מזרחים לערבים ולהעמיד באור ביקורתי טענות המייחסות את האלימות כלפי ערבים בישראל לנורמה מזרחית, לעומת חריגה וסטייה בלתי מייצגת אשכנזית. תחת זאת, הוא מצייר תמונה מורכבת מכפי שמוצגת בשיח הציבורי והמחקרי לרבות תמורות שחלו במהלך השנים וקולות המבטאים תפיסות שונות, ולעיתים מתנגשות, בתוך כל קבוצה (מזרחים-ערבים-אשכנזים). מטבע הדברים, חלק מהמקורות שעליהם נסמך כהן, היוו תשתית מחקרית גם עבורי, כך שתיתכן, לפרקים, חפיפה. תרומתו של מאמר זה לשיח היא העמדת המשטרה במוקד, בתור גוף המייצג מחד גיסא את הממסד ומשקף את תפיסותיו ומדיניותו, ומאידך גיסא, גוף ששירתו בו בשנים הרלוונטיות

13 להרחבה ראו דורון מצא העשור שבו נולדו ערביי ישראל: ישראל ואזרחיה הערבים פלסטינים 1976-1966 (2022).

14 הלל כהן שונאים סיפור אהבה: על מזרחים וערבים (ואשכנזים גם) מראשית הציונות ועד מאורעות תשפ"א 161-252, 285-286 (2022) (להלן: כהן שונאים סיפור אהבה).

ומשרתים בו גם כיום, בני עדות המזרח שמוצאים עצמם משני עברי החוק; כפורעיו במהומות וכאוכפיו כשוטרים.

א. המדיניות הממשלתית ביחס לאוכלוסייה הערבית במרחבים המשותפים

אחד הגורמים שעשויים לנבא מהומות אתניות הוא המדיניות הממשלתית ביחס למיעוט. פרק זה מבקש לבחון מה הייתה המדיניות הרשמית והמבצעית של הממשלה וגופי הביטחון בשנים שבמוקד המחקר, והאם מדיניות זו תרמה להגברת העוינות בין יהודים לערבים. הערבים שנמצאו בחיכוך עם האוכלוסייה היהודית השתייכו לכמה קבוצות בעלות מאפיינים ייחודיים: הקבוצה הראשונה, ערבים תושבי הערים המעורבות באותה העת (לוד, רמלה, עכו, תל אביב-יפו, מעלות-תרשיחא וירושלים) שמנו כשלושים אלף איש (בירושלים, לפני המלחמה בשנת 1967); הקבוצה השנייה, ערבים תושבי ערים יהודיות, שמנו 4,261 איש נכון לשנת 1962;¹⁵ הקבוצה השלישית כללה פועלים שעבדו בערים מעורבות ובערים יהודיות אשר שכרם ותנאי העסקתם כפו על רבים מהם ללון בהן ומספרם נאמד בכשלושים אלף איש;¹⁶ כמה מאות סטודנטים ערבים שלמדו במוסדות להשכלה גבוהה;¹⁷ וערבים תושבי ערים אחרות, שהגיעו כצרכנים או כמבלים, למשל תושבי נצרת ששמו פעמיהם לנצרת עילית.

בשנותיה הפורמטיביות, ביקשה המשטרה ליצור "אווירה של הגירה ביפו", ולעודד ערבים להגר ממנה.¹⁸ עם זאת, המדיניות הרשמית והמבצעית של הממשלה וגופי הביטחון בשנות השישים כלפי הקבוצות המנויות לעיל התאפיינה בתמיכה גורפת למדי בהגירה של תושבים ערבים מכפרים לערים מעורבות. מפרוטוקול ישיבה מיולי 1965¹⁹ עולה כי גם ראש השב"כ יוסף הרמלין תמך בעידוד הגירה של ערבים לערים המעורבות והסביר

15 מכתב מאליהו בן עמרם, היחידה לסטטיסטיקה של מיעוטים, אל אורי לוברני, היועץ לענייני ערבים בעניין סטטיסטיקה של מיעוטים (30.8.1962), א"מ גל-17032/6 "הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה".

16 א"מ גל-17079/5 "תנועת פועלים ערבים ומקומות לינה ארעיים".

17 א"מ גל-13964/12 "ביה"ס למדעי המדינה קורס ערביי ישראל – המיעוט הערבי בישראל כבעיה ביטחונית"; מכתב מיוזם כץ, מנהל לשכת היועץ לענייני ערבים במחוז חיפה והצפון, אל היועץ לענייני ערבים (3.3.1970), א"מ גל-13947/9 "סטודנטים ערבים באוניברסיטת חיפה".

18 ישיבה בעניין "קווי יסוד למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל" 19 (27.7.1965), א"מ גל-17068/5 "קווי יסוד למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל" (להלן: א"מ גל-17068/5).

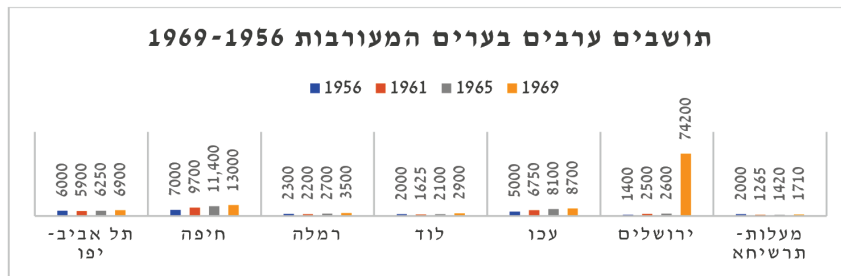
19 הישיבה נערכה בין אירועי עכו לאירועי רמלה שיפורטו להלן, ונכחו בה ראשי המשטרה והשב"כ, פנחס קופל ויוסף הרמלין בהתאמה, ראש אמ"ן בצה"ל האלוף אהרון יריב וראש הממשל הצבאי יהושע ורבין, נציגי ממשלה מטעם משרדי החינוך, הביטחון והחוץ והיועץ לענייני ערבים שלמעשה יזם את הדיון ופרסם את מסקנותיו לצד אנשי לשכתו. ראו ישיבה בעניין "קווי יסוד למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל" (27.7.1965), א"מ גל-17068/5, לעיל ה"ש 18.

שאף שמעבר זה מזמן אתגרים ביטחוניים ומתחים, זוהי אפשרות עדיפה על פני החלופה – הישארותם באזורים שאינם מפוקחים דיים לדידו.²⁰

עיון בדוחות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה לשנים 1956, 1961, 1965 ו-1969²¹ מגלה שבמהלך השנים 1961-1969 (ואף קודם לכן), מספרם של התושבים הערבים ברוב הערים המעורבות עלה בהתמדה. עם זאת, שיעורם נותר ללא תנודות משמעותיות, למעט בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים וסיפוח מזרח העיר, שם גדל שיעור הערבים בעיר פי עשרים ואת מניינם בכשבעים אלף תושבים.

אך עדיין, מנגד, השיקולים הדמוגרפיים לא נטו בכל מצב לטובת הגירת ערבים לערים המעורבות. כך למשל, עכו הסמוכה ליישובים הערביים,²² שהייתה חלק מנפת עכו שבה נרשם רוב ערבי,²³ נתפסה כסיכון דמוגרפי מנקודת מבט יהודית. מענה חלקי לתפיסת האיום במרחב הייתה הקמתן של נצרת עילית וכרמיאל לטובת "ייהוד הגליל", אך בה בעת, הממסד, שבשנות החמישים קיבל בקשות רבות להעקת מגורים ממחוז נצרת לעכו, ביקש בשנות השישים לכלכל צעדיו אחרת.

תרשים 1: תושבים ערבים בערים המעורבות 1956-1969

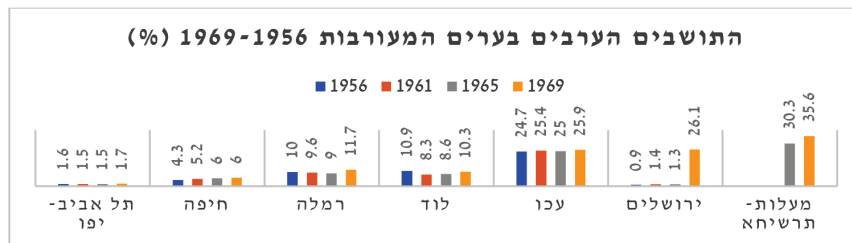
20 שם, בעמ' 13. במאי 1965 מונה שמואל טולידאנו לתפקיד היועץ לענייני ערבים. במסמך לעיצוב מדיניות היועץ שניסח עם כניסתו לתפקיד נכתב כי יש לפעול לטובת "עידוד השתקעותם של כפריים ובדווים (מהנגב) בערים מעורבות (כגון חיפה, עכו, תל אביב-יפו, לוד ורמלה) [...] להשגת מטרה זו יש לצמצם עד למינימום את ההגבלות המוסדיות על תנועת האוכלוסין בכוון לערים", שם.

21 הבחירה בשנים אלו נעשתה על בסיס החומרים שנחשפו בארכיון המדינה אך יש בה כדי לשקף את המצב הדמוגרפי לכל אורך שנות החמישים. א"מ גל-44844/6; א"מ גל-44844/9; א"מ גל-44844/13 "המפקח הארצי על הבחירות - הלמ"ס, רשימת היישובים, אוכלוסייתם וסמליהם" (שמות התיקים זהים, אך כל אחד שייך לשנה אחרת, לפי השנים שמופיעות בגוף הטקסט, בהתאמה); נתוני שנת 1956 מקורם בתיק א"מ גל-2751/4 "האגף לתכנון ארצי (ברוצקוס) - חלוקה גיאוגרפית של האוכלוסייה". חשוב לציין כי הנתונים של שנת 1961 נוגעים לתרשיחא בלבד, ללא מעלות, שכן בשנה זו טרם אוחדו הרשויות.

22 עאדל מנאע נכבה והישרדות: סיפורם של הפלסטינים שנותרו בחיפה ובגליל, 1948-1956, 126 (2017).

23 אליהו בן עמרם "דמוגרפיה של ערביי ישראל" (האוניברסיטה העברית 1964), א"מ גל-1369/4 "בית ספר למדעי המדינה, קורס ערביי ישראל-אוכלוסייה וחברה".

תרשים 2: התושבים הערבים בערים המעורבות 1956-1969 (%)

התושבים הערבים בערים המעורבות אומנם לא היו נתונים לפיקוח הממשל הצבאי,²⁴ אך היה עליהם פיקוח באופנים אחרים. כך לדוגמה, נעשה תיחום גיאוגרפי של אזורי מגוריהם,²⁵ אמצעי שהוסבר על ידי דניאל מונטרסקו כשאיפה "למנוע מהערבים לחרוג אל מעבר לשטח שהוקצה להם, ובכך לאתגר את עיקרון ייחוד המרחב".²⁶ מכתב ששלח משה ארם, לימים חבר כנסת ובאוגוסט 1948 איש המשרד לענייני מיעוטים, לימד כי היו מי שסברו, בניגוד לדעתו של ארם, שתיחום זה, שנעשה לפרקים באופן פיזי ממש, נועד גם להגן על התושבים הערבים מפני שכניהם היהודים:

שמעתי גם הסברה 'מקורית' לצידוק גדר התיל: לטובת הערבים נתכוונו, לבל יפרצו היהודים לעג'מי ולא יציקו לערבים. אינני יכול לקבל טענה זו, המשמיצה את היהודים. כלום באמת כולנו מועדים להתפרעות ולהתפרקות? במידה שהצבא והמשטרה יגלו רצון טוב ותקיפות לקיום הסדר – יושם קץ ליצרים התפלים.²⁷

קברניטי המדינה לא נטו לעודד מעבר ערבים למטרות מגורים לערים בעלות רוב יהודי מובהק. עמדה זו ייצג למשל אורי לוברני, יועץ ראש הממשלה לענייני ערבים, שקבע כי בשונה מהשקפתו ביחס לערים המעורבות, שאליהן יש לעודד הגירת ערבים, "כמובן אין

24 ברוב הערים המעורבות בוטל המשטר הצבאי כבר בשנת 1949, למעט בעכו שם התבטל המשטר הצבאי רק בשנת 1951 לפי דרישת צה"ל, וזאת "עקב עירוב האוכלוסייה שנוצר בעיר העתיקה" כפי שנימק סגן הרמטכ"ל במכתב שנשלח בשמו לראש עיריית עכו ברוך נוי (12.2.1951), א"מ גל-17118/15 "ממשל צבאי בעכו – ביטול".

25 משרד המיעוטים דוח על המיעוטים בישראל, א"מ גל-45489/6 "התכתבות בנושאים שונים". ברמלה למשל, רוכזו כאלף הערבים שנותרו בתום המלחמה במתחם מגודר, כאמור, "הגטו", שם גרו בשכונות לכמה משפחות יהודיות וגם במעברות. בעכו רוכזו התושבים הערבים בהוראת המושל הצבאי בעיר העתיקה כבר בתום המלחמה.

26 דניאל מונטרסקו עיר שסועה לה יחדיו: דו-לאומיות בחיי היומיום ביפו 372-374 (2020).

27 מכתב ממשה ארם אל שר המיעוטים (אוגוסט 1948), א"מ גל-45489/1 "כפרים ערביים". ראו התייחסות למכתב אצל אדם רז ביזת הרכוש הערבי במלחמת העצמאות 113-114 (2020).

להעבירם לערים יהודיות שאין בהם [כך] ישוב ערבי ככלל כמו בטבריה ובבאר שבע". עם זאת, במפקד שנערך בערים טבריה ובאר שבע בשנת 1961 התברר כי חיים בהן 142 ו-302 תושבים ערבים בהתאמה.²⁸ אומנם אין בידי מידע על נסיבות הגעתם או הישארותם בערים אלו, אך כאשר הניסיון מלמד שלממשלה היו הכלים להעבירם למחוזות אחרים, נראה שהמדיניות ביחס לערים אלו לא הייתה עקבית לחלוטין.

המדיניות לגבי הפועלים הייתה מורכבת. מחד גיסא נמשך המאבק מתקופת המנדט על עבודה עברית מאוגדת,²⁹ ומאידך גיסא בשל הביקוש מצד המעסיקים היהודים לכוח עבודה זול אפשרה הממשלה, במישרין או בהעלמת עין, לעשרות אלפי אזרחים ערבים לעשות את דרכם לערים המעורבות והיהודיות, במהלך שנות השישים, עוד לפני ביטול הממשל הצבאי.³⁰ עם זאת, לא היה בכך כמובן כדי לבטל את תפיסתם כסיכון ביטחוני. כך למשל תיאר כתב עיתון הארץ את הסכנה "הנובעת מתנועה זו בין מרכזי הארץ ובין אזורי הממשל הצבאי. מאות צעירים ערבים דוברי עברית [כך במקור – ע"ר] משוטטים חופשיים במרכזי תעשייה, השירותים הממשלתיים, הנמלים ועורקי התחבורה, סביב מחנות צבא [...] גם הישרים והנאמנים בהם באים במגע עם שכניהם ובתוכם לב מספרים מה שראו".³¹ גורמי הביטחון נחלקו לגבי אופי העסקתם של פועלים אלו: הצבא, שאת עמדתו ביטא הרמטכ"ל צבי צור, סבר שצריך להגביל את אישורי העסקתם במקומות מסוימים, שהוגדרו רגישים מבחינה ביטחונית.³² כך למשל התנגד הצבא להענקת אישורי עבודה לערבים באילת.³³ מנגד, ראש השב"כ איסר הראל סבר כי השב"כ יוכל להתמודד עם איומים פוטנציאליים של "ריגול וחתרנות" שיכולים לנבוע מכך.³⁴

היחס המורכב כלפי פועלים ערבים בא לידי ביטוי גם בפעולות אלימות של לשכות העבודה כנגד הפועלים הערבים. כלפי חוץ נטען שפעולות אלו נועדו להבטיח את "העבודה

28 תפקיד היועץ נוצר לאחר סגירת משרד המיעוטים בשנת 1949 והפך לפונקציה מרכזית בעיצוב יחס המדינה לאוכלוסייה הערבית. עוזי בנימין ועטאללה מנצור **דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם** 40 (1992). לעמדתו של לוברני, ראו "סיכום ישיבה בענייני המיעוט הערבי בישראל" 8 (21.2.1960) "מכון עקבות", <https://www.akevot.org.il/wp-content/uploads/2021/09/1960-21-21-Meeting-minutes.pdf>; "התייעצות בענייני הממשל הצבאי" 27 (29.12.1961). א"מ גל-17067/11 "ממשל צבאי – כךך א" (להלן: א"מ גל-17067/11); "אוכלוסייה לא יהודית ביישובים יהודיים" (22.5.1961), א"מ גל-17032/6 "הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה".

29 ראו גם שרה אוסצקי-לזר "מהסתדרות עברית להסתדרות ישראלית: השתלבותם של ערבים בארגון 1948-1966" **עיונים** 10, 381, 391 (2000).

30 תמר גו'נסקי **בין נישול לניצול: שכירים ערבים – מצנם ומאבקהם** 81 (2014) (להלן: גו'נסקי).

31 נפתלי לביא "פלאחים צעירים מחפשים תעסוקה בתל אביב" **הארץ** 30.8.1957, 3.

32 "התייעצות בענייני הממשל הצבאי" 5 (29.12.1961), א"מ גל-17067/11, לעיל ה"ש 28.

33 סיכום ישיבת הוועדה המרכזית בעניין פועלים ערבים באילת (12.9.1965), א"מ גל-17021/17 "העסקת פועלים ערבים".

34 שם, בעמ' 18. א"מ גל-17067/11, לעיל ה"ש 28.

המאורגנת" ולא להתנכל לערבים. בפועל, המטרה הייתה יצירת מקומות עבודה עבור פועלים יהודים מובטלים.³⁵ כך למשל גורשו באלימות פועלים ערבים ממקום עבודתם בראשון לציון ובחיפה כבר בראשית שנות החמישים.³⁶ לעיתים אף התרחשו עימותים פיזיים ממש, כפי שהיה למשל בשנת 1961, כאשר מובטלים יהודים בחיפה גירשו פועלים ערבים ממקומות עבודתם.³⁷

לאחר ביטול הממשל הצבאי, על רקע פעולות הטרור שהתגברו ברחבי המדינה עם תום מלחמת ששת הימים, ולאור מעורבותם של כמה מאזרחי ישראל הערבים בפעילות החבלנית, המשיכה הממשלה לעודד את תעסוקתם של הפועלים הערבים אזרחי ישראל, אך בה בעת גילתה כלפיהם יחס חשדני שבא לידי ביטוי למשל בבידוק ביטחוני לאוטובוסים שהסיעו פועלים. בסרט מטעם לשכת היועץ לענייני ערבים משנת 1969 (על רקע המתרחשות ביחסי יהודים-ערבים, ובמטרה להפיס את דעת הקהל היהודית העוינת) נוסחו הדברים באופן הבא: "מידי יום נוהרים אלפי ערבים מכפרי הגליל ומערי נצרת לעבר העיר הגדולה חיפה, אל מקורות פרנסתם. מידי יום הם עלולים לעבור תהליך ביקורת בלתי נעים אולי, אך הכרחי".³⁸

גם ביחס לסטודנטים הערבים קשה לאתר מדיניות רשמית אחידה. מצד אחד, בדיוני הממשלה הם נתפסו על ידי חלק מהדוברים כאיום. כך למשל, בדיון שנערך בחודש הראשון לכניסתו לתפקיד, טען רחבעם עמיר, היועץ לענייני ערבים, כי הסטודנטים הערבים בירושלים "כולם אויבים".³⁹ בדיון מאוגוסט 1965, בנושא הממשל הצבאי בהשתתפות הרמטכ"ל, אימץ גם ראש הממשלה לוי אשכול עמדה זו וטען כי "הסטודנטים הערבים שאנו מגדלים [...] הם האויבים הכי קשים שלנו".⁴⁰ בהתאם לתפיסה זו, השב"כ והמשטרה פיקחו באופן הדוק על התנהלות הסטודנטים הערבים בקמפוס, ואף עצרו כמה מהבולטים מביניהם שנחשדו בעבירות ביטחוניות.⁴¹ מצד שני, מאות מסמכים ארכיוניים מלמדים כי

35 גוז'נסקי, לעיל ה"ש 30, בעמ' 75-86.

36 פרוטוקול ישיבה 23/ב של ועדת העבודה, הכנסת ה-5 (3.6.1953); לפרוטוקולים נוספים על אודות מה שאירע בנדון בראשון לציון ובחיפה ראו א"מ כ"9/91 "ועדת משנה (של ועדת העבודה) לענין הפועלים הערביים".

37 יהושע גלבע "תעסוקה מלאה ונוער בלי מחר" **הארץ** 10.10.1961, 2.

38 ובהמשך "מאז ביטול הממשל הצבאי רכשה ממשלת ישראל את אמון אזרחיה הערביים. אמון זה הצדיק את עצמו במלואו עד מלחמת ששת הימים ואף במהלך המלחמה עצמה. לאחריה נפרצו כמה סייגים ורעל ההסתה שפיעפה מעבר לגבולות החדשים חדר אף אל עבר היישובים שבצד הישן של הקו הירוק". ראו שירות הסרטים הישראלי בשיתוף עם לשכת היועץ לענייני ערבים "יחסי יהודים ערבים בחיפה" (1969) 51733-2/113887-2 (https://jfc.org.il/news_journal/51733-2/113887-2/).

39 ישיבה בעניין התייעצות עם המחלקה לענייני ערבים (23.7.1963), א"מ גל-17068/5, לעיל ה"ש 18.

40 דיון 13 (13.8.1965), א"מ א' 7921/1 "הממשל הצבאי".

41 דורון טימור "כאן זה לא אשדוד": הסטודנטים והמשטרה באוניברסיטה העברית (1966-1976) "משטרה והיסטוריה" 2, 83, 105-106 (2020).

לאורך שנות השישים סייעה לשכת היועץ לענייני ערבים לסטודנטים ערבים ולמועמדים ללימודים להשכלה גבוהה בקשר מול המוסדות, לרבות האוניברסיטה העברית, בכל הנוגע לקבלה ללימודים, מלגות וסיוע בשכר לימוד, שילוב במשרות סטודנטים ברשויות, ואף לאפשרויות סיוע בדיוור.⁴² ייתכן שניתן לראות זאת גם כמדיניות משלימה ולא סותרת, כזו העולה בקנה אחד עם התפיסה הביטחונית, ומאפשרת לישראל להציג כלפי חוץ ופנים גישה ליברלית ביחס לציבור הערבי בארץ, כמו גם לייצר הפרדה בין אזרחים ערבים בישראל לבין הפלסטינים בשטחים אחרי 1967.

ב. הציבור היהודי ויחסו לאוכלוסייה הערבית במרחבים המשותפים

כפי שהיחס הממסדי כלפי האוכלוסייה הערבית בשנות השישים היה דואלי, כך גם החברה היהודית בישראל לא תפסה אותה באופן אחיד. לצד חששות דמוגרפיים וביטחוניים, נמצאו די והותר מעסיקים יהודים שפתחו את הדלת לאלפי פועלים ערבים שביקשו לעבוד וללון בקרבתם.⁴³ נכונותם (בלית ברירה) של הפועלים הערבים לעבוד בשכר נמוך בהשוואה לפועל היהודי, למשך שעות רבות יותר ולעיתים גם בצורה יעילה יותר, חיזקה את מעמדם בחלקו התחתון של שוק התעסוקה, שעליו התחרו גם העולים החדשים, ואפשרה את ביסוס הטענה כי הראשונים מהווים איום כלכלי.⁴⁴ יש מקום להניח שהעלייה היהודית באותן השנים והמאבק על מקומות עבודה בעיקר על רקע המיתון שפקד את ישראל בין השנים 1965-1967, לצד כניסתם של פועלים פלסטינים לאחר המלחמה החרף מתח זה בחלק מהערים.⁴⁵

בשל חוסר יכולת לעמוד במחירי השכירות לנו רוב הפועלים במקומות עבודתם: העובדים בענף המסעדות ישנו במטבחים; פועלי הבניין – באתרי הבנייה; המוכרים בשוק – בחנויות או במחסנים;⁴⁶ ואחרים ישנו "כשעפר הארץ מצעם והשמיים כסותם".⁴⁷

42 א"מ גל-17028/19 "סטודנטים ערבים".

43 זאב שיף "עבודה ערבית נדרשת יותר" הארץ 19.10.1962, 3.

44 שם. ראו גם עמי שמיר "ענבי הזעם בכרם" למרחב 8.9.1967, 3 (להלן: שמיר "ענבי הזעם בכרם"). שיר שפורסם בעיתון אליאיתחאד מלמד על שכיחותם של פועלים ערבים בעבודות אלו: "פועל במסעדה בחיפה, בתל אביב, בעכו בנהריה... בכל מקום שתמצא ערבי! מוכר הירקות, סבל החפצים, ערבי. והנשאר [...] פועלי הבניין". ראו סאלם ג'ובראן "קול" אל איתחאד 18.12.1965, א"מ גל-47267/7 "ביה"ס למדעי המדינה קורס ערביי ישראל הספרות הערבית בישראל".

45 על המיתון ראו תום נבון "המיתון: ציון דרך בהיסטוריה הפוליטית-הכלכלית של ישראל 1964-1967" עיונים 386 כו א"מ גל-2127/2 "המחלקה הערבית – לקט 'המיעוטים בישראל'. לעיל ה"ש 14, בעמ' 280.

46 לעניין זה ראו פרוטוקול ישיבה 1 של ועדת משנה של ועדת העבודה, הכנסת ה-5 (28.12.1964). ראו גם א"מ גל-2127/2 "המחלקה הערבית – לקט 'המיעוטים בישראל'".

47 מ' קפליוק "בעיה הטעונה תיקון" דבר 9.12.1963, 3.

עם זאת, המעטים מהם שרצו לשכור דירה והיו בידיהם האמצעים לכך, לא הצליחו לעשות כן "מחמת דעות קדומות של בעלי הבתים", כפי שכתב היועץ לענייני ערבים רחבעם עמיר.⁴⁸ כדי להשכיר דירה או חדר, נאלצו חלק מהפועלים להזדהות כיהודים, אך ברגע שהתגלה דבר התרמית היו המשכירים מפעילים עליהם לחצים להתפנות מהדירה.⁴⁹ הקושי במציאת דירות היה גם נחלתם של הסטודנטים הערבים, שחוו קשיים גם בתחומים נוספים כגון תעסוקה ופעילות פנאי בשל הניכור כלפיהם.⁵⁰ לפי גבריאל פולאק, עוזר היועץ לענייני ערבים, הקושי של הסטודנטים הערבים בירושלים להתערות בחברה התבטא בכמה דרכים: "כאשר סטודנט ערבי בא לירושלים ורוצה לשכור חדר ושומעים שהוא ערבי לא משכירים לו את החדר. עם בחורה יהודייה אינם יכולים לצאת. למסיבות של סטודנטים ישראלים לא מזמינים אותם".⁵¹ וכפי שהעיד ניצב משנה אהרון שלוש, ראש המחלקה לתפקידים מיוחדים במטה הארצי של המשטרה,⁵² עבור סטודנטים ומבלי ערבים בערים, אזורי בילוי כגון בתי קפה וקולנוע⁵³ היו פוטנציאל להתלקחות ולקטטות בין יהודים לערבים.

נוסף על כך, היו גם פעולות שננקטו כלפי התושבים והפועלים הערבים בשוק העבודה. לפי יהושע ורבין, ראש הממשל הצבאי, לצד האפליה בדיור גם "מפטרם אותם מהעבודה בכל שני וחמישי וכד".⁵⁴ ניסיונות אחרים לפגיעה בפועלים הערבים היו באמצעות איום על מעסיקים יהודים הנעזרים בשירותיהם. כך, בשנת 1965 נשלח מכתב איומים לקבלן יהודי המעסיק ערבים ולפיו עליו לפטרם שמא ייפגע; מחסן של קבלן אחר הוצת בנימוק דומה.⁵⁵ באותה שנה, בירושלים, דיווח עיתון אל-איתיחאד "שביריונים יהודים תקפו צעירים ערבים העובדים בירושלים, קיללום, ואילצום לעזוב את חדר מגוריהם".⁵⁶

48 מכתב מרחבעם עמיר אל נציגי היועץ לענייני ערבים בתל אביב, חיפה ונצרת (22.12.1963), א"מ גל-17059/8 "אכסניות לפועלים ערבים".

49 עבדאל מתעאל אל צעידי "המעברה הערבית מצבר של שנאה" חרות 9.1.1964, 3.

50 יאיר בוימל צל כחול לבן: מדיניות הממסד הישראלי ופעולותיו בקרב האזרחים הערבים – השנים המעצבות: 1958-1968, 303 (2007).

51 ישיבה בעניין קווי יסוד למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל (23.7.1963), א"מ גל-17068/5, לעיל ה"ש 18. ראו גם "המיעוט הערבי בישראל כבעיה ביטחונית" 20 (בית הספר למדעי המדינה, האוניברסיטה העברית 1966), א"מ גל-13964/12 "ביה"ס למדעי המדינה קורס ערביי ישראל – המיעוט הערבי בישראל כבעיה ביטחונית".

52 ישיבה בעניין קווי יסוד למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל 20 (27.7.1965), א"מ גל-17068/5, לעיל ה"ש 18.

53 "2 נפצעו בתגרות בין יהודים וערבים בשרון" למרחב 12.6.1963, 6.

54 ישיבה בעניין קווי יסוד למדיניות הממשלה כלפי המיעוט הערבי בישראל 59 (27.7.1965), א"מ גל-17068/5, לעיל ה"ש 18.

55 פרוטוקול ישיבה 500 של הכנסת ה-5, 2620, 2626 (19.7.1965).

56 "גם בירושלים מתקפים ערבים" אל-איתיחאד 2.7.1965. בתוך "המעוטים בישראל: לקט מתוך עתונות ורדיו" (16.7.1965), א"מ גל-2127/2 "לקט 'המעוטים בישראל'".

בשנת 1967 פעלה מחתרת יהודית שפגעה באורח קשה בבעלי עסקים יהודים בשכונת כרם התימנים בתל אביב,⁵⁷ ובנתניה פעילה התקיפו פיזית עובד ערבי מאום אל-פחם, והסבו נזק כבד לרכושו של המעסיק היהודי.⁵⁸

לעיתים הוצגו בכפיפה אחת נימוקים כלכליים וביטחוניים. כך בדיון בוועדת העבודה טען מזכיר לשכת העבודה בחיפה כי "מבחינה ביטחונית" הפועלים הערבים בעיר, שהגיעו מאום אל-פחם ואזור המשולש "סיכנו את הר הכרמל וסביבות אחרות".⁵⁹ החשש הביטחוני בא לידי ביטוי גם בתלונות של אזרחים מודאגים ובכתבות המתריעות על הסכנה הגלומה בפועלים הערבים. באחד מהמכתבים שאותרו בארכיון העיד הכותב כי פנה למשטרת רמת גן וחשף בפני מפקדה כי "פועלים ערבים מאזורים שונים (מטייבה, אוס-אל פחם, עפולה וכו') הצליחו לחדור לשכונת הדר יוסף [...] ולהיקלט בכל מיני עבודות". הכותב הוסיף כי הפועלים לנו באתר בנייה ובזמן שהותם בעיר "הספיקו ללמוד יפה כל האזור על כל פרטי פרטיו [...]". הוא אף טען שהפועלים הללו קשורים למעשי חבלה שאירעו באזור ותבע מנמענו, היועץ לענייני ערבים, "הפסקת מתן רישיונות לערבים להסתובב בתוכנו בביתיות מוחלטת, ולעבוד בלב תל אביב על חשבון פועלים יהודים".⁶⁰ איום דומיננטי נוסף הוא איום על הזהות. התושבים והפועלים הערבים בערים המעורבות והיהודיות היו חלק מהמרחב הציבורי, באופן שטשטש לעיתים את ההבדלים בינם לבין יהודים. ניתן לראות דוגמאות מובהקות לכך בהתבטאויות לאחר אירועי ראשון לציון ורמלה.⁶¹

57 שמיר "ענבי הזעם בכרם", לעיל ה"ש 44; "מחתרת בכרם התימנים" העולם הזה 1565, 30.8.1967, 19; "ליל שימורים בכרם" העולם הזה 1566, 6.9.1967, 11.

58 "הפושעים הלאומיים" העולם הזה 1612, 24.7.1968, 25.

59 פרוטוקול ישיבה 2/ של ועדת המשנה (של ועדת העבודה) 1 (14.7.1953).

60 מכתב מנחמיה ארגוב, המזכיר הצבאי של ראש הממשלה דוד בן-גוריון, אל שמואל דיבון, היועץ לענייני ערבים (22.4.1956) ובו העביר ליועץ מכתב מנמען ששמו הוסתר בארכיון. א"מ גל-17/17021, לעיל ה"ש 33.

61 דוגמה מאלפת לטשטוש זה סיפק ריאיון עם ראש עיריית ראשון לציון: "אני זוכר מתמיד ערבים בראשון. הם עבדו כאן והסתובבו בכל פינות המושבה. אלא שאז היה ברור גם להם וגם לאיכרים היהודים כי הם שייכים ללאום נפרד, ואילו עתה יושבים בבתי הקפה של ראשון, או מבלים בלונה פארק צעירים ערבים הקוראים איש לרעהו אברהם או משה, הם לבושים כמו כל צעיר אחר מבני העיר, בידיהם הם מחזיקים את הטרנזיסטור הנצחי של דור האספרסו ואם בוקעת ממנו מדי פעם מנגינה ערבית הרי שגם מן הטרנזיסטור 'היהודי' בוקעת לא פעם אותה מנגינה עצמה". הריאיון נערך לאחר העימותים הקשים בין יהודים לערבים בראשון לציון. "ראשון לציון" העולם הזה 1311, 24.10.1962, 6. ראו גם יואל מרכוס "צהרי היום בראשון לציון" דבר 17.10.1962, 3. דוגמה נוספת לתופעה האמורה היא עדויות של יהודים מרמלה, זמן קצר אחרי ההתפרעות בשנת 1965, שבהן הסבירו כי המכה שביקשו להנחית על הציבור הערבי לא הייתה בגלל "הרמת ראש" זהותית, אלא בגלל רצונם של הערבים להידמות לשכניהם היהודים: "הערבים פה מתראים כיהודים, קוראים לעצמם בשמות של יהודים, לובשים מדליונים יהודים ומתחילים עם הבחורות היהודיות". עמי שמיר "ענבי הזעם של רמלה" למרחב 3, 27.8.1965, (להלן: שמיר "ענבי הזעם של רמלה").

ג. "נטהר את העיר מערבים!": כרוניקת המהומות

הכרוניקה של המהומות הגזעיות הייתה ידועה מראש לנוכח תנאי הרקע שמתוכם צומחות עוינות ואיבה בין קבוצות: אירוע המצית את הבעירה, על פי רוב מעשה שנתפס כפגיעה מצד גברים ערבים ב"כבודן" של נשים יהודיות, או אירוע ביטחוני; תגובה אלימה וספונטנית של צעירים יהודים משולהבים, לרוב גברים שעלו מארצות ערב, המבקשים לפגוע בערבים הנקרים בדרכם ולעיתים בעסקים בבעלות ערבית או במעסיקים של ערבים; התארגנות גדולה יותר לטובת הסתערות על אזורים מגורים של אזרחים ערבים; ובתוכם, מאמצי בלימה של המשטרה מפני הסלמה נוספת של האירועים. פרק זה יציג את מאפייניו הייחודיים של כל שלב, ואת תרומתו לאופן שבו התפתחו המהומות בין יהודים לערבים בשנות השישים בישראל.

1. השלב הראשון: אירוע המצית את הבעירה

לצד גורמי העומק שפורטו לעיל ששימשו כחומרי בעירה להתלקחות העוינות ולשימורה, שני סוגי אירועים יומיומיים הציתו אותה והובילו להתפרעויות של אזרחים יהודים כנגד האוכלוסייה הערבית: הראשון, אירועים שנתפסו כפגיעה מצד גברים ערבים ב"כבודן" של נשים יהודיות. לאו דווקא יחסים רומנטיים, אלא חשד לקיומם או ליחס שנתפס לא ראוי. ההגנה על "כבודן" של נשים, היא סיבה פרדיגמטית למהומות גזעיות ברחבי העולם,⁶² ובהקשר המקומי, ההגנה על נשים יהודיות מפני ערבים נתפסה עוד בימי המנדט כמשימה לאומית שבה נטלו חלק יהודים חילונים וחרדים, חברי מחתרות, ואף שוטרים יהודים.⁶³ בתקופה העומדת במוקד המחקר, ניסיונות ההשתלבות של החברה הערבית במרקם העירוני לא התקבלו בעין יפה, והאינטראקציה בין גברים ערבים לנשים יהודיות – נתפסה כנקודת הקיצון. לעיתים התמצו האירועים בקטטה ובמעצרים,⁶⁴ לעיתים היה להם המשך. כך למשל ה"מאורעות" הראשונים ברמלה בשנת 1952, כפי שכונו בתכתובות פנימיות

Emma Coleman Jordan, *Crossing the River of Blood Between Us: Lynching, Violence, Beauty, and the Paradox of Feminist History*, 3 JOURNAL OF GENDER, RACE & JUSTICE 545 (2000).

62 הלל כהן תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי 328-331 (2013); כהן שונאים סיפור אהבה, לעיל ה"ש 14, בעמ' 233; דבורה ברנשטיין נשים בשוליים: מגדר ולאומיות בתל אביב המנדטורית 269-275 (2008).

64 ראו למשל "3 נפצעו, 3 נעצרו בקטטה בחיפה" הארץ 5.11.1961, 8; אהרון בכר "נקנס פוגע בצעירה שיצאה עם ערבי" ידיעות אחרונות 17.4.1969, 18.

בין הרשויות, החלו לטענת ארגון עולי עיראק "על רקע של פגיעה בכבודה של בחורה יהודית עירקית ע"י בחור ערבי מתושבי רמלה".⁶⁵

לעיתים התפתחו בעקבות הקטטה הראשונית התפרעויות רחבות היקף, שבהן נפגעו לא רק הצדדים המעורבים. ההתפרעויות בראשון לציון⁶⁶ החלו בתקרית שאותה כינה לימים המפכ"ל "ההיתקלות [...] על רקע בחורה".⁶⁷ צעיר ערבי שישב על גלגל ענק בלונה פארק דחף את הכיסא של צעירה יהודייה שישבה בסמוך אליו, ולא הפסיק לעשות כן חרף קריאות חבריה. בתגובה, הכו הצעירים היהודים את הצעיר הערבי ואת חברו, והתחילו בכך שרשרת של אירועי נקמה בין הצדדים הניצים, אשר התרחבו גם ליהודים וערבים שלא היו מעורבים באירוע.⁶⁸ זה המקום לציין כי לאחר האירוע נטען כי "אהבת צעיר יפיפה לנערה תימניה עוררה סערת רוחות וקדמה לתגרות הדמים שהתחוללו בעיר".⁶⁹

גם ההתפרעויות בנתניה החלו על רקע סכסוך בנוגע ליחסי אישה יהודייה וגברים ערבים. מלצרית יהודייה בבית קפה בעיר שוחחה עם אחד מלקוחותיה הערבים, בן זוגה שעבר במקום התרגז למראה עיניו והכה אותה. כאשר הלקוחות הערבים נחלצו לעזרתה התפתחה קטטה בינם לבין חבריו של היהודי המכה. הקהל החל להתאסף במקום והשמיע קריאות נאצה נגד ערבים. האלימות המילולית היתרגמה מהר לאלימות פיזית כנגד ערבים.⁷⁰

סוג האירועים השני שהוביל להתפרעויות היה אירועים שבהם נחשדו ערבים תושבי העיר בחבלה או בהסתה נגד יהודים על רקע לאומני, או שנחשדו שיש בכוונתם להסית

65 ארגון עולי עיראק אל שר הפנים (10.7.1952), א"מ ג' 2268/15, "רמלה ביטחון ציבורי – סכסוכים בין-עדתיים". בנצרת עילית פעלה בראשית שנות השישים מחתרת שתקפה צעירים ערבים מנצרת שהגיעו לבלות בעיר, וגזזה את שערות ראשן של נשים יהודיות שנחשדו בקיום קשרים עם ערבים, ראו "מין וגזע" **העולם הזה** 1308, 3.10.1962, 8. ממכתב למערכת שהגיע לאחר פרסום הכתבה נטען שלא מדובר רק במחתרת וכי "יש מספיק חבורות אשר מוכנים להיות לפדאינים [כך במקור], וכל אחת פועלת לפי השיטה שלה". אורי אבנרי "פשיסט מצוי" **העולם הזה** 1310, 17.10.1962, 5; ראו גם כתבה מעיתון "דבר", שמסגרה את מסכת העובדות באופן שונה, יואל דרויש "נוער ערבי בנצרת מתנכל לנשים יהודיות בקריה החדשה" **דבר** 19.9.1962, 6.

66 משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 1962**, 52 (1963).

67 פגישת ראש הממשלה עם שר המשטרה ועם המפכ"ל (31.8.1965), א"מ ג' 4609/09 "משרד המשטרה" (להלן: א"מ ג' 4609/09).

68 לפי הדוח המשטרי במהלך האירועים הוכו עשרים ערבים. לעומת זאת, בצד היהודי נרשם פצוע אחד. א"מ ג' 6839/44 "לשכת השר בכור שטרית – התפרעויות בראשון לציון" (להלן: א"מ ג' 6839/44); עיתון העולם הזה תיאר את הלילה כך: "בריונים צעדו בלילה. הם עברו מבית לבית, סרקו פרדסים, חיפשו במחסנים. 'נטהר את העיר מערבים!' קראו, והתנפלו בתאוות עורכי פוגרומים על כל ערבי שמצאו". "ראשון לציון" **העולם הזה** 1311, 24.10.1962, 6.

69 א' פלג "רומיאו הערבי התאהב ב'וליה' מראשון לציון" **מעריב** 18.10.1962, 3.

70 יוסף גינת ומאיר ג'ראח "התקרית בנתניה" [ללא תאריך], א"מ ג' 17007/2 "סכסוכים בין מתיישבים יהודים ותושבים ערבים" (להלן: א"מ ג' 17007/2).

או לחבל.⁷¹ בחציו הראשון של העשור, הדיווחים על מעורבותם של תושבים ערבים מהערים המעורבות באלימות כנגד יהודים, או על אירועים שניתן היה לפרשם כניסיונם לפגוע ביהודים על רקע לאומני, היו מעין "אשרור" של החשדות נגדם ועוררו מייד התגודדויות נקמה בכלל האוכלוסייה הערבית בעיר. אירועי טרור, שהסלימו והתרבו לאחר יוני 1967,⁷² סיפקו עבור מי שחיפשו הוכחה ניצחת בדבר מסוכנותם של כלל הערבים לביטחון, והיו גם הם עילה להתקפה כנגד כל ערבי שנקרה בדרכם. כך היה בירושלים בשלוש הזדמנויות במהלך אוגוסט 1968, ובתל אביב בשנים 1968 ו-1970. התושבים הערבים בערים המעורבות ובמרחבים המעורבים ידעו כי יש מקום לחשש בשעות שלאחר הפיגוע שמא יבולע להם. כפי שהעיד אחד מהם בירושלים "לאחר כל מעשה חבלה במערב העיר צריך לרוץ הביתה".⁷³

בחלק מהאירועים היה שילוב של מניעים. כך, באוגוסט 1965 פגע נהג מונית ערבי ברוכב אופנוע יהודי בן 17 ברמלה, תאונה שהציתה את המהומות ברמלה. בקרב העיתונאים ניכרה הסכמה כי התאונה לא הייתה אלא אמתלה למי שביקשו לפגוע בערבים משלל סיבות בעלות גוון גזעני: "מתעסקים עם הבחורות", "מרימים את הראש" ו"לא תזיק מדי פעם מכה שתחזירם למקומם".⁷⁴ גם במהומות בעכו שאירעו בין 14-19 ביוני 1965⁷⁵ ניכר שילוב של גורמי תסיסה משני הצדדים, כפי שעולה מהתכתבות פנימית במשרד היועץ לענייני ערבים: חשיפת רשת ריגול שעם חבריה נמנו תושבים ערבים מעכו; התאבדותו בכלא של אחד החשודים בחברות ברשת; מצוקת הדיור שהתבטאה במגורי חלק מהאזרחים

71 שמואל ליימן ווילציג **מחאה ציבורית בישראל 1949-1992**, 43, 76 (1992). בשנת 1955 בעקבות "התחדשות מעשי הדמים מצד המצרים בגבולות רצועת עזה", שלוו בשמועות בדבר השתתפותם של ערבים מקומיים בהם, הותקפו ברמלה 7-8 ערבים תושבי העיר במהלך מהומות אתניות שנמשכו ימים אחדים. "העובדה שהיו ערבים מבני רמלה שגילו חוסר הזדהות עם רגשות הציבור היהודי" אך הגבירה את התסיסה לדעתו של מנהל המחלקה הערבית בהסתדרות, אליהו אגסי, שכתב מסמך מסכם על האירועים, ראו "חקירה בדבר תקיפת ערבים ברמלה" (8.9.1955), א"מ גל-17009/1 "רמלה".

72 ביטול הממשל הצבאי ומלחמת ששת הימים הביאו להרחבת מידת הניידות הפנים-ארצית של אזרחי ישראל הערבים, לכאורה באופן המעמיק את השילוב בחברה הישראלית, אך במקביל החל תהליך פלסטיניזציה שנבע מהקשר שהתחדש עם הפלסטינים מעבר לקו הירוק והביא מצידו להעמקה של הזיקה התרבותית, ולרקימת קשרי משפחה בנישואין, כמו גם לסולידריות עם מצבם החדש של הפלסטינים תחת הריבון הצבאי. אירועי הטרור פערו תהום בין יהודים לערבים בישראל, בשל הזיקה הערבית לפלסטינים שביצעו אותם לרוב. ראו סרג'יו דלה פרגולה "אוכלוסיית ישראל בעשור השלישי" **ישראל 1967-1977: המשכיות ומפנה** 200 (אביבה חלמיש ועופר שיף עורכים 2017); אסף שפירא "מהגרים ואזרחות בישראל: חוק האזרחות והכניסה לישראל במבט השוואתי" **אזרחות על הנאי: על אזרחות, שוויון וחקיקה פוגענית** 437, 442 (שרה אוסצקי-לור ויוסף ג'בארין עורכים 2016). יוחנן פרס ואליעזר בן-רפאל **קירבה ומריבה: שסעים בחברה הישראלית** 59 (2006).

73 יוסף צוריאלי "7 נפצעו קל בהתפוצצות ליד קיר של בית ברחוב שמואל הנביא בירושלים" **מעריב** 29.8.1968, 3.

74 מיכה לימור "הפרתחיים השתעממו – ורמלה נסערה" **מעריב** 24.8.1965, 3.

75 "פגה המתיחות בין יהודים וערבים בעכו" **דבר** 18.6.1965, 16.

הערבים בעיר במבנים מטים ליפול שסיכנו את דייריהם ואוזלת היד הממשלתית בנושא; וטענות שהועלו בנוגע לגברים ערבים שאינם יודעים את מקומם ביחס לנשים יהודיות: "תבוא בשבת לחוף הארגמן, תראה איך הם באים להסתכל על הבחורות שלנו בבגד ים, תשמע איזה מילים הם אומרים. ואם נשתוק להם איפה יהיה הכבוד שלנו? צריך [...] ללמד אותם שכאן לא סוריה".⁷⁶

2. השלב השני והשלישי: ניסיונות לפגיעה ספונטנית ופגיעה מאורגנת בנפש וברכוש

בהתאם לדינמיקה הקבועה של מהומות שפורטה לעיל, סמוך להתרחשות האירוע הנפיץ, בכל האירועים שנסקרו, נאספו יהודים באופן ספונטני במרחב הסמוך וביקשו לגרום נזקי גוף ורכוש, שכללו היזק לכלי רכב, הצתות, ניפוץ זגוגיות בתים ועסקים,⁷⁷ לשתי אוכלוסיות יעד – ערבים, ומי שנתפסו כמשתפי פעולה איתם. הפורעים ביקשו לפגוע הן במי ששיתפו פעולה עם הערבים במישור הפוליטי, ולשם כך פנו, למשל, לסניף מק"י ברמלה וניפצו בו שמשות,⁷⁸ והן ביהודים שהעסיקו ערבים. במהלך האירועים נכללה לעיתים אזהרה עתידית שהופנתה אל המעסיקים הללו. כך למשל, באירועי ראשון לציון בשנת 1962 כתב דן מרגלית כי "פלוגות העונשין" [...] אף הגדילו לעשות כאשר פנו בתביעה אל הפרדסנים שלא להוסיף ולהעסיק את הערבים.⁷⁹ לעיתים לא ניתנה אזהרה: ברמלה בשנת 1965 הגיעו הפורעים להשחית תחנת דלק ותחנת מוניות בעיר בשל העובדה שמועסקים בהן עובדים ערבים.⁸⁰ דפוס פעולה זה, של נקמה בעסקים המעסיקים ערבים חזר על עצמו גם לאחר הפיגוע בתחנה המרכזית בתל אביב בשנת 1968.⁸¹ כך מתאר זאת כתב עיתון "מעריב":

לפתע החלה נהירה לעבר בניין קולנוע "מרכז". "זה הם אשמים" צעקו צעירים חמומי מוח לעבר עובדי "פונדק עידית" שבקומת הקרקע של הבניין. "כאן מעסיקים ערבים" קראו והחלו לנפץ את זגוגיות

76 מנחם תלמי "עכו לאחר הסערה" **מעריב** 25.6.1965, 7.

77 כך היה ביפו לאחר הפיגוע בתל אביב. ראו משטרת ישראל המטה הארצי "דוח אירועים יומי" 211/68 ל-050700 (5.9.1968), א"מ ג' 10401/15 "סקירת משטרת ישראל". ראו גם צבי טל "מצוד אחר מניחי 'אבטיח הנפץ' בחיפה" **ידיעות אחרונות** 25.7.1969, 1.

78 מיכה לימור "לרצוח את כולם" זעקו פורעים שהתנפלו על תושבים ערבים ברמלה" **מעריב** 23.8.1965, 22.

79 דן מרגלית "אקלים סתווי בשכונת אביבה" **חרות** 18.10.1962, 2.

80 פרטוקול ישיבה 316 של ועדת הפנים, הכנסת ה-5, 16 (13.9.1965) (להלן: ועדת הפנים, 13.9.1965).

81 אברהם רותם "3 פיצוצים הרעישו התחנה המרכזית בתל אביב" **מעריב** 5.9.1968, 3.

ה"פונדק" ולנתן את הריהוט שבתוכו. בעוד קבוצת צעירים עוסקת ב"פונדק", נתפנו אחרים "לצוד" כל מי שנראה בעיניהם חשוד כערבי. "לתפוס אותם ולעשות איתם את החשבון".⁸²

לאחר השלב הספונטני שתואר לעיל, חלה הפוגה, על פי רוב של שעות ספורות, שנוצלה בדרך כלל להתארגנות הפורעים. דהיינו, המשך הפעלת הכוח הצריך התארגנות לטובת כניסה של עשרות, מאות ולעיתים אלפי פורעים לריכוזי אוכלוסייה ערבית,⁸³ תוך פגיעה ברכוש ובגוף והטלת אימה וטרור. המחשה טובה לכך מצויה גם היא באירועי התחנה המרכזית. הפיגוע אירע בשעה 11:35 ומייד ניצתה ההתפרעות הספונטנית. לאחר זמן מה, בשעה 14:00, הפציעו ביפו "חבורות פרחחים מזוינים במוטות עץ וברזל [...] כשהן שוחרות לטרף".⁸⁴

הפגנות ופעולות אלימות ביפו מצד צעירים תל אביבים לאחר הפיצוץ בתחנה המרכזית (4.9.1968). אוסף תצלומי מברקה, ארכיון המדינה⁸⁵

82 שם.

83 ברמלה, למשל, היעד היה האזור שבו התגוררו האזרחים הערבים, בעכו וברושלים – העיר העתיקה, בתל אביב יפו הייתה יפו המטרה הקבועה.

84 "דם והיסטריה בתחנה המרכזית" ידיעות אחרונות 5.9.1968.

85 א"מ טס' 3018/449 "הפגנות ופעולות אלימות מצד צעירים תל אביביים לאחר התפוצצות שהיתה בתחנה המרכזית".

בין השלב הספונטני לבין השלב המתוכנן, רחשו השמועות שהופצו, הן מצד היהודים והן מצד הערבים, כדי ללבות את האירועים. אלו נבעו ככל הנראה מתוך היכרות עם האופן שבו המון מגיב למניפולציות מסוג זה. בשנת 1961, הרקע להפגנות של הציבור הערבי, שהציתו כאמור את האש בעכו, היה הריגתם של חמישה נערים על גבול עזה, אך במיוחד ליבתה את האש השמועה שכוחות הביטחון התעללו בגופותיהם.⁸⁶ באירועי רמלה 1965, לא זו בלבד שהשמועה שהציתה את האירועים הייתה שדריסתו של הנער היהודי הייתה מכוונת, אלא שלפי שמועה נוספת הנהג הדורס "חייך כשעברה הלוויה".⁸⁷ גם אירועי עכו 1965 החלו משמועה ולפיה ערבים קיללו בטקס ממלכתי, ולו בו כאשר "נפוצה שמועה כי צעיר ערבי משפרעם חטף צעירה יהודיה (בהסכמתה המלאה) לאחר שקיים, משך זמן ממושך, יחסים אינטימיים עמה ועם אמה",⁸⁸ ובלוד שמועה שנפוצה לגבי ניסיון לפיגוע, הובילה אלפים לנסות ולפרוץ לשכונה הערבית בעיר.⁸⁹ טרם ניגש לדיון על המשטרה והתנהלותה ביחס לשלבים השונים של המהומות, זה המקום להרחיב קמעא על אודות זהותם של המשתתפים בהתפרעויות האלימות, לפחות כפי שדווחה בעיתונות ובקטעי הארכיון.

ד. "השבאב המרוקאי" ו"הפרחחים של חרות": על זהות הפורעים

בחינת המקורות שעליהם נסמכתי מעלה שברוב האירועים הובלטה מעורבותם של עולים מארצות אסיה וצפון אפריקה בקרב הפורעים. נקודה זו מחייבת תשומת לב. לפי דוח שנכתב במשרד ראש הממשלה, נכון לשנת 1964 היו העולים מארצות אסיה וצפון אפריקה וילדיהם כמחצית מהאזרחים היהודים בישראל. הם חיו בתנאי דיור ירודים ושיעורם בקרב המובטלים ועובדי הצווארון הכחול היה גבוה. כשלושים אחוזים מהם לא ידעו קרוא וכתוב⁹⁰ ושיעור הנשירה בשלב התיכון היה גבוה במיוחד.⁹¹ נוסף על כל

86 פרטוקול ישיבה 13 של ועדת הפנים, הכנסת ה'5, 3 (28.11.1961).

87 מ' אבי-אוהד "הנהג נמצא לא אשם בתאונה שהולידה הסתה עדתית ברמלה" **מעריב** 12.6.1966, 18.

88 במקביל, שמועה שנפוצה ברחוב הערבי הייתה התעללות בחשוד בריגול בתגובה להוצאתו להורג של אלי כהן. ראו מכתבו של נ' טוקטלי אל היועץ לענייני ערבים בנושא "מתיחות בין יהודים וערבים בעכו" (22.6.1965) (להלן: טוקטלי – מכתב), א"מ גל-17007/2, לעיל ה"ש 70.

89 ד' גולן "פצצה נגד קיום יחדיו בלוד" **מעריב** 28.2.1969, 17. ראו גם לימור "הפרחחים השתעממו", לעיל ה"ש 74.

90 לשם ההשוואה, שיעור העולים מצפון אמריקה ואירופה שלא ידעו קרוא וכתוב עמד על כשלושה אחוזים.

91 "על בעיית העדות בישראל" (31.12.1965), א"מ גל-6397/9 "עדות המזרח".

האמור לעיל, לעולים שמוצאם באסיה ובצפון אפריקה נרשם ייצוג יתר בפריעת החוק,⁹² ובשנת 1967 אף נרשם גידול בעבירות אלימות נגד הגוף.⁹³ בסקר שנערך באוניברסיטה העברית בשנת 1967 נכתב כי בעוד רוב הנשאלים הציגו עמדות שליליות ביחס לערבים,⁹⁴ העמדות השליליות ביותר הוצגו בידי המזרחים.⁹⁵ הוצעו לכך שני הסברים מרכזיים במחקרים: האחד, היסטורי וסוציולוגי, ולפיו עמדתם השלילית של יוצאי אסיה וצפון אפריקה היא "כנראה כתוצאה ממגע שלילי בעבר עם הערבים בארצות מוצאם".⁹⁶ וכפי שטען מרואיין מזרחי בעקבות אירועי נתניה: "האשכנזים הפגינו נגד פאולס, בני עדות המזרח יפגינו נגד הערבים".⁹⁷ דהיינו, כשם שזיכרון השואה הצדיק סערת רוחות כנגד ביקור נציג גרמניה בישראל, והכלה מצד הממסד, כך גם המחאה שנובעת מהפרעות בארצות ערב, ובאה לידי ביטוי בפרעות בערבים ישראלים, מוצדקת וראויה ליחס דומה.⁹⁸

לצד תליית המתרחש בניסיונם המר של עולי ערב עם שכניהם הערבים טרם עלייתם, ישנו הסבר שני. יוצאי ערב החזיקו בזהות ערבית מבחינה תרבותית אך בה בעת השתייכו ליהדות מבחינה אתנית.⁹⁹ להוותם, נכפה עליהם "לבחור בין זהות יהודית פרו־ציונית לבין זהות ערבית אנטי־ציונית".¹⁰⁰ לרוב, הבחירה הייתה ברורה. לכן, דווקא הדמיון בין העולים מארצות ערב לערבים בישראל, מבחינה תרבותית, היה גם המקור להתבדלות

92 משה ליסק העלייה הגדולה בשנות החמישים: כשלונו של כור ההיתוך 118 (1999).

93 מנחם אמיר "נתונים סטטיסטיים בקשר לסמינריון 'אלימות בישראל'", קובץ הרצאות ודיונים בסמינריון על אלימות בישראל 21 (האוניברסיטה העברית בירושלים 1967). המחקר הבולט על האלימות של עולים חדשים ממוצא זה נעשה על ידי עמנואל מרקס (שהציג בעצמו בכנס), אך לא התמקד באלימות כנגד ערבים, ראו עמנואל מרקס **ההקשר החברתי של התנהגות אלימה: מחקר אנתרופולוגי-חברתי על עיירת עולים בישראל** (2015).

94 כפי שהעיד מרואיין יהודי "אני מכיר אותם טוב [...] הם כולם מחכים ליום בו יוכלו לזרוק אותנו לים. אני מכיר טוב, עוד מחוץ לארץ". ראו מנחם תלמי "עכו לאחר הסערה" **מעריב** 25.6.1965, 7.

95 "תגובות הציבור לאחר המלחמה" (המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית 25.6.1967), א"מ גל־8207/4 "סקרים – מכון למחקר חברתי שימושי".

96 "תגובות הציבור בירושלים לפני האיחוד: ליכוד חברתי והיחס לערבים" (המכון לקומוניקציה באוניברסיטה העברית 2.10.1967), א"מ גל־8207/5. ראו גם כהן **שונאים סיפור אהבה**, לעיל ה"ש 14, בעמ' 286.

97 ארנון מגן "הקטטה בקפה והמשקע המריר" **למרחב** 18.2.1966, 3. כוונתו למפגשים שהתאספו למחות מול בית הנשיא בירושלים עת השגריר הגרמני החדש, רולף פאולס, קצין הוורמכט לשעבר הגיע לטקס הגשת כתב אמנתו באוגוסט 1965.

98 ראו למשל "מאורעות רמלה" (תאריך משוער 10.9.1965), א"מ פ־4803/4 "ערביי ישראל".

99 זאב לרר **הקוד האתני: קב"א, מזרחים, אשכנזים** 81 (2021).

100 יוסף רזראו "אתניות ופוליטיקה מינית: המצאת הגבריות המזרחית בקולנוע הישראלי" **תיאוריה וביקורת** 25, 31, 33 (2004).

ולעוינות.¹⁰¹ אדרבא, ככל שצעירים ערבים השילו מעצמם סממני זהות, ודיברו בשפה העברית למשל, הם הלכו ודמו לעולים מארצות ערב. דמיון זה לא נשא חן בעיני הקבוצה שאליה ביקשו הצעירים הערבים להידמות – עולי ארצות ערב – שבצמם ניסו לפרוק מעליהם חלק נכבד ממשאם התרבותי, וזאת כדי להידמות לקבוצת הרוב האשכנזית.¹⁰² המוטיבציה לברוח מזהות זו הייתה הדימוי השלילי לבני עדות המזרח.¹⁰³ לטענת אילן שאול "השוו אותם לערבים, והערבי היה סמל הרע, הפרימיטיביות והפיגור. יהודי המזרח רצו להתנער מהדימוי הזה".¹⁰⁴ מנגד, האזרחים הערבים שביקשו להשתלב, עשו מאמץ להבליט את הדמיון. כך למשל "פלוגי מטייבה המרבה להשתמש בדברים משל ביאליק ואחד העם; כינוס יהודים עם ערבים שאתה יושב ומאזין בו לדיבורים בעברית ואינך יודע להבחין מי כאן יהודי ומי ערבי".¹⁰⁵

הדמיון הפיזי בין ערבים ליהודים ממוצא מזרחי היה לאחרונים לרועץ. כך למשל, במהלך ביצוע מעצרים בידי המשטרה לאחר הפיגוע בירושלים באוקטובר 1967: "בעת שאחד הצעירים נתבקש בערבית לעלות לרכב משטרתי, הצעיר פתח בשאגות בעברית: 'אני איש אל פתח?! כך אני נראה?! בשביל זה לחמתי לפני ארבעה חודשים?!'".¹⁰⁶ במקביל, בחלק מהמהומות בשנות השישים, לא אחת נפגעו גם יהודים בעלי חזות ערבית שלא הספיקו להבהיר את זהותם לפורעים. כך למשל, לאחר הטמנת כמה רימונים שהתפוצצו במוקדים שונים בירושלים במה שכונה "ליל הרימונים" בשנת 1968,¹⁰⁷ דיווח ניצב שאול רוזוליו לוועדת החוץ והביטחון על "מקרה אומלל שאחד הנפגעים מהפצצה שהתפוצצה הוכה על ידי הציבור היהודי, כאשר היה פצוע וחשבו אותו לערבי".¹⁰⁸ שבוע לאחר מכן, בפיגוע בתל אביב, הכו הפורעים צעיר ממוצא תימני כאשר "איש מבין עשרות האנשים שעטו עליו לא היה פנוי לשמוע את תחנונו כי יהודי הוא".¹⁰⁹ אף תעודת הזהות שבה נופף לא סייעה בעדו כדי להיחלץ מידי הפורעים.¹¹⁰

101 ענת רימון: אור 'ממות הערבי עד 'מוות לערבים': היהודי המודרני מול הערבי החי בתוכו" **תיאוריה וביקורת** 20, 23 (2002).

102 רצון שאפיין את הדור הראשון להגירה, ודאי בהתאם למדיניות שהונהגה ביישוב, ראו גבריאל שטרן "קשה להיות... אדם" **על המשמר** 22.10.1962, 2.

103 דניאל בראלי ביטון **מי אתה, המעפיל מצפון אפריקה? ההעפלה מהמגרב: אוגוסט 1946 – מאי 1948**, 185 (2021).

104 הציטוט נוגע להסבר ההצבעה לכהנא אך יפה גם לענייננו. ראו אילן שאול **מלחמת רבות** 170 (2022).

105 חיים שורר "אזעקה" **דבר** 27.8.1965, 3.

106 יוסף צוריאלי "צעיר גילה תיק נפץ בקולנוע ציון, שוטר נשאו למגרש ריק שם התפוצץ" **מעריב** 2, 9.10.1967.

107 אלי הוד **ספר האירועים הבולטים בין השנים 1948-1973**, 363 (1998).

108 ועדת החוץ והביטחון 3 (27.8.1968).

109 יונה שמשי "בצהרי היום בתחנה המרכזית בתל אביב" **למרחב** 2, 5.9.1968.

110 "דם והיסטוריה בתחנה המרכזית" **ידיעות אחרונות** 3, 5.9.1968.

זיהוי המתפרעים באירועים אלו עם עולים חדשים מארצות ערב עובר כחוט השני לאורך שנות השישים:¹¹¹ על ההתפרעויות בעכו בשנת 1965, לשם הגיעו עולים בעיקר מצפון אפריקה ורומניה,¹¹² נכתב כי "כמו בפינסק ובפלונסק כן גם בעכו [...] והקוזאקים – במקרה זה השבאב המרוקאי – הסתערו על כל יהודי – במקרה זה על כל ערבי";¹¹³ ביחס להתפרעות ברמלה, שהייתה הטרוגנית מעט יותר ביחס לזהות המתפרעים היהודים, פירט ניצב רוזליו את זהות העצורים: תשעה עיראקים, ארבעה מרוקאים, ארבעה טוניסאים, פרסי אחד וטורקי אחד.¹¹⁴ גם האלימות במרחבים המשותפים הייתה בעלת מאפיינים דומים:¹¹⁵ בדוח המשטרה על ההתפרעויות בראשון לציון נכתב כי רוב היהודים שהיו מעורבים בתקריות הם בני העדה האורפלית (שמוצאם בעיר אורפה הטורקית, השוכנת בקרבת הגבול הסורי).¹¹⁶ במהומות בעכו תרמה ליצירת המתיחות חבורת "צעירים בלתי מאורגנים (רובם ככולם יוצאי צפון אפריקה) המהווים מטרד קבוע בעיר ומסתופפים במספר מוקדים במרכז העיר".¹¹⁷ בנתניה הואשמו "יוצאי צפון אפריקה" בתור רוב מחוללי האלימות,¹¹⁸ וכן נתלתה האשמה ב"שכבה מסוימת בקרב בני העדה הטריפוליטית".¹¹⁹ גם באירועים בירושלים בשנת 1968 האשים עיתון הצפה "עולים מארצות ערב אשר הכירו שם את סגנון הפוגרומים וחשבו משום מה שעליהם לנהוג כך כאן".¹²⁰ רק במקרה אחד שהתרחש בתל אביב בשנת 1968, תועדו עצורים אשכנזים (לפי שמות משפחתם).¹²¹ לעיתים, גם כשהות הפורעים לא צוינה במפורש, ניתן היה להבין במשתמע, מה מוצאם העדתי. כך, במדור סטירי ב"מעריב" שפורסם זמן קצר לאחר "ליל הרימונים" בירושלים, יצא הכתב לענייני "בריונים חוליגאני" לאזור מזרח ירושלים שם פגש "בריון חמום מוח" שכינויו "מוסה חוליגאן" בעודו מנפץ שמשות של מכוניות ושאל אותו "מדוע אתה מתפרע, אתה כל כך שונא ערבים?". שמו של הבריון מסגיר שמוצאו מארצות ערב, וההמחשה

111 גם בשנת 1952 במאורעות רמלה בלטה מעורבותם של עולי עיראק, ראו א"מ ג' 2268/15 "רמלה ביטחון ציבורי – סכסוכים בין-עדיים". למעשה, "מסורת" זו עתיקת יומין בהרבה, ושורשיה עוד בתקופת המנדט. ראו גם כהן שונאים סיפור אהבה, לעיל ה"ש 14, בעמ' 136.

112 מכתב מראש עיריית עכו, ישראל דורון, לראשת הממשלה, גולדה מאיר (17.2.1970). א"מ גל' 17081/11 "עכו – כך א".

113 "פוגרום בעכו" העולם הזה 1450, 23.6.1965, 11 (להלן: "פוגרום בעכו").

114 ועדת הפנים, 13.9.1965, לעיל ה"ש 80, בעמ' 16.

115 בנצרת עילית פעלה "המחתרת האלג'יראית נגד ערבים", ראו "מין וגזע", לעיל ה"ש 65.

116 א"מ ג' 6839/44, לעיל ה"ש 68.

117 ראו טוקטלי – מכתב, לעיל ה"ש 88.

118 "הפוגרום המוזמן" העולם הזה 1485, 16.2.1966, 14.

119 מגן "הקטטה בקפה", לעיל ה"ש 97.

120 יצחק דויטש "ליל הרימונים" בירושלים הצפה 23.8.1968, 9.

121 "נכלאו על הכאת שני בדואים בעקבות הפיצוץ בתל אביב" מעריב 8.9.1968, 7.

הוויזואלית שלו תואמת את הסטריאוטיפ של "המזרחי" המצוי: חולצה פתוחה החושפת חזה שעיר, מעוטר בשרשרת, כשמאחוריו ניתן להבחין בנזק שגרם למכונית ולבית.¹²² גם במדור סטירי אחר בעיתון "מעריב" פורסם לאחר המהומות בעכו בשנת 1969 שיר שפזורים בו רמזים עבים לזהותם של הפורעים:

אתה בטח חושב שאתה גבר נורא [...] שיצאת לחפש ערבים בעכו, בקש קצת דם. שכתבת סיסמאות נגד ערבים בעברית עם שגיאות תפסת כמה ילדים ערבים והכנסת להם מכות-רצח בשביל המולדת [...] אין לך מה לעשות בחיים? אז לך, תעשה משהו עם עצמך. תחשוב קצת, תפעיל את הראש החמום שלך [...] אל תהיה גיבור עם עוד מאה גברברים [...] ותפסיק לשחק בפוגרומים. תעשה קודם בן-אדם מעצמך ורק אחר-כך תהיה פטריוט!¹²³

לצד הזהות העדתית שיוחסה לפורעים, נשמעו בתקשורת גם רמיזות בנוגע להשתייכותם הפוליטית לימין ובעיקר לחרות.¹²⁴ לא הייתה זו תופעה חדשה, אלא המשכה של מגמה פוליטית ששייכה את האיבה לאוכלוסייה הערבית לצד הימני של המפה הפוליטית.¹²⁵ שוטר שרואיין לעיתון העולם הזה ביחס לאירועי רמלה בשנת 1965 אמר: "נוסף מזה ריח של בחירות [...] למשמע קריאותיו הקצובות של חלק מההמון – 'בגין לשלטון'".¹²⁶ סברה דומה עלתה גם בעיתון "למרחב", בריאיון עם ערבי תושב רמלה שטען: "עושים מהומות נגד הערבים כדי לזכות בבחירות [...] אולי 'חרות', אני יודע?".¹²⁷ גם בנוגע לאירועי עכו באותה השנה, טען חבר במועצת הפועלים בעכו כי הפורעים היו "הפרחחים של חרות".¹²⁸ יש להתייחס בהסתייגות לניסיון לשייך את הפורעים באופן מפלגתי, כפי שנעשה בביטאנו של יריב פוליטי-אידיאולוגי של תנועת החרות או בעיתון קול העם, שהיה מזוהה עם המפלגה הקומוניסטית. מובנת מאליה המוטיבציה לדחלגטימציה לתנועה

122 "פגישה עם מוסה חוליגאן" מעריב 23.8.1968, 52.

123 עדה בן-נחום "הביתה ילד" מעריב 28.11.1969, 15.

124 הרמיזות חזרו על עצמן בין היתר נוכח העובדה שההתפרעויות שהתרחשו בשנים 1961, 1965 ו-1969 אירעו סמוך למערכת הבחירות לכנסת ולרשויות המקומיות.

125 כהן שונאים סיפור אהבה, לעיל ה"ש 14, בעמ' 204-205.

126 "במדינה" העולם הזה 1459, 24.8.1965, 14. ביחס לאותם אירועים נכתב כי "עסקני העירייה ומועצת הפועלים לא פעלו למען השטקת [כך במקור] הרוחות כי חששו לאבד את הפופולאריות שלהם בקרב האוכלוסייה ערב הבחירות", ראו אורה שמיר "פוגרומים" קול העם 3.9.1965, 3.

127 שמיר "ענבי הזעם של רמלה", לעיל ה"ש 61.

128 זאת, חרף הגינוי של תנועת החרות לאירוע. "פוגרומים בעכו", לעיל ה"ש 113; "צעירים מוסתים ברמלה ניסו לערוך פרעות בשכונות הערביות" קול העם 23.8.1965, 1.

שהפכה בשנים אלו מ"פסולת חיתון" בפוליטיקה הישראלית בעידן הדומיננטיות של מפא"י, לשותפה לגיטימית לשלטון הישראלי.¹²⁹ עם זאת, כאשר במסמך פנימי קובע עובד מטעם היועץ לענייני ערבים כי בין היהודים אשר "לקחו חלק ביצירת המתחות" ישנם "כמה מגרורי פעילי האופוזיציה בעיר (חרות) [אשר] נצלו את המתחות לצורך פרובוקציה נגד ראש העיר והנהלת מועצת העירייה", ייתכן שטענה זו מקבלת משקל שונה.¹³⁰ חיזוק נוסף ניתן לקבל גם מדיווח עיתון "למרחב", לאחר הפיצוץ בעכו בשנת 1969, על אודות הפורעים היהודים בעיר "שקראו במקלה קריאות קצובות נגד האוכלוסייה הערבית, בעד 'בגין לשלטון'".¹³¹

ה. השלב הרביעי: תגובות המשטרה

הערים המעורבות והמרחבים המשותפים היו עד לסיום הממשל הצבאי זירת החיכוך המרכזית של המשטרה מול האזרחים הערבים במדינת ישראל, ופיזור המהומות הגזעיות בהם היווה משימה מורכבת במיוחד מכמה טעמים: מבחינה מקצועית – בכל הנוגע למיומנויות הנדרשות לשם כך; מבחינה זהותית-אישית – על רקע זהות השוטרים בשורות המשטרה; ומבחינה ארגונית – המשימה הגבירה את מצוקת כוח האדם שבלטה לנוכח ריבוי משימותיה.

מבחינה מקצועית, השוטרים, שרכשו ניסיון במשטרת המנדט בשיטור במרחבים שבהם מתגוררים יהודים וערבים בכפיפה אחת, הלכו והתמעטו, בין בשל ועדות הטיהור של המשטרה בראשיתה, שנועדו "לטהר את המנגנון" במשטרה (ובשירות המדינה) מגורמים שנתפסו כשלייליים פוליטית או מוסרית,¹³² ובין בשל התנאים הקשים ששררו במשטרה שגרמו לרבים מהשוטרים לעזוב, והניאו אחרים מלהתגייס לשורותיה.¹³³ באותן השנים סבלה המשטרה ממחסור בכוח אדם, כפי שניתן למשל ללמוד מהדוחות השנתיים, וניכר חוסר שביעות רצון מזהות המתגייסים לשורותיה.¹³⁴ בשנות החמישים חלק הולך וגדל

129 אמיר גולדשטיין "הפריצה הגדולה: מנחם בגין ב'תקופת ההמתנה' עיונים 17, 345 (2017).

130 ראו טוקטלי – מכתב, לעיל ה"ש 88.

131 מאיר הראובני "קרע עמוק בדו קיום שנרקם בעכו" למרחב 24.11.1969, 2.

132 נתן ברון "המרירות שלא פגה: פרשת 'ועדות הטיהור' של עובדי ממשלת המנדט במעבר למנגנון מדינת ישראל, תש"ח-1948" עם במלחמה: החברה האזרחית במלחמת העצמאות 52 (מרדכי בר און ומאיר חזן עורכים 2007).

133 נעמי לבנקרון "אהיה אני המרטין לותר קינג של המשטרה: איסור התארגנות של שוטרים בישראל והשפעתו על זכויותיהם כעובדים" משפט, חברה ועבודה טז 27 (2020).

134 כיבוש השטחים החריף את המצב ויצר קושי גדול עבור המשטרה להגיב במהירות הנדרשת נוכח אירועי חירום. פרוטוקול ישיבה 3 של ועדת הפנים, הכנסת ה'7, 7 (30.12.1969).

במשטרה, החל מהקצונה הבכירה וכלה בשוטר המקוף, היו יוצאי ארצות האסלאם,¹³⁵ נוסף על כך, יותר ויותר ערבים החלו להשתלב בשורות המשטרה, חלק גדול מהם הוצב במכוון בערים המעורבות, בשל הצורך המבצעי שצמח בכל הנוגע לשיטור אל מול התושבים הערבים שחיו בהן.¹³⁶

השוטרים הערבים זכו ככל הנראה ליחס עוין למדי מצד הציבור היהודי. כפי שאמר בשנת 1960 המפכ"ל נחמיאס: "שוטר ערבי לא ירגיש במלוא סמכותו כשיפעל ברחוב היהודי והיהודי לא יראה בעין יפה ששוטר ערבי עומד נגדו. שני הצדדים כאחד אינם רואים בסיטואציה זו עניין שביחסים בין שוטר לאזרח כי אם עניין שביחסים בין ערבי לבין יהודי".¹³⁷ ואכן, כפי שעלה במהומות רמלה, היה בקרב הציבור היהודי מי שסבר כי "זאת שערוריה שאין כמוה שנותנים במדינת ישראל החופשית לערבים לעבוד במשטרה".¹³⁸ גם שנה לאחר מכן דיווח היועץ לענייני ערבים טולידאנו: "עשינו ניסיון להכניס שוטרי מקוף ערבים באזור תל אביב, הניסיון לא עלה יפה. כאשר השכונה ידעה כי שוטר מסוים מבני המיעוטים, התחילו בעיות".¹³⁹ במהלך ההתנגשויות בין יהודים לערבים נדרשו שוטרים שהשתייכו לקבוצות שונות לשלב זרועות בדיכוי ופיזור האירועים, זאת כאשר חלקם לפחות מחזיקים בעמדות סטריאוטיפיות נגד מי מהצדדים (או כנגד שניהם). כך, למשל, צוטט בעיתון קול העם שוטר שאמר: "[...] הערבים מרימים ראש, נטפלים לבנות יהודיות, מרוויחים הרבה כסף".¹⁴⁰ או מפקד תחנת רמלה שאמר: "רמלה היא עיר עולים [...] יהודים מארצות שונות, רובם, לצערי, יוצאי אסיה ואפריקה".¹⁴¹

באשר לאתגר הארגוני, בפרוטוקול מפגישת ראש הממשלה לוי אשכול עם שר המשטרה שטרית והמפכ"ל קופל מאוגוסט 1965, סמוך לאחר התפרעויות רמלה, טען המפכ"ל "שהמשטרה צריכה להיות יותר גדולה ושיהיה לה כוח עתודה כזה שתוכל

135 א"מ ג' 6836/2 "רשימת בעלי הדרגות במשטרה מבין עדות המזרח והספרדים".

136 להרחבה ראו עודד רון "עשר שנים לפחות הוא מהלך בין הצללים": שוטרים מקבוצות מיעוט במשטרה העברית 1957-1958 "משטרה והיסטוריה" 2, 15 (2020).

137 "סיכום ישיבה בענייני המיעוט הערבי בישראל" 8 (21.2.1960), לעיל ה"ש 29.

138 "במדינה" העולם הזה 1459, 24.8.1965, 14.

139 רפאל בשן מראיין את שמואל טולידאנו מעריב 10, 4.3.1966.

140 באותה נשימה טען השוטר שטוב עשתה המשטרה שעצרה את ההמון היהודי, ראו אברהם האס "רמלה סולדת מההתפרצות האנטי-ערבית" קול העם 27.8.1965, 2.

141 יוסף צוריאלי "התקיפות האדיבה הוכיחה את עצמה" הבקר 5.3.1965, 4.

לטפל בבעיות כאלו".¹⁴² מצוקת כוח האדם הלכה וגדלה לאחר מלחמת ששת הימים נוכח הצורך בפרישת מערך השיטור בשטחים ונוכח אירועי הטרור שהתגברו בעקבותיה.¹⁴³ תגובות המשטרה לאירועים נחלקו לשלושה דפוסים (שלעיתים שימשו בערבוביה): ניסיון מניעת האירועים לפני התרחשותם בכפוף למידע מודיעיני שהיה בידי המשטרה; הדרכה והכשרה של שוטרים לפיזור התפרעויות; וטיפול בשטח לאחר שפרצו. מנקודת מבט של המשטרה, מניעת האירועים הייתה החשובה מבין השלוש. למניעה היו שתי פנים – האחת, איסוף מודיעין, השנייה – שנבעה לעיתים מהמידע המודיעיני, הייתה שיחות עם נכבדים להרגעת הרוחות. על כך ניתן ללמוד מדבריו של ניצב אריה שור בשנת 1967 כאשר כיהן כראש אגף חקירות:

בנושא זה, עיקר הטיפול שלנו שעליו אין הציבור יודע הוא טיפול מניעתי. בדרך של איסוף ידיעות, ובדרך של לימוד בעיות ונושאים. אנו משתדלים לדעת מראש, מתי, היכן ובאיזה תחום חברתי עלולה לפרוץ אלימות של המונים [...] בהרבה מקרים אנו מונעים את המקרים מראש. בתוקף ידיעות שאספנו, יש שאנו עוצרים (מעצר של מנע) את המנהיגים – זה קורה בעיקר בכפרי מיעוטים [...] יש שאנו מונעים ע"י אזהרות חמורות, וכך כל התכנית האלימה של ההמון לא קמה ולא היתה, העניין חוסל לפני שהוא נולד.¹⁴⁴

כך למשל ביחס לאירועי רמלה העיד מפקד הנפה עזרא גולדברג מה עשה לאחר שנודע לו על תאונת הדרכים שזכרה לעיל שבה דרס נהג מונית ערבי צעיר יהודי: "הפעלתי את הרדארים הקטנים שלי [...] מתוך חשש שהיהודים יקחו את הדין לידם ויגמלו לערבים [...] חרדנו מהתפרצות גל של אלימות שישביע [כך במקור – ע"ר] את העיר בדם. הפעלנו את כל השפעתנו. זימנו לפגישות את ראשי המארגנים של הפעולות היהודיות. דיברנו אל ליבם".¹⁴⁵ דוגמה זו ממחישה כיצד המודיעין תורגם לפעילות מניעה מבעוד מועד.

142 הפגישה זומנה על ידי ראש הממשלה לאחר אירועי רמלה. עצם קיומה, וסמיכותה לאירועים, מעידה על החשיבות והדחיפות שייחס ראש הממשלה לסוגיה. פגישת ראש הממשלה לוי אשכול עם שר המשטרה ועם מפכ"ל המשטרה (31.8.1965), א"מ גל-4609/09, לעיל ה"ש 67. בתיק זה מצוי גם מכתב בנושא ששלח המפכ"ל לשר המשטרה ערב הפגישה (30.8.1965).

143 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1968, 3 (1969).

144 אריה שור "אלימות מנקודת ראות של המשטרה" (הרצאות ודיונים בסמינריון על אלימות בישראל 59, האוניברסיטה העברית בירושלים 1967). בשונה מאירועי ואדי סאליב או הפנתרים השחורים, כאן לא ידועה זהות המקורות המודיעיניים.

145 ד' גולן "פצצה נגד קיום יחדיו בלוד" מעריב 28.2.1969, 17. להרחבה ראו ועדת הפנים, 13.9.1965, לעיל ה"ש 80. לדוגמאות נוספות להתראות דומות על מהומה גזעית ראו "בעקבות המחתרת" העולם הזה 1571, 11.10.1967, 9.

באירוע זה לא הועילו שיחות הרקע וגל אלימות אכן שטף את רמלה,¹⁴⁶ אך בהחלט ייתכן שהמשטרה סיכלה אירועים או צמצמה את היקפם במסגרת היערכותה המוקדמת.¹⁴⁷ חלק מהמודיעין נאסף גם לאחר שהחלו האירועים האלימים, במטרה למנוע את הסלמתם. דוח שכתב מפקד תחנת רמלה/רחובות שטיינברג ביחס לאירועי ראשון לציון בשנת 1962 מגלה כי שלח "שוטרים בלבוש אזרחי אשר יעמדו על הלך הרוחות בראשון לציון ביחוד בשכונת האורפלים".¹⁴⁸ במאמר מוסגר, ייתכן שהדוגמה מרמלה ממחישה את מדרג האמצעים שננקטו כנגד ערבים ויהודים בהתאמה במסגרת ההיערכות מראש למהומות: "מעצרי מנע" כנגד ערבים כדברי ניצב שור לעיל, לעומת "אזהרות חמורות" או "דיברנו אל ליבם" כנגד יהודים.

לא תמיד יכלה המשטרה להיערך מראש לאירועים וגם כשיכלה לעשות כן, לא תמיד היה בידה למנוע אותם. כאמור, חלק מההיערכות מראש הייתה גם הכשרת השוטרים לאירועים כגון אלו, כפי שצוין בדוח המשטרה לשנת 1968.¹⁴⁹ דוגמה להיערכות אפקטיבית מראש סיפק המפכ"ל במהלך ישיבת הממשלה, לאחר ההתפרעויות בעכו בשנת 1961. לטענתו, ביקור מתוכנן בחיפה של אזרחים ערבים אצל משפחות הרוגים בתקרית על גבול עזה, סוכל על ידי המשטרה, בעקבות מידע מודיעיני שלפיו יהודים עשויים לתקוף את שיירת המנחמים:

הייתה התארגנות, אם כי לא רצינית, או יותר מאשר התארגנות הייתה הבעת דאגה בחוגים יהודיים בחיפה, בעפולה, בעפולה עילית, בעכו. חששו שביקור כזה דווקא בשבת בחיפה עלול להיגמר בהתנגשות בין היהודים ובין הערבים. היות ואיש לא ביקש רשיון לערוך הפגנה החלטנו לא לתת לה להתארגן. מנענו את היציאה מנצרת והכפרים לחיפה.¹⁵⁰

גם במקרה זה נשאלת השאלה האם המחיר ששילמו המנחמים היה משתנה אם היו אלו יהודים העומדים בפני איום.

146 עובדה שאותה אולי ניתן לייחס לגילם הצעיר של הפורעים, שחוו התערעורות של סמכות קהילתית מסורתית בתהליך ההגירה.

147 למשל כפי שהיה לאחר אירוע הטמנת הפצצה בקולנוע ציון בירושלים, כאשר מפקד המשטרה גדליהו דגני העיד: "שלחתי את הניידות שלי לעיר העתיקה, לחסום את הדרך, שיהודים לא יעשו פוגרום שם". ראו "בעקבות המחתרת", לעיל ה"ש 145.

148 מכתב ממפקד תחנת רמלה-רחובות, יצחק שטיינברג, אל מפקד המחוז הדרומי בעניין "דו"ח על פשע חמור – ניסיון לרצח" (16.10.1962). א"מ ג' 6839/44, לעיל ה"ש 68.

149 דוח משטרת ישראל לשנת 1968, לעיל ה"ש 143, בעמ' 33.

150 פרוטוקול ישיבה ב/שכ"ב של הממשלה ה'9, 16 (24.9.1961).

לצד ההיערכות המודיעינית, שקדה המשטרה על הכשרת השוטרים לפיזור התפרעויות. על אף השינוי המוחלט שחל בשלטון ובמטרותיו, הצורך לדכא התקוממויות אזרחיות העשויות לצאת מכלל שליטה נותר בעינו מאז תקופת המנדט. את המורשת הבריטית בנושא זה, שכללה בין היתר שימוש בצבא ובאש חיה לצורך פיזור הפגנות,¹⁵¹ ואת סעיפים 82-83 לפקודת החוק הפלילי שקבעו ששוטרים צריכים להתרות במפגנים להתפזר ואם לא יעשו כן ניתן לפזרם בכוח, מבלי שהשוטרים יישאו באחריות פלילית או נזיקתית לתוצאות מעשיהם – לא ניתן היה ליישם כלשונם. בשנים הראשונות הונחו השוטרים "לקבל מכות ולא להחזיר",¹⁵² מתוך הבנת שורשיה ההיסטוריים של מערכת היחסים המורכבת בין היהודים למשטרה, אך עד מהרה נעשו ניסיונות ריאליים יותר להגדרת הכוח הנדרש, ריסונו ומאפייניו.¹⁵³ פקודת המטה הארצי מיוני 1949 קבעה כי השימוש בכוח הוא חריג שיופעל באופן מידתי בלבד, ורק בעת התנגדות פעילה למעצר, לצורך הגנה עצמית, מניעת פשע אלים או פיזור הפגנה פרועה.¹⁵⁴ בשנת 1949 פרסם אגף ההדרכה של המשטרה חוברת מפורטת הנוגעת למהומות פרועות, הכוללת ניסיון לשרטט קווים לדמותו של המון, והנחיות להפעלת הכוח, מבחינה טקטית וחוקית.¹⁵⁵ באשר לפעולת המשטרה בזמן ההתפרצות הספונטנית, תוארו שלושה סוגי תגובות, שהופיעו לעיתים זה לצד זה: ראשית, תמיכה מוראלית או פיזית בפורעים היהודים. טענה זו עלתה למשל ביחס להתפרעויות בעכו בשנת 1961,¹⁵⁶ שלגביהן טענו חברי הכנסת הערבים לאלימות משטרתית ולסיוע של המשטרה לפורעים לבצע את זממם. חבר הכנסת אמיל חביבי הקריא בוועדת הפנים עדויות שפורסמו בעיתון קול העם ולפיהן לערבים שפנו לשוטרים לעזרה ענו האחרונים "תבקשו עזרה מעבדולי-נאצר [נשיא מצרים באותה העת – ע"ר]".¹⁵⁷ שוטר שניסה להגן על תושב ערבי לא זכה לגיבוי ממפקדו שאמר לו:

151 גיורא גודמן "מלאכה לא נעימה: פעולות הצבא הבריטי בנובמבר 1945 לפיזור הפגנות רחוב ולדיכוי התנגדות אזרחית" **קתדרה** 71, 168 (2018).

152 פרוטוקול ישיבה 2 של ועדת הפנים, הכנסת ה'2, 4 (21.11.1951).

153 עודד רון ונעמי לבנקרון "העוד ישנם שוטרים בריטיים בישראל?": המאבק הממסדי בהפעלת כוח פסול בידי שוטרים ישראלים בעשור הראשון" (טרם פורסם).

154 פקודת המטא"ר (89/49) "שמוש בכח ללא הכרח" (1949).

155 "השתלטות על הפרת סדרים ומהומות" 1 (אגף ההדרכה, משטרת ישראל, יולי 1949).

156 ראו מכתב לשר המשפטים, שר הפנים ומועצת עיריית עכו בנושא "חקירה במעשיו של ראש עיריית עכו גדיש והעמדתו לדין"; א"מ ג' 6841/17 "לשכת השר בכור שטרית" [ללא תאריך וללא שמות הכותבים]. ראו גם "אנו מוקיעים ההתקפה העקובה מדם והרצחנית על האזרחים הערבים שתוכננה ע"י המשטרה ומטילים עליה את האשמה", א"מ גל' 17013/11 "כרוזים קומוניסטיים".

157 באותן השנים היה בישראל מחנה גדול של אזרחים ערבים שתמך בנאצר והעריך אותו, והחזיק בגישתו הפן-ערבית. ראו למשל סברי ג'רייס **הערבים בישראל** (1966); ריאד כאמל כבהא **שתי גדות לוואדי: סיפור חיי** (2015).

"עזוב, שיהרגו אותו".¹⁵⁸ העיתון חזר גם בהמשך על הטענות ולפיהן השוטרים "עמדו מן הצד כאשר אזרחים ערביים ביקשו את עזרתם מפני רודפיהם הברייוניים".¹⁵⁹ בשאלתה שהגיש חבר הכנסת תופיק טובי לשר המשטרה בראשית נובמבר 1961 נטען כי אחד העצורים מקרב המפגינים הערבים גם הוכה על ידי הקצין בן-יצחק במהלך מעצרו תוך שהופנו גידופים כלפיו.¹⁶⁰ במקרה זה נטען בעיתון קול העם שהקצין מנע עזרה רפואית מהמוכה במשך 48 שעות, עד אשר בית המשפט הורה על הענקתה.¹⁶¹

סוג התגובות השני התבטא בהיעדר תגובה ובאוזלת יד נוכח ההתפרצות. כך למשל, באירוע בנתניה בשנת 1966, תיאר ג'מאל עבד, אחד מהקורבנות, את האירועים: "ישבתי בבית קפה, קרוב לתחנת המוניות מטייבה. פתאום ניגשו אליי שני בחורים. מה, אתה ערבי? בוא הנה. קראו לי וגררו אותי בשערותיי. גם את חברי עבד אל רחמן תפסו [...] אחרי כמה רגעים כבר התאספו אולי עשרים בחורים והם התחילו להכות אותנו ולדחוף אותנו כמו כדור".¹⁶² נהגי המונית בסביבה שהיו עדים לאירוע וחששו מאכיפה סלקטיבית דיווחו שפנו למשטרה לעזרה אך, לטענתם, שלוש פעמים השיבו השוטרים "שיש להם דברים אחרים לעשות".¹⁶³

לצד הטענות כנגד שוטרים שהיו בזירה אך לא פעלו כנדרש, נשמעו גם טענות כי כוחות המשטרה הגיעו לאזור באיחור. פרק הזמן שעבר בין ראשיתה של האלימות הספונטנית ועד תחילת האלימות המאורגנת השפיע על יכולת ההתארגנות של המשטרה. לעיתים, גם כשפרק הזמן להתארגנות היה סביר, המשטרה לא עשתה כן. הטענות כנגד המשטרה בנושא זה לא היו נחלת הציבור הערבי או חוגי השמאל היהודי בלבד: גם חבר הכנסת חיים לנדאו ממפלגת חרות ביקר את התנהלות המשטרה בוועדת חוץ וביטחון, ורמז שלא פעלה במלוא הנחישות כדי לעצור את ההמון שזרם לכיוון העיר העתיקה בעכו ביום הראשון למהומות – חרף הזמן שהיה לה להיערך לכך.¹⁶⁴

158 פרוטוקול ישיבה 13 של ועדת הפנים, הכנסת ה-5, 2 (28.11.1961).

159 אורה שמיר "מחנך בראש העיר" קול העם 6.10.1961, 3.

160 פרוטוקול ישיבה 36 של הכנסת ה-5, 471-472 (28.11.1961). שר המשטרה כפר בהאשמות.

161 "כך הוסתו הבריונים בעכו" קול העם 1.10.1961, 5. כאן המקום לציין כי לא הייתה זו הפעם האחרונה שנטענו נגד בן-יצחק טענות בדבר התנהגותו לאוכלוסייה הערבית, ראו ישיבה 42 של הכנסת ה-5, 555-556 (6.12.1961); ישיבה 28 של הכנסת ה-6, 503-504 (31.1.1966); ישיבה 204 של הכנסת ה-6, 2829-2830 (2.8.1967).

162 "פרעות: התנפלות בנתניה" העולם הזה 1483, 2.2.1966, 8.

163 שם. ראו ישיבה 36 של הכנסת ה-6, 640, 660 (16.2.1966); הצעה לסדר היום של ח"כ דיאב עובייד "נגישותיהן של קבוצות יהודים בערבים בבתי קפה בנתניה וברחובותיה ואזלת יד של המשטרה", א"מ גל-גל 17007/2, לעיל ה"ש 70.

164 פרוטוקול ישיבה 76 של ועדת החוץ והביטחון, הכנסת ה-5, 11 (4.10.1961).

במהלך אירועי ראשון לציון באוקטובר 1962 הוציא מפקד הנפה יצחק שטיינברג פקודת מבצע לאחר שהתרחשו כמה אירועים נקודתיים של אלימות יהודים כלפי ערבים בעקבות "חשדות שפעולות תגמול אלו ימשכו".¹⁶⁵ אלא שלפי מאמר המערכת שהקדיש עיתון הארץ לנדון, הפקודה הייתה מאוחרת מדי ועל המשטרה היה לפעול באופן נחרץ בשלב מוקדם יותר של האירועים ובכך לחסוך פגיעות מיותרות בערבים חפים מפשע: "לוא [כך במקור – ע"ר] היו השוטרים ומפקדיהם ערים יותר לסכנה, יש להניח שהקטטה הראשונה בין קבוצת פרחחים, יהודים וערבים, הייתה נמנעת. על כל פנים ודאי שהייתה נמנעת ההתנפלות המבישה על ערבים שלווים".¹⁶⁶

העובדה שהפקודה פורסמה בתאריך 16 באוקטובר ולא ב־15 באוקטובר, בתום הלילה האלים שפקד את ראשון לציון, מלמדת על השתהות ולכן יש מקום לביקורת. חיזוק נוסף לכך ניתן להביא מדבריו של איסר הראל, שבמסגרת תפקידו כיועץ בכיר לראש הממשלה לוי אשכול, בדיון בנושא ההיערכות לקראת סיום הממשל הצבאי, סמוך לאחר ההתפרעות בנתניה בפברואר 1966, התריע כי "עד שאוספים שוטרים שיוכלו להשתלט על ההמון היהודי יש כבר תגרות [...] אם המשטרה מגיעה שעה אחת קודם, הרבה דברים חמורים נמנעים".¹⁶⁷ גם ביחס להתפרצות האלימה כלפי ערבים בירושלים לאחר "ליל הרימונים" בשנת 1968, נטען כי "עזרת המשטרה לקורבנות הפוגרום והלינץ' בוששה לבוא".¹⁶⁸ באותה שנה טענו גם נציגי תושביה הערבים של יפו בפגישה עם נציגי הממשלה, העירייה והמשטרה שנערכה לאחר המהומות כי "היו כמה שעות שלא היה שום שוטר אצלנו".¹⁶⁹ בדיעבד וממרחק הזמן קשה לבחון ולבקר את התנהלות השוטרים בזירות הפיגועים שהפכו בן רגע גם למרחב שבו מתבצעים ניסיונות לינץ' בערבים. אולם ניתן להציע כמה השערות לעיכוב בהגעת הכוחות. בתוך כך, מצבת כוח אדם חסרה בשגרה, ובוודאי בחירום; בהינתן מספר מוגבל של שוטרים, ייתכן שבוצע תיעדוף, בוודאי לאחר פיגועים, לעצור חשודים ערבים בסביבה ולוודא שלציבור הרחב (היהודי) לא נשקפת סכנה נוספת. ייתכן גם שהדבר נבע משיקול הדעת של השוטר במקום, שהבין ללב ההמון המתוסכל והמפוחד, ולא שש לעצור בעדו.

חלק מהביקורת על אוזלת היד שאפיינה את פעילות המשטרה באירועים נגע למיצוי הדין עם הפורעים היהודים. ממצאי המחקר מגלים שביקורת זו, בחלק מהמקרים, נסמכת על אדנים מוצקים. כך למשל, בהתפרעויות בראשון לציון נעצרו שמונה עשר ערבים

165 א"מ ג' 6839/44, לעיל ה"ש 68.

166 "פרעות בראשון לציון" הארץ 17.10.1962, 2.

167 דיון בנושא הממשל הצבאי (15.2.1966), א"מ א' 7921/1, "הממשל הצבאי".

168 "ליל היללות והלינץ'" העולם הזה 1616, 11, 14 (21.8.1968).

169 "פעולה לארגעת רוחות בקרב בני המיעוטים ביפו ובכפרי המשולש" מעריב 8.9.1968, 3.

לעומת עשרה יהודים.¹⁷⁰ זאת, חרף העובדה שמרבית הנפגעים באירוע היו ערבים.¹⁷¹ ח"כ ויקטור שם טוב (מפ"ם) טען בכנס נוער שיזמה מפלגתו לאחר המהומות בראשון לציון, כי דפוס פעולה מפלה זה הופעל בעבר כנגד יהודים:

בהזכירו [...] את סבל היהודים בגלות סיפר על נוצרי שאנס יהודיה בפולין. אז היא התלוננה במשטרה והפולנים הפכו את הסיפור. הם טענו שהבחורה היהודיה היא שאנסה את הגבר הנוצרי. היה פוגרום והמשטרה עצרה 62 יהודים ורק 6 נוצרים! אמר לקול צחוקו של הקהל "כנראה המשטרה דומה בכל מקום".¹⁷²

בעת האירועים בנתניה, נקבע שאין עניין ציבורי בהעמדתם לדין של הפורעים היהודים, בעוד אזרחים שהשתתפו בצעדת תמיכה והזדהות שארגן ח"כ אורי אבנרי בעקבות האירועים – נעצרו.¹⁷³ המשטרה מצידה הדפה את הטענות על מיעוט המעצרים של יהודים במהלך המהומות וטענה כי לא אחת עליה לבחור בין שתי ברירות: "האם להציל את הערבים או לעצור את הברייונים", כפי שניסח זאת מפקד מחוז תל אביב ניצב יעקב קנר לאחר המהומות בשנת 1968.¹⁷⁴ לאחר "ליל הרימונים" בירושלים דיווח ניצב שאול רוזוליו לוועדת החוץ והביטחון על מעצרים של ששה יהודים בחשד למעורבות במהומות כנגד ערבים, עצורים ששוחררו לאחר שבמשטרה נוכחו לדעת שחומר הראיות נגדם קלוש למדי.¹⁷⁵ לא ברור עם כמה פורעים מוצה הדין, אך ניתן להעריך שמדובר בבודדים מתוך מאות ואלפים שלקחו חלק בעבירות פליליות במסגרת המהומות הגזעיות.

ניתן לשער שחלק מאוזלת היד נבעה מהעובדה שלעיתים מי שניהלו את האירוע בפועל מטעם המשטרה לקו בחוסר הבנה יסודי לגבי המוטיבציה שעמדה בבסיס המהומות. במזכר שכתב רב פקד בוכנר, שהיה באותה עת הממונה על המבצעים המיוחדים במחוז ואחראי על מצב החירום ברמלה, נטען שהמניע לפגיעה בתחנת הדלק היה "סתם מתוך

170 מכתב ממרדכי דואק, המחלקה לחקירות מיוחדות, אל לשכת היועץ לענייני ערבים בעניין "פרשת ראשון לציון" (11.3.1963), א"מ גל-17007/2, לעיל ה"ש 70; ראו גם "הוארך מעצרים הן של הפורעים והן של קורבנותיהם" **קול העם** 18.10.1962, 4.

171 מכתב מיצחק שטיינברג, מפקד תחנת רמלה-רחובות, אל מפקד המחוז הדרומי בעניין "דו"ח על פשע חמור – ניסיון לרצח" (16.10.1962), א"מ גל-6839/44, לעיל ה"ש 68.

172 "ראשון לציון: החולצות השחורות" **העולם הזה** 31.10.1962, 1312, 11.

173 "סיכום המרכזית שהתקיימה ב-26.9.1966" [הכוונה לוועדה המרכזית לביטחון], א"מ גל-17007/2, לעיל ה"ש 70.

174 ניצב יעקב קנר, פרוטוקול ישיבה 139 של ועדת חוץ וביטחון, הכנסת ה'6, 6 (10.9.1968) (להלן: פרוטוקול "ליל הרימונים").

175 שם, בעמ' 4.

מעשה פרחחות".¹⁷⁶ זה המקום לציין שגם כשניכר היה שהמשטרה הבינה את המניע, היא נטתה להמעט בחומרת האירוע. דוגמה טובה לכך מצויה בדבריו של משה ברטל, מפקד נפת עכו, שהתראיין בעיצומן של ההתפרעויות בעכו בשנת 1969, ודיווח כי המאורעות "נופחו במידה רבה" והגדירים כ"תקרית".¹⁷⁷ ובמילים אחרות, דומה כי המשטרה לא מילאה את תפקידה בכל אירוע על הצד הטוב ביותר, בין היתר בשל הבנה לקויה של המניעים העומדים בבסיסו והערכת חסר לחומרתו ואפשרות התמשכותו.

סוג התגובות השלישי כלפי ההתפרצות האלימה הספונטנית היה הגנה על הערבים מפני הפורעים.¹⁷⁸ שני אמצעים שימשו את השוטרים לשם כך: הראשון, הגנה פיזית, בשטח, על הערבים המותקפים. כך, למשל, באירועי עכו 1965 העיד אחד הקורבנות הערבים: "מישהו אמר 'ערבים מלוכלים' גם אחרים קיללו [...] נוספו אליהם עוד כמה בחורים, כולם מרוקאים לפי המבטא שלהם. היה ברור לנו שהם רוצים להכות אותנו [...] הרגשתי מכה על העורף, נפלתי. הרגשתי שמכים אותי בכל הגוף [...] פתאום שמעתי צעקה 'משטרה!' והמעגל נשבר. רצו לכל הכיוונים".¹⁷⁹ לפי דיווח אחר על אודות המקרה, השוטר שהגיע למקום הוכה גם הוא במהלך פעולת החילוץ.¹⁸⁰ גם באירועי התחנה המרכזית בתל אביב השוטרים עמדו כחיץ בין ההמון המשולהב לבין הערבים שנבחרו כמטרה.¹⁸¹ האמצעי השני, שננקט באופן בולט באירועי ירושלים ותל אביב בשנת 1968, היה "מעצר הגנתי" של כל הערבים שנמצאו בסביבה. בירושלים נעצרו שישים ערבים במטרה "לחלץ אותם מידי ההמון",¹⁸² ולאחר פיגוע טרור במרכז העיר בנובמבר – היו כ-1,000 עצורים.¹⁸³ בתל אביב נעצרו 490, רובם "לצורך חסות".¹⁸⁴ בשנת 1970, באירוע דומה בתל אביב, נעצרו 1,128 ערבים שהוחזקו באבו כביר למשך שעות ארוכות.¹⁸⁵ יהודה פראג, ניצב מחוז תל אביב באותה העת, טען כי לא רק המשטרה הובילה את הערבים למעצר אלא לעיתים הערבים באו מיוזמתם, מחשש שיבולע להם. לדבריו, לעיתים אפילו "כשעובר

176 ג"ש, בשמו של בוכנר (24.8.1965), א"מ נ-108/6 "עיריית רמלה".

177 מנחם תלמי "שעותיה הזועמות של עכו" מוסף מעריב 28.11.1969, 4.

178 ראו למשל יוסף צוריאלי "התפוצצות בבית קפה במרכז ירושלים" מעריב 2.8.1968, 3.

179 "פוגרום בעכו", לעיל ה"ש 113.

180 ע' הראובני "משמרות מוגברים ברחובות עכו למניעת תגרות בין יהודים וערבים" מעריב 17.6.1965, 21.

181 אלי לנדאו "יום התחנה" נהפך ליום של חבורות משולהבות שתקפו אף שוטרים ביפו" מעריב 3.5.9.1968.

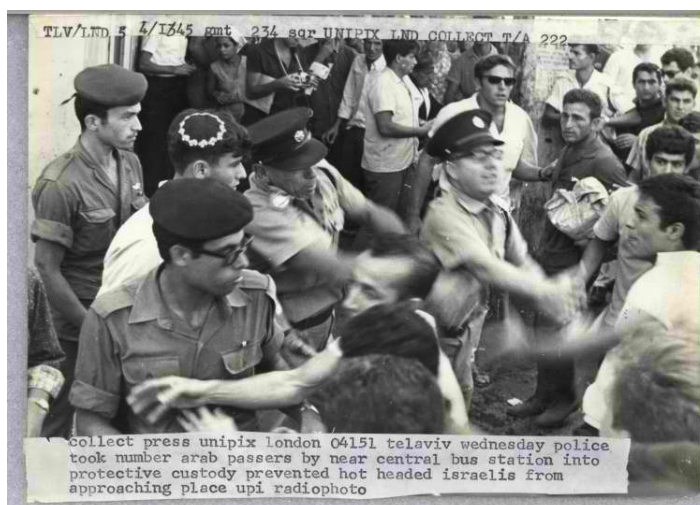
182 דיווחו של ניצב רוזוליו, בפרוטוקול "ליל הרימונים", לעיל ה"ש 175.

183 הוד, לעיל ה"ש 107, בעמ' 367.

184 שם, בעמ' 365.

185 פרוטוקול ישיבה 42 של ועדת הפנים, הכנסת ה-7, 4 (15.12.1970); "עשרות ערבים עדיין נחקרים בעקבות ההתפוצצויות בתל אביב" למרחב 8.11.1970, 1.

אווירון עליקולי", רצו הערבים לתחנת המשטרה הקרובה.¹⁸⁶ כך היה למשל באוגוסט 1968, לאחר "ליל הרימונים" בירושלים, כאשר "צעירים ערביים זבים דם נמלטו על נפשם לתחנות המשטרה כדי לבקש מחסה מידי 'הנוקמים'".¹⁸⁷ גם הכתבה בעיתון "ידיעות אחרונות", אשר סיקרה את שהתרחש לאחר הפיגוע בעפולה בשנת 1969, שגבה את חייו של ויקטור גואטה ופצע עשרות, מחזקת את הטענה ולפיה בבחירה בין הסתברות גבוהה לליניץ' לבין מעצר – העדיפו האזרחים הערבים את החלופה השנייה: "רוכלים וסוחרים ערבים [...] נראו נדהמים ומפוחדים [...] עשרות צעירים יהודים זינקו לעברם באגרופים קמוצים, פה ושם הונחתו כבר כמה אגרופים בפניהם של ערבים. חלקם הצליחו להימלט, העדיפו להיעצר על ידי המשטרה מזעם הצעירים חמומי המוח".¹⁸⁸

לאחר הפיגוע בתחנה המרכזית בתל אביב (4.9.1968)
ארכיון המדינה¹⁸⁹

על פי רוב, הכוח המשטרתי הגיע חמוש בקסדות ובאלות – אך לטענת המשטרה, באחרונות לא נעשה שימוש רב. היעדר השימוש המשטרתי בכוח מפתיע נוכח העדויות על השימוש

¹⁸⁶ שם. דומה כי המשטרה לא נהגה ברגישות יתרה עם הנתונים במשמורתה שהתלוננו למשל על תנאים סניטריים ירודים.

¹⁸⁷ יוסף צוריאלי "ליל הרימונים החריד את ירושלים" מעריב 19.8.1968, 3.

¹⁸⁸ צבי טל "יריד הדמים בעפולה" ידיעות אחרונות 7.10.1969, 5.

¹⁸⁹ א"מ טס' 3018/447 "פיצוצים בתחנה המרכזית בתל אביב".

בו בנסיבות אחרות של הפרות סדר, והסמכויות שהיו נתונות למשטרה על פי החוק והנהלים.¹⁹⁰ דוח המשטרה לשנת 1965 התייחס לפעילותה בהתפרעויות בעכו וברמלה:

לא פעם עמדה המשטרה במפתיע בפני הצורך לפעול להחזרת הסדר על כנו והיא עשתה זאת תחילה, כתמיד, בדרכי נועם, בהסברה ובהתאפקות מאכסמיאלית. ואולם על התנגדות אלימה מצד פורעים או קבוצות שלוחות רסן לאכיפתו של החוק ולהשלטת הסדר, הגיבה המשטרה בכוח העומד לרשותה, בהתאם לחוק ולסמכויות הנתונות לה.¹⁹¹

דיון וסיכום

לאחר מאורעות תרפ"א כתב דוד בן-גוריון: "אנו, מלומדי הפרעות, ידענו ידוע שבלי רצון הממשלה, בלי עזרתה הגלויה או החשאית, האקטיבית או הפסיבית, אין מלאכת הפוגרומים מצליחה".¹⁹² משפט זה אומנם נאמר בקונטקסט מסוים, אך לטעמי יש לו תוקף אוניברסלי, שיפה גם לענייננו. המהומות האתניות של אזרחים יהודים כנגד האוכלוסייה הערבית בשנות השישים היו רק נקודת קיצון אחת בתוך מערך דיכוי כולל של אפליה כלפי אזרחי ישראל הערבים: ביטוי אזרחי בלתי חוקי לאלימות ממוסדת חוקית שנקטה כנגד הציבור הערבי. כשם שהביזה האזרחית הייתה אסורה, אך ההפקעה הממסדית עוגנה בדין המדינה,¹⁹³ כך ההתפרעויות היו פעולה ספונטנית לכאורה הצומחת מן השטח, אך בפועל לא הייתה מנותקת ממדיניות הממשלה. כך למשל, מי שהופקדו על הוצאתה לפועל של מדיניות זו – או נטלו חלק מרכזי באלימות האתנית – היו בני עדות המזרח, שהפכו לטענתי להיות גם במקרה זה, "המוציאים לפועל של אלימות ריבונית", כפי שהגדירו ליהי יונה ואיתמר מן.¹⁹⁴ ניסיון הממסד לרחוץ בניקיון כפיו ולהוקיע את

190 סעיף 83 לפקודת החוק הפלילי, 1936.

191 משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 1965**, 56 (1966). בפגישה בין ראש הממשלה דאז לבין המפכ"ל, צוינה על ידי האחרון העדפת המשטרה לאמצעים לפיזור הפגנות כגון מכליות להתזת מים, שכן השוטרים מעדיפים "לאו דווקא להכות, כי זה לא סימפטי ולא נעים וקשה לאנשים לעשות את זאת", ראו פגישת ראש הממשלה לוי אשכול עם שר המשטרה ועם המפכ"ל מיום 31.8.1965. א"מ גל-4609/09, לעיל ה"ש 67.

192 דוד בן-גוריון "ידי מי שפכו את הדם" קונטרס ק 84 (11.11.1921).

193 בני נוריאלי "ביזה – הפקעה – פיקוח: על כלכלת הממשל הצבאי בלוד, 1948-1949" **היסטוריה ואנתרופולוגיה של המרחב הישראלי-פלסטיני** 207 (דפנה הירש עורכת 2019).

194 ליהי יונה ואיתמר מן "המוציאים לפועל – מזרחים ואלימות ריבונית בישראל" **משפט וממשל כג** 59 (2021). לטענה דומה ראו כהן **שונאים סיפור אהבה**, לעיל ה"ש 14, בעמ' 223.

האלימות המזרחית, בעוד המציאות שעיצב ביחס לחברה הערבית והמיקום השולי שיחד למזרחים היו הרוח שבמפרשי אלימות זו, אינו עולה בקנה אחד עם העובדות. מבחינת המשטרה, חרף אתגרים פנימיים, למשל בהיבט של כוח האדם, ואתגרים חיצוניים שזימנה המציאות המורכבת, ניתן לזהות במובנים מסוימים תהליך של למידה לאורך העשור, והתפתחות מאירוע לאירוע – הן בהיבט של עתודות מהמשטרה ואף מהצבא שהונחו לחכות ליום פקודה והן לגבי שליחת כוחות מיידית על ידי המפקדים בשטח לאזורים מועדים לפורענות (מוקדי מגורים של האוכלוסייה הערבית למשל בירושלים, בעיר העתיקה ובתל אביב – באזור יפו). גם לאחר הפיצוץ בחיפה בשנת 1969, שהוביל להתפרצות ספונטנית של המון לפגיעה בערבים שהיו בסביבת הפיגוע ובעסקיהם, נכתב כי "שוטרים נשלחו לאזורים [...] בהם מתגוררים ערבים כדי להבטיח את שלומם".¹⁹⁵ ייתכן שלצד הלמידה לאורך העשור, השתפר הטיפול המשטרתי במהומות לאחר ביטול הממשל הצבאי ומלחמת ששת הימים גם בעקבות שינוי במדיניות שנקטה הממשלה. לפי דורון מצא, לאחר מלחמת ששת הימים ביקשה המדינה להבדיל בין "ערביי ישראל" ל"ערביי השטחים", ולפעול כנגד הזיקה הזו. התגובות האלימות של המון יהודי כנגד ערבים חפים מפשע לאחר אירועי טרור, באופן אירוני, קשר ביניהם במקום להפריד.¹⁹⁶ על כן, פעולת שיטור לסיכול המהומות עולה בקנה אחד עם המדיניות הממשלתית שעליה הצביע מצא.

המאמר מעלה גם שאלות רבות בנוגע ליחסי משטרת ישראל והחברה הערבית כיום: עד כמה היא מביאה לידי ביטוי את הניסיון המצטבר בהתמודדות עם מהומות?¹⁹⁷ האם כיום אזרחים ערבים הנתונים להתקפה ממניעים גזעניים יכולים לשים מבטחם במשטרה?; האם שוטרים מוכנים כיום לשים נפשם בכפם ולהגן בגופם על ערבים המותקפים בנסיבות כגון אלו?

שאלות מטרידות לא פחות צצות כאשר נבחנת הכרוניקה ששורטטה במאמר: מה נשתנה, ומה נותר כפי שהיה – ומדוע. ולבסוף ישנה הכרוניקה שמתרחשת לאחר המהומות, שלא תוארה במאמר זה מפאת קוצר היריעה, שבמסגרתה בשוך הסערה מתברר לקברניטי המדינה שהתושבים הערבים ואף חלק מהיהודים בערים המעורבות מוזנחים ומופקרים לגורלם,¹⁹⁸ אך לא ננקטים צעדים משמעותיים דיים כדי להוריד את שיעורי הסתברות הישנותם של האירועים על רקע זה. גם בעקבות אירועי מאי 2021 חזרה כרוניקה זו, והתברר שוב המצב הקשה של הערים המעורבות, בעיקר בכל הנוגע לחברה הערבית

195 צבי טל "מצוד אחר מניחי 'אבטיח הנפץ' בחיפה" ידיעות אחרונות 25.7.1969, 1.

196 מצא העשור שבו נולדו ערביי ישראל, לעיל ה"ש 13, בעמ' 122.

197 ראו מבקר המדינה דוח ביקורת מיוחד בנושא ערים מעורבות: השיטור ואכיפת החוק בערים מעורבות באירועי שומרי החומות ובעת שגרה (2022).

198 ראו למשל פרוטוקול ישיבה 1 של ועדת המשנה של ועדת הפנים, הכנסת ה-6 (13.1.1970).

המתגוררת בהן.¹⁹⁹ האם הפעם ישכילו רשויות המדינה לפעול בטרם יזדקקו למשטרה שתכבה את השריפה שיכולה הייתה להימנע? נדמה כי לקחי העבר מלמדים לא מעט על התשובות לשאלות אלו בהווה.

199 עודד רון, בן פרג'ון ונסרין חדד חאג'־יחיא התושבים הערבים בערים המעורבות: תמונת מצב (המכון הישראלי לדמוקרטיה, מחקר מדיניות 178, 2022).

"מיתוס של לידה מחדש?" תהליכי צמיחתו והתמסדותו של ארגון זק"א בישראל (1994-2003)

חיים צרפתי*

גל הפיגועים העקוב מדם שהחל בישראל באפריל 1994 הוביל לריבוי מקרי מוות המוניים ופומביים שערים נדרשה המשטרה להתמודד, ובתוך כך, הציב שורת אתגרים חדשים הן בפני המשטרה והן בפני ההלכה והמסורת היהודית, המקפידות על שמירת כבוד המת. מענה ייחודי למצוקת כוח האדם הייחודי שנדרש התגלה בדמות אזרחים חרדים שהתנדבו למשמר האזרחי והפכו לארגון המכונה כיום זק"א. מנקודת מבטה של המשטרה, בשלבים הראשונים, גיוסם של החרדים נועד להשיג שתי מטרות: האחת, פינוי זירות הפיגועים בדרך התואמת את עקרונות היסוד של ההלכה לגבי גופות, והשנייה – קואופטציה של מנהיגי המחאה החרדית, שהפכו ממפגינים למתנדבים המגויסים להשגת מטרות המשטרה, ומסייעים לה בזירות הפיגועים. שרשרת הפיגועים שראשיתה בהסכם אוסלו וסופה עם סיום האינתיפאדה השנייה, יצרה מהפך גם בתפיסת העולם ההלכתית שדחתה עד אז נגיעה בגופות או טלטולן בשבת, ואפשרה טיפול מידי בגופות הנרצחים. המתנדבים החרדים שעסקו בפעילות זו הפרו את הטאבו הדתי המחמיר, אך במקביל יצרו מציאות הלכתית וחברתית חדשה: מי שהיו עד אתמול מפגינים פורעי חוק, הפכו עתה לחלק ממערכת אכיפתו, וצורפו למחלקה לזיהוי פלילי, שהייתה חוד החנית בזירות הפיגועים.

* רס"ב (בגימ'), שירת במחלק זיהוי פלילי מרחב חיפה (כיום מחוז חוף) בין השנים 1999-2017, בעל תואר שני בהיסטוריה כללית מאוניברסיטת חיפה. תודתי נתונה לעורכת כתב העת ד"ר נעמי לבנקרון על הערותיה המועילות ותמיכתה לילות כימים, למפקד בית מורשת משטרת ישראל סנ"ץ ד"ר שלומי שטרית על הרעיון לתרגם את הניסיון המקצועי להרצאה בכנס אקדמי השני לתולדות משטרת ישראל (26.3.2018) שממנו נולד המאמר, למרואיינים, ולמשפחתי היקרה – יפעת, רן ונועם.

את תהליך התפתחותו של זק"א ניתן לחלק לשלושה שלבים עיקריים: בשלב הראשון לא הוענק טיפול ייחודי לשרידי הגופות שנותרו בזירות הפיגוע, והם נשטפו בזרנוקי מכבי האש או פונו בידי מתנדבים חרדים בודדים. בשלב השני נוצר שיתוף פעולה ממוסד בין מז"פ חיפה לבין מתנדבים חרדים ביוזמת המשטרה, והתגבשה תפיסת הפעלה סדורה ומתוכננת של מתנדבים חרדים בתוך זק"א, אולם באזור הצפון בלבד. בשלב השלישי יושם מודל זה גם במוקדים אחרים בישראל, על רקע גל הפיגועים המתרחב, וזק"א הפך לארגון כלל-ארצי.

המאמר מוקדש לזכרו של סרן צביקה בן צילה ויהודה קפלן, גיבור ישראל הי"ד שנפל במבצע צוק איתן

מבוא

אירועי אסון המוניים מחייבים את כוחות הביטחון לשיתופי פעולה נרחבים, עתירי כוח אדם וידע. הטיפול החקירתי בהם מתאפיין בשני צרכים חשובים, אך סותרים: הראשון, זיהוי מדעי ואיסוף מידע על קורבנות האסון; והשני, תהליך מהיר שיאפשר יידוע בני משפחה וקבורה, כמו גם החזרת המרחב העירוני לשגרה מחודשת. לרוב, המדינה נוטלת לידיה את מושכות הטיפול באירועים אלה, בשל שליטתה על המשאבים והידע הנדרשים. המחקר בנושא החל להתפתח רק בשני העשורים האחרונים, ובישראל הוא עודנו בחיתוליו. מאמר זה מבקש למלא מקצת מן החסר, תוך תיאור תהליכי ייסודו ועיצובו של ארגון שהוקם בידי אזרחים ושולב בעבודת המשטרה, במטרה לתת מענה באירועי אסון המוניים.

מסוף שנות התשעים נאלצה מדינת ישראל להתמודד עם שתי תקופות רוויות טרור: הראשונה, בעקבות תהליך השלום באוסלו (1993-1996), ובמהלכה נרצחו 127 איש (להלן: פיגועי אוסלו)¹; והשנייה, במהלך אירועי האינתיפאדה השנייה (2000-2003) שבהם נרצחו

1 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1994, 11 (1995); משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1995, 12 (1996).
ראו גם Tzipi Kahana, Maya Freund & Jehuda Hiss, *Suicidal Terrorist Bombings in Israel- Identification of Human Remains*, 42(2) JOURNAL OF FORENSIC SCIENCES 260 (1997) (להלן: Kahana, Freund & Hiss).

873 איש.² גל פיגועים זה הצריך את כוחות הביטחון לגבש דפוסי התמודדות ייחודיים עם שגרת אתגרים מורכבים ולא מוכרים. אחד המענים היה הקמתו של ארגון זק"א (זיהוי קורבנות אסון),³ שייחודו, בהשוואה למערך הטיפול באירועי אסון במדינות אחרות, כפול: הוא מבוסס על ארגון אזרחים מתנדבים המשולבים בפעילות המשטרה, והוא מבוסס על ההלכה היהודית בשיטות פעולתו.

חלקו הראשון של המאמר יסקור את הספרות המחקרית בנושא ויעמוד על ההתפתחות המאוחרת של חקר ההתמודדות של כוחות הביטחון עם מוות המוני אזרחי. חלקו השני יתמקד ביחסה של היהדות לנושא, אשר לאורה שורטטה המסגרת הערכית שברוחה הוקם הארגון. החלק השלישי של המאמר יעסוק בהתפתחותה של יחידת המתנדבים זק"א צפון, משלבי הקמתה הראשונים ועד הפיכתה ליחידה ממוסדת נתמכת משטרה, ראשונה מסוגה בארץ, לטיפול הלכתי יהודי ראוי בקורבנות אסון המוני, אשר שימשה מודל לגורמי המשטרה ולמתנדבים חרדים באירועים דומים לאחר מכן. בחלקו הרביעי של המאמר ייבחנו תהליכי שילובם של מתנדבי זק"א במחלקת הזיהוי הפלילי של המשטרה (להלן: מז"פ), שהפכה לסביבה תומכת עבורם, ותרמה למיסודו וחזוקו של הקשר בין שני הגופים.

הספרות המחקרית הקיימת ממעטת לעסוק בטיפול באירועי אסון המוניים בכלל, וביהדות בפרט. לפיכך, זק"א הוא מקרה מבחן ייחודי ומרתק. בשל המחקר הדל על אודותיו, נסמך חלקו הארי של המאמר על שיטות מחקר איכותניות, לרבות ראיונות עם שחקני מפתח בשדה, מסמכים ארכיוניים וכן על ניסיוני האישי. שכן, הבחירה בנושא מחקר זה דווקא, איננה מקרית. בין השנים 1997-2022 שירתי במשטרת ישראל, ובמשך מרבית התקופה במחלק זיהוי פלילי חיפה (כיום חוף). לפיכך, תוכני המאמר מוכרים לי היטב לא רק מנקודת מבט אקדמית, אלא גם בעקבות עבודה בזירות פיגועים שונות, בעיקר במהלך האינתיפאדה השנייה. מעצם היותי שחקן פעיל בשדה לאורך זמן רב התעצבה נקודת מבטי על האירועים המתוארים במאמר. תקופה זו חשפה אותי לצורותיו המזוקקות ביותר של הרוע האנושי, אך גם לכמה מהאנשים הטובים ביותר בחברה הישראלית, ומאמר זה מוקדש להם בהוקרה.

2 נתון זה לקוח מאתר המרכז למורשת המודיעין (מל"מ) (13.10.2004) terrorism-info.org.il והוא מתבסס על נתוני השב"כ. לעומת זאת, בספרם של עמוס הראל ואבי יששכרופ **המלחמה השביעית, איך ניצחנו ולמה הפסדנו עם הפלסטינים** 9 (2004) מצוינים כאלף הרוגים ישראלים בין השנים 2004-2000. נראה כי הפער נובע מכך שנתוני השב"כ מתייחסים רק לאזרחים, ואילו הנתונים של הראל ויששכרופ מתייחסים גם להרוגים מכוחות הביטחון.

3 באוקטובר 2020 שונה השם ל"אח"י" (איסוף חללים ייעודי). ראו נוהל משא"ז 220.70.34. מסמך זה והמסמכים להלן שמקורם אינו מצוין – מצויים בידי המחבר.

1. כוחות ביטחון באירועי אסון המוני: אתגרים ומאפייני פעולה

אסון המוני הוא תחום עניין חשוב בעבודת הזיהוי הפלילי, בישראל ובכלל מדינות העולם. תחום זה מאגד רבות משיטות חקירת הזירה, ומצריך, בין היתר, זיהוי של גופות ההרוגים במקום, במהירות ותוך שיתוף פעולה הדוק בין מערכי הזיהוי הפלילי של חוקרי הזירה בשטח, לבין אנשי המכון לרפואה משפטית.

מוות פומבי כתוצאה מאסון המוני (האופייני לאירועי טרור ומלחמות) אינו חדש בהיסטוריה האנושית, ולפיכך מפתיע מיעוט המחקר על אודות היחס לגופות ההרוגים במהלכו.⁴ במחצית השנייה של המאה העשרים, עם העלייה במספר האסונות ההמוניים, נוצרה בהדרגה חשיבה מחודשת, שהובילה ליצירת קוד התנהגות נדרש וארגון הטיפול בגופות.⁵ במקביל, התפתחה הספרות המחקרית בנושא, והיא אינטרדיסציפלינרית באופייה ונוגעת במגוון תחומים.⁶ באוניברסיטת מנצ'סטר התקיימה תוכנית מחקר בין לאומית בשם "שרידים אנושיים בחברה" (Human Remains in Society), ובשנת 2016 פורסם בעקבותיה קובץ מחקרים המהווה עד היום את גוף הידע העיקרי ביחס לגופות המת בחברות ובתרבויות שונות. המאמרים המפורסמים בקובץ מצביעים על הממשק הניצב בליבו של תחום ידע זה, בין תחום הזיהוי הפלילי לבין מוות פומבי ואסון המוני. בין היתר, הקובץ עוסק בשאלות מתודולוגיות ובמהפך הפורנזי⁷ שיושם בזיהוי קורבנות אסון המוני בסוף המאה העשרים.⁸

4 *Introduction: Corpses in Society: About Human Remains*, Jean-Marc Dreyfus & Elisabeth Anstett in *HUMAN REMAINS IN SOCIETY: Necro-Politics, Necro-Economy and the Legacy of Mass Violence* CURATION AND EXHIBITION IN THE AFTERMATH OF GENOCIDE AND MASS-VIOLENCE 1, 3 (Jean-Marc Dreyfus & Elisabeth Anstett eds., 2016) (הספר להלן: Dreyfus & Anstett); Curation and Exhibition

5 שם, בעמ' 1.

6 שם, בעמ' 3. מז"פ וארכיאולוגיה הם שני תחומים משיקים במטרותיהם ובחלק משיטות עבודתם: הם עשויים להצריך למשל איתור וזיהוי קברים המוניים, תיעוד הגופות שהתגלו, והצלבת נתונים עם מאגרי מידע קיימים. ראו למשל William D. Haglund, Melissa Connor & Douglas D. Scott, *The Archaeology of Contemporary Mass Graves*, 35(1) HISTORICAL ARCHAEOLOGY 57 (2001).

7 המונח "המהפך הפורנזי" מתייחס לסטנדרטיזציה של טיפול מדעי-טכנולוגי בזירות פשע או אסון, שחלה מסוף המאה העשרים. Dreyfus & Anstett, לעיל ה"ש 4, בעמ' 2; לדיון במהפך זה ראו *HUMAN REMAINS AND IDENTIFICATION: MASS VIOLENCE, GENOCIDE AND THE FORENSIC TURN* (Jean-Marc Dreyfus & Elisabeth Anstett eds., 2015).

8 Dreyfus & Anstett, שם, בעמ' 2-3.

ממחקרים אלה עולה כי בעיתות שלום יחסן של חברות בנות־זמננו לגופות באירועי אסון המוני מושפע בעיקר מגורמים פוליטיים, מדעיים ודתיים.⁹ מאפיינים פוליטיים יכתיבו, למשל, את מספרם של אירועי אסון המוניים, והתפתחות המדע, ובעיקר הכלים הפורנזיים, ישפיעו על יכולות הזיהוי של גופות ההרוגים, אך לעניינו של מאמר זה חשובים בעיקר ההקשרים הדתיים. בדתות המונותיאיסטיות המרכזיות נעדרת התייחסות מגובשת ואחידה למקרים של מוות המוני, והן מתמקדות בגופה היחידה. רק במקרים ספורים שינה מוות המוני תפיסות דתיות: כך למשל, בעקבות מלחמת האזרחים בבוסניה (1992–1995) העניק האסלאם היתר ללוויות וטקסים ללא גופות, וברואנדה (1994) הוחלפו טקסים קתוליים בטקסים אוונגליים, לאחר שכמה מחברי הכנסייה הקתולית הואשמו בהשתתפות ברצח העם.¹⁰ החברה החרדית בישראל עברה תהליך דומה, כפי שאמחיש בהמשך, שבמסגרתו הפך מתנדבי זק”א הגבלות דתיות מחמירות, ובתוך כך יצרו זהות חרדית ייחודית, מקצועית, התורמת לחברה וממלאה את מצוות הדת בצורה שונה מהמקובל.

הספרות המחקרית עוסקת בשני סוגים מרכזיים של אסונות המוניים: אסונות טבע ואסונות מעשה ידי אדם. המאמר עוסק בעיקר בסוג השני ולפיכך אתמקד בו, ואסקור בקצרה בלבד את הסוג הראשון.¹¹ עם אסונות הטבע הבולטים שהתרחשו בעולם בעשורים האחרונים נמנים הצונאמי בתאילנד בשנת 2004, שבו נהרגו כ־200 אלף איש,¹² הוריקן “קתרנה” בארצות הברית בשנת 2005, שבו נהרגו כ־2,000 איש,¹³ ורעידת האדמה בהאיטי

9 שם. לגבי הקשרים פוליטיים דתיים ראו גם Menachem Z. Rosensaft, *The Mass Graves of Bergen Belsen: Focus for Confrontation*, 41(2) JEWISH SOCIAL STUDIES 155 (1979); Sarah Garibova, *To Protect and Preserve: Echoes of Traditional Jewish Burial Culture in the Exhumation of Holocaust Mass Graves in Postwar Belarus and Ukraine*, 44(1) AJS REVIEW 75 (2020).

10 Dreyfus & Anstett, לעיל ה”ש 4, בעמ’ 2–3.

11 עם זאת, קיימים היבטים דומים רבים בחקר שתי זירות האסון, כגון הצורך בזיהוי גופות בהקדם האפשרי או הצורך בשיטות טכנולוגיות מתקדמות שיחסכו לחוקר זמן, מאמצי חקירה וכוח אדם בהוצאת ראיות מן הזירה. ראו למשל, Erik Waaler, *Personal Identification in Mass Disasters*, 48(4) BULLETIN OF THE NEW YORK ACADEMY OF MEDICINE 609 (1972); Clark Davenport, *Remote Sensing Applications in Forensic Investigations*, 35(1) HISTORICAL ARCHAEOLOGY 87 (2001).

12 Pongruk Sribanditmongkol, Porn Pongpaitanont, Nop Porntrakulserree, Maythinee Petju, Supachai Kunaratanapruk, Pattana Kitkailass, Pornpraseart Ganjanarintr & Nopadol Somboonsub, *Forensic Aspects of Disaster Casualty Management Tsunami Victim Identification in Thailand*, WORLD HEALTH ORGANIZATION CONFERENCE ON HEALTH ASPECTS OF THE TSUNAMI DISASTER IN ASIA 1, 4–6 (2007).

13 Benjamin Sims “*The Day After the Hurricane*”: *Infrastructure, Order, and the New Orleans Police Department’s Response to Hurricane Katrina*, 31(7) SOCIAL STUDIES OF SCIENCE 111 (2007); Joan Brunkard, Gonzala Namulanda & Raoult Ratard, *Hurricane Katrina Deaths, Louisiana, 2005*, 37(1) DISASTER MEDICINE AND PUBLIC HEALTH PREPAREDNESS 215 (2008).

בשנת 2010 שבה נהרגו כ־230 אלף איש.¹⁴ מחקרים העוסקים באסונות המוניים מדגישים את הצורך בשני סוגי סיוע מרכזיים: סיוע לוגיסטי-ניהולי הכולל חידוש תשתיות תחבורה, אספקת מזון, תקשורת, חשמל ועוד, וסיוע רפואי ונפשי לקורבנות האסון, ולעיתים, לכוחות הביטחון הפועלים בזירת האירוע.

המחקרים הקיימים, רובם ככולם, מצביעים על מרכזיותם של כוחות הביטחון בטיפול באסונות טבע,¹⁵ אך קיימים חריגים מעטים. כך למשל מייד לאחר הצונאמי בתאילנד, בוצעו עבודות ההצלה הראשוניות על ידי ארגונים דתיים לא־ממשלתיים, בודהיסטיים, קתולים והינדים. פעילות זו הייתה קצרת טווח, והסתיימה בערב היום הראשון, עת עזרה ממשלתית החלה להגיע.¹⁶ עם זאת, תהליך הסיוע הנפשי שהגישו הנזירים הבודהיסטיים, שכלל בין היתר יצירת טקסי לווייה חדשים שיאפשרו למשפחות להיפרד מן ההרוגים, נמשך חודשים ארוכים לאחר מכן, ללא מעורבות של המדינה.¹⁷

קבוצת מחקרים שנייה דנה באסונות המוניים מעשה ידי אדם, הכוללים בעיקר מלחמות, פעולות טרור ואסונות אזרחיים כמו בעלייה לרגל במכה בשנת 2015, שבמהלכה נהרגו 2,431 איש.¹⁸ בשונה מאסונות טבע, הגורם האנושי משפיע לא רק על מאפייני האסון אלא גם על דרכי הטיפול בו, בשל הצורך בחקירה ובדיקה של גורמיו, ונדרשת חקירה לזיהוי הכשלים האנושיים שתרמו לו, כדי למנוע הישנותם. במקרה של פיגוע טרור, נדרשת חקירה עקב הצורך לאתר את זהות המפגע מחשש, דוחק במיוחד, למפגעים או למטענים דומים באזורים סמוכים, ובמטרה לאתר את הארגון שאליו השתייך המפגע. הגידול שחל במאה העשרים במספרם של הרוגים במלחמות (בחזית ובעורף) כמו גם במסגרת פעולות טרור (ששיאן בפיגוע במגדלי התאומים בשנת 2001), יצר צורך במתן מעני חקירה שונים מבעבר. במדינות שונות חלחלה התובנה כי היקפם הגדול של אירועי מוות המוני מחייב גמישות מחשבתית ושינוי סדרי עולם בתחום זה.¹⁹

14 Abdul-Akeem Sadiq & David McEntire, *Challenges in Mass Fatality Management: A Case Study of the 2010 Haiti Earthquake*, 10(6) JOURNAL OF EMERGENCY 459 (2012).

15 Naim Kapucu & ג'ים ראו, 111-118. בעמ' 13, לעיל ה"ש 13, Sims, *The Day After the Hurricane*, Vener Garayev, *Collaborative Decision-Making in Emergency and Disaster Management*, 34(6) INTERNATIONAL JOURNAL OF PUBLIC ADMINISTRATION 366 (2011).

16 Ruwanpura P. Rohan, Mahinda Hettiarachchi, Muditha Vidanapathirana & Shelton Perera, *Management of Dead and Missing: Aftermath Tsunami in Galle*, 11 LEGAL MEDICINE 86 (2009).

17 Monica Lindberg Falk, *Recovery and Buddhist Practices in the Aftermath of the Tsunami in Southern Thailand*, 40 RELIGION 96 (2010).

18 Mohammad Ganjeh & Behzad Einollahi, *Mass Fatalities in Hajj in 2015*, 21(5) TRAUMA MONTHLY 3 (2016).

19 Dreyfus & Anstett, לעיל ה"ש 4.

באופן דומה, גם בישראל הספרות המתמקדת במאבק בטרור רחבה בהרבה מאשר זו העוסקת בהשפעותיו על כוחות ההצלה והביטחון המסייעים בשטח, בהיבט האנושי. ספרות המחקר העוסקת בטרור מתמקדת בגורמיו ומאפייניו,²⁰ או בהשפעתו על אזרחים.²¹ מחקרים מסוימים עוסקים בקשיי התמודדות עם תוצרי הטרור בקרב עובדים סוציאליים,²² בעוד השפעתם על כוחות הביטחון נחקרה במידה פחותה בהרבה.²³ זאת, קרוב לוודאי, בשל האתוס הלאומי הישראלי, ששם דגש על הגבורה ועל היכולת למנוע אסונות מעין אלה, וממעט להתמקד בתוצרי התרחשותם כאשר מערכי ההגנה קורסים. בישראל התפרסמו עד היום שני מחקרים חלוציים אנתרופולוגיים שעסקו בזק"א,²⁴ והצביעו על יחסי הגומלין בין זק"א לבין החברה החרדית, ובנוסף שלושה מחקרים שעסקו בהשפעות פוסט-טראומטיות על אנשי זק"א בעקבות עבודתם, ובדקו את הגורמים לשיעורן הנמוך בקרבם.²⁵

20 יורם שוייצר "צמיחתם ודעיכתם של פיגועי ההתאבדות" *עדכן אסטרטגי* 13(3) 33 (2010); זכי שלום ויועז הנדל "מאפיינייה הייחודיים של אינתיפאדה II במערכות ישראל" *צבא ואסטרטגיה* 13(1) 15 (2011); Ami Pedahzur & Arie Perliger, *Coping with Suicide Attacks: Lessons from Israel*, 26 PUBLIC MONEY & MANAGEMENT 281 (2006).

21 זהבה סולומון, מרק גלוקפף ואבי בלייך "האם הטרור עיוור למגדר? החשיפה והתגובות של נשים וגברים לאינתיפאדה" *חברה ורווחה* כד(2) 125 (2004); אביטל לאופר וזהבה סולומון "תגובות מתבגרים ישראלים בעקבות חשיפה לאירועי טרור: תסמינים פוסט טראומטיים וסימנים של צמיחה" *מגמות* מד(3) 407 (2006); רבקה תובל משיח "השפעת הטרור המתמשך: מצוקה וחוסן באוכלוסייה הישראלית" *סוגיות חברתיות בישראל* 6, 6 (2008); דב זלוף, שמואל אבן זהר ורנטו פוסמן "השפעת פיגועי טרור על ניצולי שואה יוצאי אירופה מול יוצאי יוון" *הרפואה* 143(ד) 250 (2004).

22 ענת נבו *התמודדות עובדים סוציאליים העובדים תחת טרור* (עבודת גמר לקראת תואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה 2007); דבי טבצ'ניקי-דרמן *הוויותיהם של עובדים סוציאליים מהתערבויותיהם המיידיות עם משפחות של חללי טרור* (עבודת גמר לקראת תואר "מוסמך", אוניברסיטת חיפה 2007).

23 למחקר המועט על מצבם הנפשי של שוטרים בישראל ראו איילה מלאך-פיינס וגיורא קינן *לחץ ושחיקה בעבודת שוטרי משטרת ישראל* (המשרד לביטחון פנים, לשכת המדען הראשי 2003); מיטל טל, ולרי שושן, יעקוב בינה, איתי גליק, חנן יפת ודני חורש "'שיטור קשוב' (Mindful Policing): אפיק חדש ומבטיח לחיזוק חוסנם ורווחתם הנפשית של שוטרים בישראל" *משפט, חברה ותרבות* ד 359 (2021); נעמי לבנקרון "'אפילו טוני סופרנו כבר הולך לפסיכולוג': המענה הנפשי שמעניקה משטרת ישראל לשוטרים" (צפוי להתפרסם ב-2022).

24 Nurit Stadler, *Terror, Corpse Symbolism, and Taboo Violation: The Haredi Disaster Victim Identification Team in Israel (Zaka)*, 12 JOURNAL OF ROYAL ANTHROPOLOGICAL INSTITUTE 837 (2006) (Stadler: להלן); Nurit Stadler, Eyal Ben-Ari & Einat Mesterman, *Terror, Aid and Organization: The Haredi Disaster Victim Identification Teams (Zaka) in Israel*, 78(3) ANTHROPOLOGICAL QUARTERLY 651-619 (2005) (Stadler, Ben-Ari & Mesterman: להלן).

25 Gadi Zerach & Yafit Levin, *Posttraumatic Stress Symptoms, Burn-Out, and Compassion Satisfaction Among Body Handlers: The Mediating Role of Sense of Coherence and Spirituality at Workplace*, 33(12) JOURNAL OF INTERPERSONAL VIOLENCE 1931 (2018); Zahava Solomon, Roni Berger & Karni Ginzburg, *Resilience of Israeli Body Handlers: Implications of Repressive Coping Style*, 13(4) TRAUMATOLOGY 64 (2007).

2. עמדתה של היהדות ביחס לגופות המתים באירועי אסון המוני

עד המאה העשרים גיבשה ההלכה היהודית את ההנחיות הנחוצות לטיפול מדויק בגופת היחיד, אך לא נתנה מענה מתאים לטיפול הנדרש במקרים של מוות המוני.²⁶ בנוגע לטיפול בגופה הבודדת נקבעו שלושה עקרונות מרכזיים: איסור הלנת המת במטרה להגן על כבודו; איסור טלטול גופה בשבת בשל חילול השבת הנלווה לה, למעט במקרים שבהם נדרש הדבר למניעת ביזוי הגופה;²⁷ והוכחת מותו של אדם באמצעות שני עדים גברים, או "סימנים מובהקים" כגון זיהוי פנים קרוב לרגע המוות.²⁸

אולם, ההתייחסות למוות המוני בהלכה היהודית מועטה בלבד. בתלמוד הבבלי, מסכת ברכות, קיימת התייחסות בודדה ולא מנומקת, שהתירה הוצאה המונית של גופותיהם של מורדי בריכותכא וקבורתן מחדש, אך ההלכה שללה חקיקה הלכתית בנושא.²⁹ התייחסות נוספת לקבורת המת כאדם בודד שיכולה גם להשליך על מקרה של מוות המוני, מצויה בספר "שולחן ערוך" של הרב יוסף קארו מן המאה השש־עשרה. ספר זה הפך במרוצת השנים לקודקס המקובל של החוק היהודי, ובו התקבעה מסורת ענפה של פסיקות מלומדים יהודים מאז המאה השלישית לספירה.³⁰ "שולחן ערוך" מתייחס בשתי פסיקות עיקריות לקבורה מחדש כעניין אישי־משפחתי ולא ציבורי: האחת, כשאדם נפטר בשדה פתוח יש לקברו במקום מותו, והשנייה מתנה הוצאת גופה וקבורתה מחדש בשלושה תנאים: כשמקום הקבורה החדש קרוב יותר לקברי האבות של הנפטר, כשהקבורה מחדש היא בארץ ישראל, וכשקיים חשש שמקום הקבורה הראשוני יחולל על ידי גוים.³¹

האירוע המכונן שיצר את נקודת המפנה בהתייחסות ההלכתית לנושא היה השואה. במהלכה, עסק הדיון ההלכתי במגוון נושאים כגון שמירת כשרות בגטו או תפילה תוך סיכון חיים, אך דווקא על רקע זה בלטה בחסרונה התייחסות לטיפול הנדרש בגופות הנרצחים. בתום מלחמת העולם השנייה הובן הצורך ביצירת חקיקה גמישה, מגוונת

26 David Deutsch, *Exhumations in Post-War Rabbinical Responses*, in CURATION AND EXHIBITION, לעיל ה"ש 4, בעמ' 90.

27 רבי שלמה גאנצפריד **קיצור שולחן ערוך** 265, 501 (1989). מצוטט אצל: Leora Nathan, *Preventing an Agunah Crisis in the Wake of the World Trade Center Disaster by Establishing Death through Various Forms of Evidence* 40(4) ALBERTA LAW REVIEW 895 (2003) (להלן: *Nathan, Preventing*).

28 משנה, יבמות טז, ג; בבלי, יבמות קכ, ע"א. ישנם שלושה סוגי סימנים: גרועים, שלא ניתן לזהות לפיהם; בינוניים, סימנים נפוצים שעל פיהם ניתן לזהות; ומובהקים, סימנים המובילים לזיהוי ודאי. ראו גם *Nathan, Preventing*, שם, בעמ' 898-899.

29 Deutsch, *Exhumations*, לעיל ה"ש 26, בעמ' 92.

30 פסיקה בהקשר זה מוגדרת כשאלות ותשובות בנוגע לחוק היהודי ביחס לטקסים ולמסורות. שם.

31 שם, בעמ' 92-93.

ופתוחה בהיעדר מקורות דתיים מסורתיים.³² בדיונים אלה הכריעה זהותם של הרבנים את פסיקתם: רבנים ציונים פסקו בעד קבורה המונית מחודשת של הנרצחים בארץ ישראל, בעוד רבנים לא-ציונים פסקו נגדה.

עם זאת, לאחר שהתברר לתומכי הקבורה מחדש כי זו אינה מעשית עקב מספרם העצום של הנרצחים, פנו לחלופה מעשית יותר, של קידוש בורות הקבורה. גם פתרון זה הציע מענה חלקי בלבד, שכן קידוש הבורות הקשה על חקירת הזירה באתרי ההשמדה. הפתרון נמצא לבסוף בשימוש בשני כלים משלימים, ארכיאולוגיים-פורנזיים, המצריכים שניהם ניתוח של זירה מורכבת ורחבה, ומסתייעים בשיטות חקירה מתקדמות ובאמצעים טכנולוגיים חדישים המגלים מה נמצא בקרקע מבלי לחפור בה, כדי להימנע מביזוי כבוד המת.³³

תהליך דומה של שינוי בהלכה היהודית על רקע אסונות המוניים אפשר לראות בנושא התרת עגונות: חוסר היכולת לאתר גופת אדם שנעדר ולזהותה הפך את אשתו לעגונה ומנע ממנה אפשרות להינשא מחדש, על ההשלכות החברתיות והכלכליות הקשות שגלו לכן. רבנים נדרשו לתת מענה לנושא בעיקר בעקבות אירועי אסון המוניים לאורך השנים, לרבות השואה או מותם של חיילים בשדה הקרב שמקום קבורתם לא נודע. כך למשל, הותרו אלף נשים מעגינותן לאחר מלחמת יום הכיפורים, בעקבות פסיקתו של הרב עובדיה יוסף שהתיר הכרעה בנוגע למוות על סמך דסקיות שאותרו על גופות חיילים.³⁴ שינוי דומה התרחש בעקבות אסון התאומים בשנת 2001, שלאחריו אפשרו הרבנים תהליך זיהוי שנשען על שיטות טכנולוגיות פורנזיות חדשות יחסית כגון צילומי שיניים, טביעות אצבע וד-נא שהפכו לסימנים ”מובהקים”, המובילים לזיהוי ודאי.³⁵ דואר אלקטרוני שנשלח או שיחת טלפון שנעשתה מייד לפני פגיעת המטוסים בבניינים, שימשו להוכחת נוכחות הקורבנות במקום ברגע ההתקפה. טבעות, ארנקים, כרטיסי אשראי, מכתבים אישיים ותעודות מזהות שנמצאו על גופות אלמוניות שימשו את הרבנים לראשונה כהוכחה מספקת לזיהוי. באופן

32 שם, בעמ' 90-91, 106. ראו גם Caroline S. Cole, *“Earth Conceal not My Blood”: Forensic and Archeological Approaches to Locating the Remains of Holocaust Victims*, in CURATION AND EXHIBITION לעיל ה”ש 4, בעמ' 163. לדיון בפסיקות הלכה תקדימיות לאחר השואה בנושא קבורה מחדש של מתים ראו Josef A. Polak, *Exhuming Their Neighbor: A Halakhic Inquiry*, 35(4) TRADITION 23 (2001); Garibova Sarah, *To Protect and Preserve: Echoes of Traditional Jewish Burial Culture in the Exhumation of Holocaust Mass Graves in Postwar Belarus and Ukraine* 44(1) JOURNAL OF THE ASSOCIATION FOR JEWISH STUDIES 75 (2020).

33 Cole, שם, בעמ' 171.

34 Nathan, *Preventing*, לעיל ה”ש 27, בעמ' 907.

35 להרחבה על אודות המונח, ראו הגמרא בבבא מציעא (פרק שני) דנה בדיני אבדות, ומניחה שישנם שלושה סוגי סימני זיהוי: גרועים, שלא ניתן לזהות לפיהם; בינוניים, סימנים נפוצים שעל פיהם ניתן לזהות; ומובהקים, סימנים המובילים לזיהוי וודאי. ראו גם Nathan, *Preventing*, שם, בעמ' 898-899.

דומה, עצם מיקומו של אדם בקומות הגבוהות בבניין (מעל פגיעת המטוסים) היה הוכחה למוותו. היו רבנים שראו בעצם השתייכותו של נעדר לקבוצה גדולה של נעדרים באסון התאומים כסיבה נוספת להקלה בהחלטה להתיר עגונה.³⁶

לצד הספרות המחקרית שתוארה לעיל, קיים חלל מפתיע בספרות ביחס למענה ההלכתי שנותנים כוחות חירום לאירועי אסון המוניים בישראל. אומנם כפי שתואר לעיל נערכו מחקרים שעסקו בהשלכות שהיו לפעילותם של מתנדבי זק"א על מעמדם בחברה החרדית והישראלית,³⁷ ועל מצבם הנפשי,³⁸ אך עד היום טרם נערך מחקר היסטורי באשר לשורשי צמיחתו של הארגון, ולתהליכי התמסדותו במסגרת פעילותה של משטרת ישראל. מאמר זה מבקש למלא את החסר, אך תחילה, אציג את המקורות שבהם נעשה שימוש לצורך המחקר.

3. מתודולוגיה

כפי שצוין בפרק המבוא, עבודתי כטכנאי זיהוי פלילי של המשטרה, התבצעה בחלקה במקום ובזמן שבהם עוסק המחקר ואפשרה לי לצפות מקרוב ברבים מן האירועים המתוארים במאמר, ובתוך כך לעמוד ליד עריסתו של ארגון זק"א בשנותיו הראשונות. בין היתר, הדרכתי את מתנדבי הארגון בנושאי זיהוי פלילי ופגשתי אותם בזירות הפיגועים השונות במהלך האינתיפאדה השנייה, וכך צברתי ידע רב ממקור ראשון. העובדה ששדה המחקר מוכר לי היטב הקלה על נגישותי לשחקנים מרכזיים בו.³⁹ בין השנים 2014-2020 ראייתי שישה אנשי משטרה⁴⁰ וחמישה מתנדבי זק"א, חלקם בעלי תפקידים בכירים בארגון.⁴¹ הראיונות הוקלטו ותומללו. ראיונות השלמה אחדים נערכו במהלך כתיבת המאמר, בין השנים 2021-2022.

36 Nathan, Preventing, שם.

37 ראו מקורות בה"ש 24.

38 ראו מקורות בה"ש 25.

39 Shlomi Chetrit, "You Have No Right to Remain Silent": The Israel Police Oral History Project, 2 JOURNAL OF THE ISRAEL ORAL HISTORY ASSOCIATION 69 (2018).

40 מרואיינים מבין אנשי המשטרה: נצ"מ (גימ') אבישי הדרי (ריאיון מתאריך 23.1.2018); ראש מז"פ תנ"צ (גימ') עזי צדוק (ריאיון מתאריך 8.6.2020); ראש היחידה לסיוע מרחבי נצ"מ (גימ') שלום צארום (ריאיון מתאריך 9.12.2014); ראש מחלק זיהוי חיפה רפ"ק (גימ') דוד אילוז (ריאיון מתאריך 5.1.2015); סגן מפקד משמר אזרחי ארצי תנ"צ (גימ') גבי ברוש (ריאיון מתאריך 14.7.2022); טכנאי מז"פ תחנת חדרה רס"ב (גימ') יהודה דוגמא (ריאיון מחודש מרץ 2015).

41 מרואיינים מבין מתנדבי זק"א: רב מרחב חיפה דאז ומייסד זק"א, סנ"ץ אנשל פרידמן (ריאיון מתאריך 7.1.2018); רפ"ק מתנדב חיזקי פרקש (ריאיון מתאריך 12.1.2018); מתנדב ישראל שכטר (ריאיון מתאריך 12.1.2018); יהודה משי זהב (ריאיון מתאריך 7.7.2020); דודי זילברשלאג (ריאיון מתאריך 26.6.2020). שני האחרונים שימשו יו"ר זק"א בעבר.

הנושא שבו עוסק המאמר ושיטת המחקר יצרו שלושה אתגרים מתודולוגיים מרכזיים: ראשית, אין ספק כי נקודת מבט אישית, על אף יתרונותיה, עשויה להטות פרשנות של ממצאים. שנית, גם הראיונות המוקדמים ביותר נערכו למעלה מעשור לאחר התרחשות האירועים המתוארים בהם, וחלקם – שני עשורים לאחריהם, עובדה שעשויה ליצור עיוותי תפיסה וזיכרון. קושי אחרון שראוי לציין בהקשר זה, הוא הוויכוח המתלהט בימים אלה בנוגע לבעלות על השם זק"א, שהגיע זה מכבר גם לדיונים בבתי משפט.⁴² לפיכך, לאורך כל תהליכי המחקר והכתיבה הוצלבו הראיונות עם מקורות נוספים, בעיקר חומרים ארכיוניים, ולמיטב ידיעתי זהו המחקר האקדמי הראשון שנעשה בו שימוש במסמכים מארכיון זק"א צפון. נוסף על כך, נבחנו פרסומים רשמיים של המשטרה כגון דוחות שנתיים,⁴³ תחקירי פיגועים שנעשו ברובם בידי מז"פ ומיעוטם בידי רשויות מקומיות (חיפה וירושלים), מאמרי עיתונות וכן צילומים ששודרו בטלוויזיה הישראלית מזירות הפיגועים השונות.

א. ההתחלה: תהליכי הקמתו של ארגון זק"א בצפון (1994)

עד לשנות התשעים לא התקיימה שיטת עבודה ברורה וממוסדת ביחס לטיפול בקורבנות בזירות אסון אזרחי המוני בישראל, וזהו תחום חדש יחסית. שיטות העבודה התפתחו בדרך של ניסוי, טעייה ותהייה עם השנים. פיגועים אמנם התרחשו מאז הקמת המדינה, אך עד שנת 1995 לא התגבש נוהל סדור בנושא. לרוב הגיעו שוטרים ממגוון תפקידים ותחנות לזירות הפיגוע, ולצידם לוחמי אש, מד"א ועובדי הרשות המקומית, והחלו להתנהל בהן כמיטב יכולתם. הריבוי והגיוון של הכוחות בזירה, לרבות כוחות ממחוזות שכנים, הקשו לעיתים על הפעולות במקום.

לכאורה, פעלו אנשי כוחות הביטחון בהתאם למשימות הנגזרות מתפקידיהם, ונדמה היה שחלוקת העבודה הבסיסית פשוטה: אנשי מד"א טיפלו בפצועים, ולוחמי האש טיפלו בשריפות שפרצו בעקבות הפיצוץ, סיעו בהיבטים כלליים הקשורים לבטיחות או לפעולות נדרשות נוספות, וכן שטפו את הזירות בזרנוקי מים עם סיום הטיפול בהן. עבודתם של אנשי המשטרה במקום הייתה פועל יוצא של תפקידם בימות שגרה: חבלני המשטרה התחקו אחר מוקד הפיגוע וטיב המטען, שוטרי סיור פעלו לסגירת הזירה בפני סקרנים והפניית התנועה לדרכים חלופיות, ואנשי מז"פ חקרו את הזירה, איתרו גופות וחלקי גופות וערכו תהליך זיהוי. להיקף העבודה העצום הנדרש בעת סדרת פיגועים מרובי קורבנות, הנפרסים על פני כמה שנים, נוסף הצורך בזיהוי מהיר, משלוש סיבות: קבורה מהירה ככל האפשר

42 ראו התייחסות לנושא בפרק הסיכום.

43 כגון דוחות שנתיים, "קול מז"פ" שפורסם בתוך היחידה במהלך שנות התשעים, וכן "אירועים מרכזיים וציוני דרך", קובץ מחקרים של מחלקת ההיסטוריה במשטרה.

של החללים, במטרה להימנע מהלנת המת בהתאם להלכה; זיהוי המחבל בזירה אם היה זה פיגוע התאבדות, כדי להתחקות אחר מפעיליו ושולחיו ולוודא שאין סכנה לפיגוע נוסף מאותו מקור; והחזרת מקום הפיגוע – סביבה עירונית על פי רוב – לשגרה.⁴⁴

עם זאת, הכאוס, בן לוייתם הקבוע של פיגועי טרור, נתן את אותותיו בזירות הפיגועים ובעיקר בראשונים שהתרחשו באביב 1994. הראשון מבין שרשרת פיגועי אוסלו שגבה חי יהודים⁴⁵ התרחש ביום השואה (6.4.1994) בעפולה והוביל למותם של 8 אנשים ולפציעתם של 55. כוחות ההצלה עדיין לא היו מיומנים בטיפול בזירת אסון המוני, ולקושי הנפשי נוסף כעת קושי מבצעיי-הלכתי לפינוי שיטתי של גופות ושרידי גופות מן הזירה⁴⁶ בהיעדר נוהל סדר בנושא. הצורך הדוחק במענה לבעיה הכאובה עלה במאמר שפורסם בעיתון "מעריב" בעקבות פיגוע נוסף בחדרה שבוע לאחר מכן:

הפיצוץ החריד את התחנה המרכזית בשעה תשע שלושים ושש בדיוק. לרגע הכל קפא ושנייה אחר כך התגלתה הזוועה: שש גופות מרוטשות של המחבל ושל חמשת קורבנותיו, עשרות פצועים, שלוליות גדולות של דם, אברים כרותים, פרטי לבוש קרועים, תיקי יד מיותמים, חלונות מנופצים, אלפי זוגיות זעירות וגם קרטון שוקו שמישהו החל לשתות רגע לפני הפיצוץ. אחר כך יאספו כל אלה לתוך שקיות ניילון גדולות ואחד מעובדי הניקיון יאמר לחברו: "צריך לנקות פה עוד כמה אצבעות".⁴⁷

גורמים פוליטיים, גיאוגרפיים ופרסונליים הובילו להתפתחותן של שיטות עבודה הלכתיות, לראשונה במרחב חיפה דווקא. שני מאפיינים גיאוגרפיים ייחודיים לאזור הצפון, הובילו לכך שהפיגועים הראשונים בארץ התרחשו בשטח זה: ראשית, קרבתה של חדרה למרחב התפר הפכה אותה לאזור מועד לפורענות, ולא בכדי התרחש בה הפיגוע השני בגל פיגועי אוסלו. שנית, השיקול הדמוגרפי: באזור הצפון קיים ריכוז

44 צארום, ריאיון, לעיל ה"ש 40. לתיאור כללי של סדר הפעולות בזירה, ראו גם Kahana, Freund & Hiss, לעיל ה"ש 1.

45 בפיגוע הראשון מבין פיגועי אוסלו, בצומת מחולה (16.4.1993), נרצח אזרח פלסטיני. זהותו, והעובדה שהמדובר היה בקורבן אחד בהשוואה לריבוי הקורבנות בהמשך, ייתרו שאלות הלכתיות שהתעוררו בפיגועים הבאים.

46 יוסי וולטר "המקום נראה כמו שדה קרב גופות פזורות ופצועים זועקים" **מעריב** 7.4.1994, 3.

47 אמיר גילת ורוני סופר "תופת לפני צפירת הדומיה" **מעריב** 15.4.1994, 3. הפיגוע התרחש ביום הזיכרון לחללי מערכות ישראל.

ניכר של אוכלוסייה ערבית, שנתפסו בידי מבצעי הפיגועים כמי שעשויים לסייע להם,⁴⁸ וכן של אזרחים חרדים, שהתרכזו בעיקר בשכונת ויז'ניץ בחיפה, וממנה הגיעו פעיליו הראשונים של זק"א בצפון.

עם הכוחות שהגיעו לזירת הפיגוע בחדרה נמנו שתי דמויות שהובילו, ביחד ולחוד, להקמתו של זק"א, והיו הכוח המניע מאחורי התפתחותו של הארגון דווקא באזור הצפון. קצין המשטרה נצ"מ אבישי הדרי היה מפקד המשמר האזרחי במרחב חיפה בתקופה זו. הדרי, איש קיבוץ מרחביה, שירת בצה"ל בחיל השריון, בין היתר בתפקיד מפקד חטיבה, השתתף בפעולות לחימה נגד הסורים בתקריות הגבול שקדמו למלחמת ששת הימים והשתחרר בדרגת אלוף משנה. הדרי התגייס למשטרה בשנת 1976 במטרה להקים את יחידת משמר היישובים במרחב הכפרי,⁴⁹ ומילא שורת תפקידים, לרבות מפקד קורס פיקוד ומטה,⁵⁰ והתמחה בהקמת יחידות משטרתיות ייעודיות למשימות מבצעיות ייחודיות, כגון יחידת הגששים וזק"א.⁵¹

השני היה הרב אנוש פרידמן, שעבד במשטרה במשרה חלקית כסגן הרב של מחוז צפון ובזמנו הנוטר עבד כקבלן ברזל. המוות היה מוכר לו עוד מילדות; בגיל 13 התגנב לחדר המתים בבית החולים "רוטשילד" בחיפה ולקח על גבו את גופת הגבאי כדי לקבור אותו בעצמו מחשש להלנת המת, וכך עשה כחצי שנה לאחר מכן, מאותה סיבה, עת קבר את סבו באישון ליל. בשנת 1980 התגייס לצה"ל שם עסק בין היתר בזיהוי חללים במלחמת לבנון הראשונה. עם זאת, עד לפיגועי אוסלו לא נדרש להתמודד עם אירועים אזרחיים מרובי קורבנות.⁵² כשפרידמן הגיע לפיגוע בעפולה באפריל 1994 הוא נחרד לראות כיצד מכוניות הכיבוי שוטפות את שרידי הנספים והדם עם זרנוקי מים. ימים אחדים לאחר הפיגוע נמצאה באחד הפחים יד אדם, עובדה שהבהירה לו אף יותר את הנחיצות במענה מתאים לסוגיה בעתיד.⁵³

48 ראו, למשל, את פסקי הדין הבאים שבהם הורשעו מסייעים מקומיים למחבלים: ע"פ 9825/05 **מחאג'נה נ' מ"י** (נבו) 9.7.2008 (עוסק בעניינו של אזרח ישראלי מכפר ברטעה שהורשע בהסעת המחבלת הנאדי ג'ראת למסעדת "מקסים" בחיפה); ת"א 650/09 **חמוד נ' הרשות הפלסטינית** (נבו) 1.9.2014 (תביעה נזיקית שהוגשה כנגד שני תושבי כפר בענה שסייעו למחבל שביצע פיגוע בתאריך 4.8.2002).

49 הדרי גויס למשטרה כחלק מיישום המלצות ועדת שימרון שבחנה האם קיים פשע מאורגן בישראל (1977). עד אז פעלה המשטרה רק במרחב העירוני, והוועדה המליצה בין היתר להקים יחידה שתילחם בפשיעה החקלאית. המפכ"ל דאז, שאול רוזוליו, גייס למטרה זו שבעה חברי קיבוץ, וביניהם הדרי.

50 פו"מ היא המכללה לפיקוד בכיר של משטרת ישראל.

51 בשל קוצר היריעה צוינו כאן רק תחנות מרכזיות בנוגע לדמותו של הדרי, אך ראוי לציין גם כי בשנת 2004 הקים יחד עם פרופ' יורם סופר את קתדרת חייקין לגיאואסטרטגיה בפקולטה למדעי החברה באוניברסיטת חיפה.

52 פרידמן, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

53 שם.

הידע של הדרי בכל הקשור לדת בכלל ולהלכות קבורה בפרט היה דל. הקשר בינו לבין פרידמן נרקם עוד במהלך התקופה שבה היה פרידמן אקטיביסט חרדי, וממובילי המחאה בשכונת ויז'ניץ במחצית השנייה של שנות השמונים ותחילת שנות התשעים. האירועים בשנים אלה גלשו לא פעם לעימותים אלימים בין מפגינים חרדים לשוטרים. בתקופה זו הדרי, שהיה מפקד המשמר האזרחי במרחב חיפה, פגש לראשונה את פרידמן, שהיה מנהיגם הסמכותי והכריזמטי של החרדים המפגינים, ולפיכך גם תיווך במהלך ההפגנות בינם לבין השוטרים.⁵⁴ ידידות זו הפכה עם השנים לקשר אמיץ ולחברות אמת, והיא שהיוותה את הבסיס להקמת זק"א.

בפיגוע ההתאבדות בתחנה המרכזית בחדרה, נהרגו חמישה אנשים ונפצעו שלושים.⁵⁵ בדומה לאירוע בעפולה, גם הפעם הגיעו כוחות ביטחון רבים לאזור והחלו לפעול כמיטב הבנתם. הזירה נסגרה לסקרנים, הגופות והפצועים פונו לבית חולים "הלל יפה". הדרי, כאחד המפקדים הבכירים במרחב חיפה, נותר במקום כדי לפקח על ניקוי הזירה, ופעל בדומה להתנהלות המשטרה בעפולה שבוע קודם לכן: זימן את עובדי העירייה כדי לפנות את ההריסות, ואת כיבוי האש כדי לשטוף את הזירה. הפעם עוררה התנהלות זו מחאה בקרב אזרחים יהודים שהיו בזירת הפיגוע, ואחד מהם צעק על הדרי "אתם עוכרי ישראל! אתם לא יודעים שצריך לאסוף את הדם?".⁵⁶

ואכן, סוגיה זו הייתה אחת נוספת מני רבות, שנותרו מחוץ לתחום טיפולן של הרשויות בזירת הפיגוע. לנוכח עומס העבודה העצום, הפרקטי והרגשי, שמציבות זירות פיגוע בפני כוחות הביטחון, אפשר להבין את היעדר הטיפול בסוגיות שנתפסו אקוטיות פחות. עם זאת, מאז הפיגוע בחדרה ואילך, החל להתפתח מענה מסוג שונה, שצמח דווקא מלמטה, מן הביקורת הציבורית בנושא, אך תוך שילוב זרועות עם מוסדות המדינה, ובראש ובראשונה עם המשטרה. כעת, עלה על סדר היום הציבורי הצורך לתת מענה הלכתי לטיפול בגופות

54 השכונה הוקמה בשנת 1954 על ידי חסידי סרטי'ויז'ניץ. בסוף שנות השמונים וראשית שנות התשעים החלה זליגה של אוכלוסייה חרדית משכונה זו לרחובות החילוניים הסמוכים בהדר הכרמל, דבר שהוביל לעימותים רבים ומתמשכים בעיקר על חילול השבת ועל מערכת החינוך המקומית. ריאיון משלים עם אבישי הדרי (26.5.2022); אבי בליזובסקי ורמי רוזן "ביה"ס גאולה נמסר לחרדים" **כולבו** – מקומון חיפאי 3.4.1987; אבי כפירי "המלחמה על הרכבל מתחדשת" **כולבו** – מקומון חיפאי 24.4.1987; אבי בליזובסקי ונורית קנינג "בלחץ הדתיים בוטלו הקרנות הסרטים בחג" **כולבו** – מקומון חיפאי 23.9.1987; אבי בליזובסקי "העירייה שוב מגבילה פעילות מוקדי בידור בשבת" **כולבו** – מקומון חיפאי 27.11.1987; אבי בליזובסקי ומשה פלג "חשש להפרת הסטטוס קוו בחיפה בגלל קואליציה ממשלתית עם החרדים" **כולבו** – מקומון חיפאי 11.11.1988; משה פלג "יו"ר המועצה הדתית מאיים לבטל את הכשרות למלונות שיחגגו את הסילוסטר" **כולבו** – מקומון חיפאי 28.12.1990.

55 גילת וסופר "תופת לפני הצפירה", לעיל ה"ש 47.

56 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

ובשרידיהן.⁵⁷ מספרם המועט של אזרחים חרדים שנמצאו בשורות המשטרה מאז הקמתה, וכישלונם של ניסיונות אחדים שנעשו להגדלתו,⁵⁸ הקשו עליה במתן מענה הולם. זמן קצר לאחר פנייתו של הדרי, הגיע פרידמן עם קבוצה של 11 מתנדבים חרדים לזירה, לאחר שהשתמש בקשריו בקהילה החרדית הן כאקטיביסט לשעבר, והן כקבלן ברזל שהעסיק לא פעם פועלים מהקהילה. את המתנדבים הביא ברכב GMC שהחזיק לצורך עבודתו כקבלן. פרידמן והמתנדבים אספו שרידים אנושיים שאותרו באזור הפיגוע, לרבות על גגות מבנים סמוכים, והעבירו אותם לידי המשטרה לצורך המשך טיפול.⁵⁹

ב. התמסדותו של מודל זק”א בצפון ושילובו במז”פ

הפיגוע בחדרה שימש קו פרשת מים, מתוך הבנה כי זוהי ראשיתה של שגרה אזרחית חדשה, קשה ועגומה. מנקודה זו ואילך החל מיסוד הפרקטיקה שהופעלה באופן חד-פעמי בחדרה, תוך שיתוף פעולה בין מתנדבים חרדים לבין המשטרה בזירות השונות. במסגרת זו, אזרחים חרדים שנמצאו עד אז בעימות ישיר עם המשטרה, סייעו לה באחת הפעולות הקשות שאפשר להעלות על הדעת. בתחילה פעלו המתנדבים ללא ציוד והכשרה ייעודית, והגיעו לזירות ברכבם הפרטי. מבחינת המשטרה, לצד היתרונות הברורים בהפעלתם, היה יתרון אחד נוסף ומוכר פחות, שעלה במהלך הריאיון עם הדרי: הוא קיווה לקשור את הפעילים החרדים המרכזיים מהשכונות הדתיות בחיפה אל המשטרה תוך יצירת שיתוף פעולה ארוך טווח, אשר ימתן את נקודות המתח והחיכוך בינה לבינם.⁶⁰ עם זאת, המהלך הצריך עדיין תהליכי התמסדות שארכו חודשים ארוכים, לרבות ליבון סוגיות ביורוקרטיות, הסדרת נוהלי עבודה משותפים והקניית ידע הדדית, שאותן העלה פרידמן על הכתב בנוהל ראשוני: מה תהיה היררכיית הפיקוד? מה יהיו אופני ההפעלה והאיסוף? מה יהיו תחומי סמכותם של המתנדבים בזירה וכיצד ומתי יופעלו? כיצד תתועד הזירה? כיצד יזוהו המתנדבים וכיצד ניתן יהיה להפריד בינם לבין סקרנים אחרים בזירה? מה יהיה הציוד שיידרש ליחידה? כיצד ועל ידי מי תוכשר ותפוקח?⁶¹ במסגרת הנוהל נקבע כי תפקידה של היחידה יהיה ”איסוף נתונים לצורך ביצוע זיהוי ראשוני לחללים בעת קרות אסון המוני או בשעת חירום והבאתם לקבורה”. הוגדרו נוהלי

57 Kahana, Freund & Hiss, לעיל ה”ש 1.

58 דוד ארנובסקי וגדעון ספיר ”עמדת פוסקי ההלכה בעניין פעולתם של כוחות הביטחון והשירותים החיוניים בשבת” דיני ישראל לא 230 (התשע”ז).

59 חלקי גוף המאותרים בזירה נשלחים לזיהוי במכון הפתולוגי, ומשם, לאחר זיהוי, לקבורה יחד עם חלקיה האחרים של הגופה. הדרי, ריאיון, לעיל ה”ש 40; פרידמן, ריאיון, לעיל ה”ש 41.

60 הדרי, ריאיון, שם.

61 ”נוהל הפעלת יחידת זק”א מחוז צפוני” פקד אנשל פרידמן (26.2.1995) ארכיון זק”א צפון (להלן: אז”צ).

העבודה בזירה הכוללים: סריקה יסודית של הזירה, ריכוז החללים, סימונם ופינויים. עם זאת, הנוהל התנה כניסה לזירה באישור המפקד בשטח ובתיאום עם אנשי מז"פ וחבלה. לכל מתנדב הונפקה תעודה מיוחדת של המשמר האזרחי שנשאה את השם זק"א. מבחינה מקצועית הוכפפה היחידה לרבנות צפון, ומבחינה מבצעית לקצין המשמר האזרחי.

את ראשיתו של תהליך ההתמסדות אפשר למצוא בדיון על שמו של הארגון: זמן קצר לאחר הפיגוע בחדרה נפגשו פרידמן והדרי במסעדה במושבה הגרמנית בחיפה, שהפכה למקום מפגשם הקבוע לקיום "פגישות עבודה". באחת הפגישות דנו בשם לגוף המתנדבים המתהווה, בין האפשרויות עלה השם אק"א (איסוף קורבנות אסון) אך נפסל בשל הקונוטציה לאכ"א – אגף כוח אדם של צה"ל. לבסוף, הדרי כתב על מפית נייר את השם "זק"א: זיהוי קורבנות אסון", שהפך לשמו של הארגון.⁶²

אך טרמינולוגיה אחידה עדיין לא השתרשה בתקופה הראשונה, עת המונח זק"א לא היה בשימוש עקבי וכולל. כך למשל בפרסומים רשמיים של המשטרה שעסקו בפיגוע שהתרחש בתל אביב בנובמבר 1994, כינה ביטאון מז"פ דווקא את שוטרי מז"פ שהגיעו לזירה "זק"א" ובמקביל, התייחס אל "הרבנות המשטרתית וקבוצות מתנדבים חרדים מירושלים ובני ברק",⁶³ בעוד פרסום משטרת אחר בשם "אירועים מרכזיים וציוני דרך" כינה אותם "צוותי זיהוי החללים".⁶⁴ בדוח הסיכום השנתי של המשטרה לשנה זו, כונו כלל הצוותים שעסקו בזיהוי הנרצחים "זיהוי קורבנות אסון (זק"א)" מבלי להפריד בין מתנדבים לבין שוטרים מן המניין.⁶⁵ בתכתובות פנימיות של המשטרה ועיריית חיפה, נקראה היחידה בסוף שנת 1994 ותחילת 1995 "יחידה לזיהוי וטיפול בחללים".⁶⁶ אך על אף ריבוי המונחים המבלבל, במישור המבני לא היה ספק במשטרה בדבר הצורך בפעילותם, שכן יחידת המתנדבים החרדית העניקה פתרון לבעיה שנותרה עד

62 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40; פרידמן, ריאיון, לעיל ה"ש 41. ראו גם הילו גלזר "המרוץ לחלל-הקרב בין זק"א ארצי לזק"א תל אביב" **הארץ** (20.7.2017). צבי חסיד מנכ"ל "זק"א תל אביב – רגע של אמת" טען אף הוא שארגונו היה הראשון במדינה "ומהם זה התפשט לכלל המחוזות בארץ". למעשה ארגונו הוקם רק בספטמבר 1996: חסיד אמנם סייע בהתנדבות לעזרה בפיגוע בקו 5 בתל אביב בשנת 1994, אך כפי שימחיש המאמר, תהליך ההתמסדות בתל אביב ובירושלים היה איטי בהרבה מהתהליך בצפון וארך כמה שנים. ראו סרטון תדמית לרגל עשרים שנה לארגון זק"א תל אביב, <https://www.youtube.com/watch?v=WRhX2cbn3TA>; "אחד על אחד" ריאיון עם מנכ"ל זק"א תל אביב הרב צבי חסיד, **רדיוס** (FM100) 12.7.2020. https://www.youtube.com/watch?v=dJQ06_Ns8vU (להלן: הרב חסיד, ריאיון).

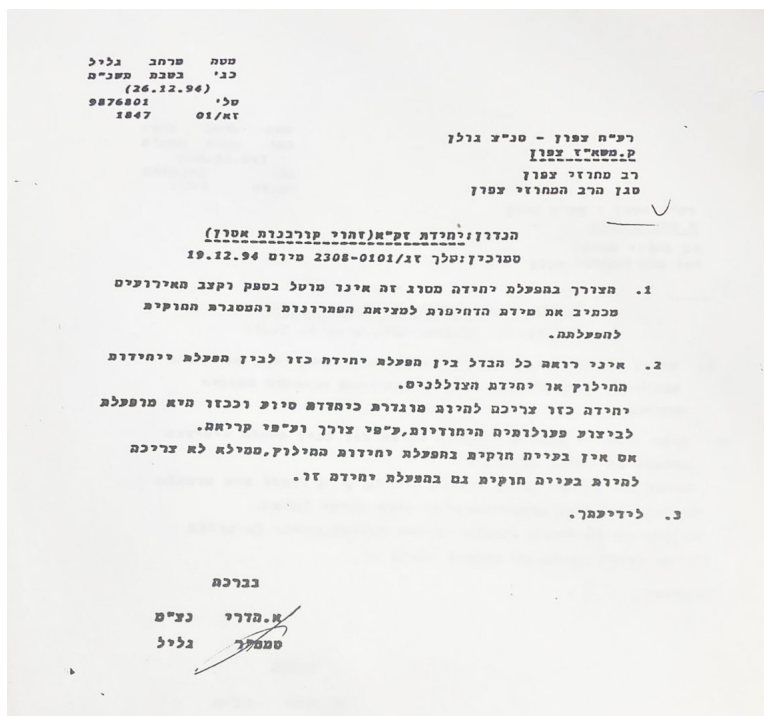
63 סימה שגב-גלעד "פעילות מז"פ בזירת האסון של האוטובוס בת"א" **קול מז"פ** 3, 6 (10.11.1994) (להלן: שגב-גלעד "פעילות מז"פ בת"א").

64 משטרת ישראל "אירועים מרכזיים וציוני דרך" 26 (יולי-דצמבר 1994).

65 משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 1993**, 10 (1994).

66 ראו מסמך בחתימתם של הרב המחוזי הצפוני רפ"ק א' גוטסדינר ופקד אנשל פרידמן, קול קורא לגיוס מתנדבים חרדים ליחידה בהקמתו: "הקמת יחידת חללים במחוז הצפוני" (30.10.1994) א"צ; מכתב מראש העיר חיפה עמרם מצנע לפרידמן (11.1.1995) א"צ.

אז ללא מענה. למשטרה לא היו משאבים, ידע או כוח אדם לטיפול בה, ולפיכך פיקוד הארגון הבין את התועלת שבביסוס מענה על מתנדבים דווקא.⁶⁷ בתאריך 30.10.1994 פרסם פרידמן קול קורא לגיוס מתנדבים חרדים, בו הדגיש כי "האירועים טופלו על ידי כוחות הבטחון בצורה הטובה ביותר אולם יחד עם זאת נגרע כבוד המת עקב דחיפות הטיפול בשטח", ומכאן הצורך במתנדבים חרדים דווקא.⁶⁸

מכתבו של נצ"מ אבישי הדרי, על הצורך ביחידת זק"א (26.12.1994), אז"צ.

בינואר 1995 דנה גם עיריית חיפה בסוגיה וסוכם כי ראש העיר דאז, עמרם מצנע, ינסה לקדם את הקמת היחידה במסגרת המשמר האזרחי.⁶⁹ חודשיים לאחר מכן (5.3.1995) פרסם פרידמן נוהל ראשוני של היחידה,⁷⁰ והוא עצמו מונה למפקדה. בפניו עמדו אין

67 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

68 א' גוטסדינר ואנשל פרידמן, קול קורא לגיוס מתנדבים חרדים "הקמת יחידת חללים במחוז הצפוני" (30.10.1994) אז"צ.

69 דיון בלשכת ראש העיר חיפה ראו "הקמת יחידה לזיהוי וטיפול בחללים" (11.1.1995) אז"צ מ/ס/93.

70 אנשל פרידמן "נוהל הפעלת יחידת זק"א מחוז צפוני" (26.2.1995) אז"צ.

ספור אתגרים חסרי תקדים הן בתחום המבצעי, הן בתחום ההלכתי והן ביחס לשיתוף הפעולה הביטחוני-אזרחי שנדרש.⁷¹

עוד קודם לכן, כבר בקיץ 1994, הוחל בפיילוט שבו שולבו מתנדבי זק"א בראשותו של פרידמן במז"פ חיפה.⁷² הבחירה במז"פ דווקא התבססה על אופי עבודתה של היחידה בחקירת זירה. מז"פ הוקמה בשנותיה הראשונות של המדינה כהמשך ישיר של קודמתה במשטרת המנדט, ובנתה לאורך השנים מערך משוכלל לטיפול בזירת עבירה. תחילה עסקה בבדיקות סמים, נשק וכדומה, אך החל משנת 1955 כבר נשלחו מומחים מטעמה לשטח לצורך איסוף בדיקות בזירה, כגון שרידי ירי או דם.⁷³ ובשנת 1959 הוקמה מעבדה ניידת למטרה זו. כמו כן, בנתה מז"פ מאגר מידע על עבריינים, שכלל בין היתר טביעות אצבע שאספה.⁷⁴ בשנת 1950 הוקם המכון לרפואה משפטית, שבו נערכו ניתוחים פתולוגיים בגופות.⁷⁵

עד סוף העשור הראשון למדינה, נוצרו והתקבעו רוב תחומי הזיהוי הפלילי המוכרים כיום ומז"פ החלה לעסוק גם בזיהוי חומרי נפץ, שיטות פיתוח מתקדמות של טביעות אצבע, בניית אלבום עבריינים ועריכת בדיקות פוליגרף.⁷⁶ עוד לפני פיגועי אוסלו נדרשה מז"פ לטפל באירועי טרור מרובי נפגעים, אך עד לשנות התשעים הוסדר המענה ההלכתי למוות רק במכון לרפואה משפטית, ולא בזירה, כפי שהמחישו הפיגועים בעפולה ובחדרה. שורשי היערכותה של מז"פ לסוגיה שבה עוסק המאמר, נעוצים דווקא בפיגוע שאירע מחוץ לגבולות ישראל. חודשים ספורים לאחר הפיגועים בחדרה ועפולה, פוצץ מטען של 400 ק"ג חומר נפץ בבניין הקהילה היהודית בבואנוס איירס, ארגנטינה (18.7.1994). 85 אנשים נהרגו בפיגוע, 330 נפצעו.⁷⁷ ארבעה ימים לאחר מכן יצאה לארגנטינה משלחת מז"פ שמנתה ארבעה אנשים, לבקשת משרד החוץ, במטרה לסייע בזיהוי יעיל ומהיר של ההרוגים.⁷⁸

הרכב המשלחת נתן מענה מקצועי לכל אחד מההיבטים המורכבים שנדרשו: שילוב של יכולות מז"פ שטח, ידע בהלכה היהודית ובעבודת המכון לרפואה משפטית. מטרת המשלחת הייתה "להושיט עזרה בזיהוי קורבנות אסון, ולא כדי להחליף את משטרת

71 סיכום ישיבה בנושא הקמת צוות ז"ח (זיהוי חללים) צפוני (5.3.1995) אז"צ.

72 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40. הפיילוט החל בהסכמתם של ראש מז"פ, תנ"צ יוסי אלמוג ומפקד מחוז צפון ניצב יעקב גנות, ובעידודו של הדרי.

73 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1954, 51-50 (1955).

74 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1948, 19-18 (1949).

75 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1949, 40 (1950).

76 משטרת ישראל דין וחשבון שנתי 1958, 59-58 (1959).

77 Escude Carlos & Beatriz Gurevich, *Limits to Governability, Corruption and Transnational Terrorism: The Case of the 1992 and 1994 Attacks in Buenos Aires*, 14(2) E.I.A.I 128 (2003).

78 סימה שגב-גלעד "צוות מז"פ בבואנוס איירס" קול מז"פ 5, 3 (1.9.1994).

ארגנטינה, מז"פ ארגנטינה או את המכון לרפואה משפטית" [ההדגשה במקור].⁷⁹ המשלחת חתרה ליצירת שיתוף פעולה יעיל בין הגורמים השונים בקהילה היהודית המקומית ובמטרה, וחבריה החלו לאסוף מידע אישי על ההרוגים והנעדרים באמצעות שני טפסים ייעודיים. את הראשון התבקשו קרובי הנעדרים למלא: טופס "אנטה מורטם" (שלפני המוות), שכלל שאלות בדבר פרטים טכניים כגון תאריך לידה, מין, מצב משפחתי ופרטים שיאפשרו את זיהוי הגופה (פריטי לבוש, שעונים, תכשיטים, צילומי שיניים, צילומי רנטגן, תמונות פנים ועוד). הטופס השני, "פוסט מורטם" (לאחר המוות), נועד לכל גופה שנמצאה בזירה, ותוארו בו סימנים מזהים שלה.⁸⁰ לאחר מכן הוזנו הפרטים במרכז מידע ממוחשב תוך ניסיון ליצור מתאם בין השניים.

רפ"ק ג"י לווינסון, ראש היחידה לזיהוי קורבנות אסון במז"פ, שהיה אמון על הצד ההלכתי במשלחת, וידא שבכל מקרה ייאסף מידע שיאפשר לקבוע את זהות ההרוגים לפי ההלכה. לווינסון פעל גם להקמת בית דין רבני בבואנוס איירס, שחבריו הגיעו מהקהילה היהודית המקומית. עם סיום מלאכת הזיהוי, עשרה ימים מעת שהחלו בעבודתם, העידו חברי המשלחת בפני בית הדין על עבודת הזיהוי שעשו.⁸¹ הרב יצחק קוליץ, שמונה בידי הרבנות הראשית לישראל לאב בית הדין לזיהוי חללים, סייע במתן תשובות לשאלות הלכתיות שדרשו עיון מעמיק יותר. כך למשל, קבע הרב קוליץ בפסק הלכה תקדימי, שטביעות אצבע נחשבות "סימן מובהק" לצורך זיהוי גופה והתרת עגונה, אם האצבע נותרה מחוברת ליד הקורבן.⁸² בכך יושמה במז"פ, ככל הנראה לראשונה, שיטת זיהוי לפי טביעת אצבע בהקשר הלכתי. כמו כן, פסיקות אלה עיצבו את הרציונל ההלכתי לתהליך הכולל של עבודת הזיהוי הפלילי, החל בזירת פיגוע המוני וכלה בעבודת המכון לרפואה משפטית.

משנת 1994 נדרשה מז"פ להתאים את עצמה למציאות החדשה, ומספרם הניכר של הפיגועים ושל ההרוגים הציב מולה אתגרים מורכבים. המתנדבים החרדים היו למעשה חוליה חסרה מתבקשת בפעילותם. כאמור לעיל, בראשית קיץ 1994 החל פיילוט שבמסגרתו שולבו מתנדבי זק"א בתוך מז"פ, ששימשה עבורם סביבה תומכת,⁸³ והדריכה אותם בכל

79 ש.ם.

80 ש.ם.

81 ש.ם, בעמ' 5.

82 ההחלטה ניתנה בתאריך 16.8.1994. ש.ם.

83 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

הנוגע להיבטים המקצועיים והמשפטיים הנדרשים.⁸⁴ למתנדבים הוענקו תעודות רשמיות שאפשרו את כניסתם לזירות פיגועים.⁸⁵ עד מהרה צצו גם בעיות בדמות התנגדות הן מצד דרגי הביניים במשטרה, שחששו מפני השלכות אפשריות להימצאותם של אזרחים בזירות פיגוע, והן מצד רבנות המשטרה, ובהן אדון בהמשך הדברים.⁸⁶

שיטות העבודה שפותחו בארגוני שימוש במידה רבה את מז"פ בעבודתה המשותפת עם המכון לרפואה משפטית מכאן ואילך,⁸⁷ ובעיקר מרכז מידע שהצליב פרטים משני הטפסים ביחס לנעדרים וחללים, והאיץ בתוך כך את זיהוי ההרוגים. הקמת זק"א יישמה לראשונה את ההיגיון ההלכתי של תהליך זיהוי גופות בפיגוע רב־נפגעים כבר בזירה עצמה. הפיכתה של מז"פ חיפה ל"יחידת האם" הראשונה של מתנדבי זק"א, סייעה במידה רבה לתהליך המיסוד בהיותה כלי מבצעי הלכתי תקדימי לפיקוד המשטרה בשטח. אך לצד השיפור, שחל בצפון, ביתר הארץ הייתה המודעות פחותה בהרבה ומענים ניתנו באופן רנדומלי, לפי זהותם של השחקנים השונים שהגיעו לזירות הפיגועים, כפי שימחיש הפרק הבא.

ג. התרחבות זק"א מן הזירה הצפונית אל הזירה הארצית

בפיגוע שהתרחש בקו 5 בתל אביב (19.10.1994) וגבה 22 הרוגים,⁸⁸ התאפיין הטיפול בזירה בחוסר ארגון מוחלט ובטיפול הלכתי לקוי.⁸⁹ מספר מתנדבים חרדים, רובם פעילי עמותות, פעלו במקום באופן ספונטני, בתגובה למה שראו כפגיעה בכבוד המת,⁹⁰ אך ללא

84 בארכיון זק"א צפון מצוי מידע רב בנוגע להדרכות, שכללו הדרכה מעשית מצד שוטרים לגבי המשטרה ועבודתה בזירות פיגועים, ובמקביל הדרכה הלכתית מצד נציגי בתי דין רבניים בנוגע לזיהוי גופות על פי ההלכה. הקורס נפרש על פני חמישה מפגשים שהתקיימו אחת לשבוע בשעות הערב, וכלל בין היתר הדרכה בנוגע למבנה הארגוני של המשטרה, מז"פ והמשמר האזרחי, טיפול בזירת אירוע, איסוף מוצגים, בטיחות בזירה וזיהוי קורבנות אסון, נטילת טביעות אצבע, וכן הדרכה שהועברה בידי הרב יעקב רוז'ה, שעסק בזיהוי חללים בצה"ל, בנוגע לחובת הזיהוי והקבורה לפי ההלכה. עוד כללה ההדרכה סיורים לימודיים למתנדבים במעבדות מז"פ במטה הארצי של המשטרה בירושלים. בצוות שלקח חלק בתהליכים מורכבים אלה ניתן למנות, בין היתר את סנ"ץ דוד תובל, קצין חקירות במרחב חיפה; סגן ניצב אלי שמלצר, ראש מדור סיוע מרחבי מז"פ מטא"ר; רפ"ק יהושע נחום ז"ל, ראש מחלק זיהוי פלילי בחיפה; רס"ב יהודה לוי, טכנאי מז"פ; רפ"ק מנדל שמילוביץ מהמעבדה הניידת; והרב יעקב רוז'ה, הסמכות ההלכתית העליונה בזק"א מיום הקמתה. ראו מסמכים הנוגעים להדרכה בתיק אז"צ 203-01.

85 "תעודות למתנדבי זק"א" (23.6.1997) אז"צ כא/ 228-012.

86 ראו התייחסות לנושא זה בפרק האחרון של המאמר.

87 לדיון בשימוש בשיטות זיהוי חללים שפותחו בארגוני פיגוע קו 5 בתל אביב ראו שגב־גלעד "פעילות מז"פ בת"א", לעיל ה"ש 63, בעמ' 3.

88 אלי הוד ואבי הראל **תקופות בהתפתחות משטרת ישראל 1948-2002**, 89, 153 (אלי הוד עורך (2004 (להלן: **הוד**); מחלקת היסטוריה משטרת ישראל **אירועים מרכזיים וציוני דרך** (יולי-דצמבר 1994).

89 הרב חסיד, ריאיון, לעיל ה"ש 62.

90 חלק גדול מהאנשים התנדבו בכמה ארגונים. זילברשלאג, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

יד משטרתית מכוונת. ארגונים חרדיים העניקו לאורך השנים סיוע לקהילה בתחומים ציבוריים כגון חינוך ורווחה, שעזרו לחלקים המוחלשים בה. לטענתה של דקלה יוגב, פעילותם של ארגונים אלה במסגרת חברת הרוב, כמו למשל "יד שרה", אתגרה את סגירותם של הגבולות בין המיעוט החרדי לחברה החילונית, מילאה תפקיד משמעותי ביצירת הזדמנויות עבור אזרחים חרדים במקומות שהיו סגורים בפניהם בעבר, ויצרה תנאים אופטימליים עבורם להשתלבות ופעילות במרחב החילוני.⁹¹

המתנדבים שהחלו להגיע לזירות הפיגועים במרכז, היו פעילים בכמה עמותות, שרובן עסקו בתחומים המשיקים לנושא הבריאות: ארגון "איחוד הצלה" הוקם במטרה לתת מענה רפואי ראשוני עד להגעת אמבולנס לאזור מגוריהם;⁹² ארגון "עזר מציון" הוקם כדי להעניק סיוע לחולים ובני משפחותיהם, אך גם סייע בפינוי חללים; וארגון "חסד של אמת" הוקם בידי קבוצת אזרחים ירושלמים לאחר הפיגוע בטלזיסטון, במטרה לסייע למשטרה בטיפול בגופות. אך כל אלה פעלו, כאמור, ביוזמה אישית נקודתית ולא לפי המודל ממוסד המשטרה שהתפתח בצפון.

דודי זילברשלאג, שהיה בעבר יו"ר הנהלת זק"א (2006-2008), טען כי בחברה החרדית הכללית "לא היה מיסוד ולא היה חלום של מיסוד", וכי ארגון זק"א התפתח על פי דרישת צורכי השעה באזורים שונים בארץ.⁹³ כניסתם של אמצעי תקשורת לזירות הפיגועים והתיעוד שהועבר מהן הגבירו את המודעות לפעולתם של המתנדבים, ועימה את הצורך במענה מוסדי סדור לבעיה.

הפיגוע הראשון באזור המרכז התרחש בקו 5 בתל אביב באוקטובר 1994 ותועד בצילומים ששודרו במהדורת "מבט לחדשות" באותו ערב. הכתבה כללה תמונות של מתנדבים חרדים וחילוניים, שסייעו לכוחות ההצלה ללא חליפות מגן או אמצעי זיהוי. בין היתר תועדו שני גברים חרדים עטופים בציצית לבנה, ללא כל אמצעי מיגון פרט לכפפות גומי, אוספים שרידי גופה מהכביש הסמוך לאוטובוס המרוטש. אחד מהשניים מסר בריאיון עימו ששודר ב"מבט", כי האיסוף נעשה לשם מצוות קבורת המת, ובסיום הכתבה מסרה איילה חסון כי "גם עכשיו עדיין לא ברור אם אכן אותרו כל חלקי הגופות". מאחוריה המשיכו כל העת מתנדבים חרדים במלאכתם לצד שוטרים, עובדי עירייה והמון

91 Dikla Yogev, *Community-Society Equilibrium: Religious Organizations in the Service of a Secular State*, 41 CONTEMPORARY JEWRY 369 (2021).

92 לאתר העמותה: <https://ca.1221.org.il/%D7%90%D7%95%D7%93%D7%95%D7%AA.html>.

93 זילברשלאג, ריאיון, משי זהב, ריאיון, לעיל ה"ש 41. סגן מפקד המשמר האזרחי הארצי בתקופה זו, טען כי יחידות זק"א "גדלו בהתאם לצורך המשטרת" ברוש, ריאיון, לעיל ה"ש 40. ראו: אמנון קוה "לפעמים זה יכול להיגמר בצורה טרגית" מראות משטרה 148, 3 (1995).

סקרנים שפגעו ביכולת הטיפול בזירה. עובדי העירייה שטפו את הזירה ולאחר מכן צולמו מתנדבים חרדים מספיקים דבר מה מהכביש הרטוב.⁹⁴

כחודשיים לאחר הפיגוע בתל אביב התרחש פיגוע כפול בבית ליד (22.1.1995) ובו נרצחו 22 חיילים.⁹⁵ הפיגוע התרחש בזירה פתוחה רחבה, והדף הפיצוץ לא נבלם בידי בניינים, עובדה שהובילה לפיזור רב של הגופות. בכתבה שצולמה במקום נראו גורמים שונים – זה"ל, משטרה, מד"א, כבאות והצלה, רבנות צבאית, משטרה צבאית, וגם חיילים, עיתונאים ואזרחים (רובם חרדים) – פועלים בערבוביה, ועוסקים בין היתר בפינוי הגופות. אדם בלבוש חרדי צולם מלקט חלקי גופות מהאספלט אל תוך שקית ניילון לבנה פשוטה. גם אירוע זה תרם למיצובם החדש של המתנדבים החרדים, והם אף הוזמנו לאירוע שערך ראש הממשלה דאז יצחק רבין למי שנטלו חלק בטיפול בפיגוע.⁹⁶

כשנה לאחר תחילתו של גל פיגועי אוסלו, בתאריך 21.8.1995, התרחש בירושלים פיגוע קטלני ראשון. מחבל מתאבד שנסע באוטובוס בסמוך לבית הספר רנה קאסן הפעיל חגורת נפץ, הרג חמישה אנשים ופצע 120. זירת האירוע התאפיינה בחוסר סדר שהיה לשגרר באירועים מעין אלה, שבהם "גורמים רבים הסתובבו בזירה ללא יד מכוונת".⁹⁷ אחד האנשים שהגיעו לזירה היה אזרח חרדי בשם יהודה משי זהב, שהפך לימים לשם המזוהה ביותר עם פעילותה של זק"א. לפיכך, בנקודה זו ראוי להתעכב על דמותו, אשר הייתה שונה בתכלית מזו של פרידמן, אף על פי ששניהם היו דמויות מרכזיות בקהילה החרדית במקום מגוריהם, שניהם התעמתו לעיתים קרובות עם המשטרה במהלך הפגנות, ושניהם הגיעו להתנדבות בזירות פיגועים באופן מקרי.

משי זהב נולד לקבוצת "נטורי קרתא" הקיצונית המתנגדת לקיום מדינת ישראל לפני בוא המשיח. דודו היה הרב עמרם בלוי, מנהיג ומייסד נטורי קרתא, וסבו היה מזכיר העדה. שניהם היו דמויות רבות עוצמה בקהילה, ולפיכך הוא ראה את עצמו כאחד מ"מנהלי העולם".⁹⁸ משי זהב ינק מילדות אידיאולוגיה אנטי-ציונית, והמשטרה ייצגה מבחינתו את המדינה הציונית. בשנות השבעים והשמונים נטל חלק בשורת אירועי מחאה של נטורי קרתא כנגד המדינה ועמד בראש מחתרת בשם "קשת" (קבוצה שלא תשלים), שנלחמה

94 כתבה של איילת חסון "מבט" (ערוץ 1, 19.10.1994); ריאיון של גדעון לוי עם אביגדור קהלני: "עדות קהלני מהתופת" (ערוץ 3, 19.10.1994).

95 אתר ההנצחה לחללי מערכות ישראל https://www.izkor.gov.il/en_f6001fca6691fb9e70470 800c73bbb98.

96 מרק ינקו "חדשות AFIS" קול מז"פ 6, 8 (13.4.1995). בנוסף, ב' 24 ביולי 1995 התרחש פיגוע באוטובוס ברמת גן, ובו נרצחו חמישה אזרחים, וגם שם פעלו מתנדבים חרדים. הוד, לעיל ה"ש 88, בעמ' 106.

97 תחקיר אגף חירום וביטחון בעיריית ירושלים בעניין פיגוע בקו 26 א' (29.8.1995), ראו גדי פארן, עמי פדהצור ואריה פרליגר **התמודדות מול טרור בירושלים 1967-2002**, 96-97 (מכון ירושלים לחקר ישראל, 2005).

98 משי זהב, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

כנגד ארכיאולוגים ופיתולוגים. כינויו היה "קמב"ץ העדה החרדית" או בקוד המשטרתי "13 שחור", ובתקופה זו נעצר, לדבריו, 34 פעמים בגין הפרות סדר.⁹⁹

ביולי 1989 השתלט מחבל בודד על נהג אוטובוס בסמוך לקריית יערים והסיט את ההגה אל עבר התהום, שם התהפך האוטובוס והחל לבעור. תלמידי ישיבת טלזיסטון הסמוכה סייעו מיוזמתם בחילוץ הפצועים וההרוגים. ליוזמה פרטית זו חברו גם משי זהב ואזרחים נוספים שהזדמנו למקום, וסייעו בפינוי 16 גופות ובחילוץ ניצולים. הפינוי כלל ירידה בחבלים מאולתרים לתהום ונמשך עד שעות הערב, בתנאי חום קשים, ולדבריו של משי זהב, לא נפסק גם כאשר התעורר חשש שהאוטובוס הבוער יתפוצץ.¹⁰⁰

לימים הגדיר משי זהב את הפיגוע בקו 405 כאירוע אישי מכונן: לא עוד הפגנה על כביש בשבת, אלא זירה קשה ומטלטלת. אירוע זה הבהיר לו, לדבריו, שזכות הקיום של העם היהודי בארץ ישראל מוטלת על הכף וכי יהודים דתיים וחילונים כאחד חולקים גורל משותף, עובדה המצדיקה חתירה לאחדות לאומית. משלב זה ואילך החל משי זהב לבחון מחדש את השקפת עולמו, להרחיב את ידיעותיו בנוגע להיסטוריה היהודית ובעיקר לשואה, ולחתור לקירוב הלבבות. רעיונות אלה סחפו לדבריו רבים מן הציבור החרדי. חותנו של משי זהב, הרב דודי זילברשלאג, טען בריאיון עימו שארגון זק"א נועד לגשר על הקרע בין החברה החרדית לחברה החילונית.¹⁰¹ בריאיון שקיימתי עימו ביולי 2020 אמר משי זהב: "הרבה מאוד מהדברים שאני עושה היום זה לכפר על דברים שעשיתי אז, כי בעצם גרמתי להרבה מאוד שנאות".¹⁰²

עם השנים נטל לעצמו משי זהב את זכות היוצרים על ארגון זק"א, וטען שהקימו בעקבות הפיגוע בטלזיסטון בשנת 1989.¹⁰³ הדרי סיפר בריאיון עימו כי פגש את משי זהב בשנים הראשונות להתפתחות הארגון ושאל אותו: "מה זה זק"א?", משי זהב השיב: "זה הארגון שלי". הדרי שאל אותו כיצד כותבים את השם ועל כך לא ידע משי זהב להשיב; הדרי היה זה שלימד אותו את משמעותן של ראשי התיבות. קרוב לוודאי שמשי זהב

99 שם.

100 שם.

101 זילברשלאג, ריאיון, לעיל ה"ש 41. זילברשלאג הוא דמות מרכזית בעדה החרדית, שחונך בבית שהייתה בו אוריינטציה ציונית חזקה, התגייס לצבא, וכיום הוא פרסומאי ועסקן הציבור החרדי, היה יו"ר זק"א וחוננו חותנו של משי זהב.

102 משי זהב, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

103 גם כיום, לאחר חשיפת מעשיו של משי זהב, מתוארת הקמת הארגון באתר האינטרנט שלו ככזו שהחלה בעקבות הפיגוע בטלזיסטון: "קומץ אנשי מעש וחסד אצו רצו מירושלים לעבר הוואדי, חרפו נפשם כדי להציל את מי שניתן עדיין להציל ולכבד את מי שנשאר כבר רק לכבד... היה זה למעשה ניצני התחלה לארגון המוכר כיום לכולם כ'זק"א - איתור חילוץ והצלה', המתנדבים שבאו כל אחד מיוזמתו החלו מתגבשים בצורה מסודרת. וכך נוסד ארגון זק"א בראשות יהודה משי זהב, שאיגד תחתיו את אותם אנשים נחושי לב שנרתמו למלאכת הקודש".
<https://www.zaka.org.il/about/background>

הבין שהשם זק"א היה מוכר יותר לציבור ולפיכך בחר לאמצו. גם הרב דודי זילברשלאג, שהתמנה מאוחר יותר ליו"ר זק"א, הודה כי המתנדבים בירושלים למדו רבות מדרך הפעילות של זק"א בצפון, אך לא העניקו לאחרון קרדיט ראוי על כך.¹⁰⁴

דמותו של משי זהב מצדיקה מחקר נפרד, שיבחן את תרומתו הרבה למיצובו של ארגון זק"א, הרחבתו ושיווקו. עם זאת, הישענות על הדברים שאמר במהלך הריאיון עימי מצריכה ראייה ביקורתית המתבססת גם על המידע המאוחר שפורסם על אודותיו בתקשורת, ובו אדון בסוף פרק זה. משי זהב תיאר בפניי כיצד במקביל לשינוי שחל בתפיסת עולמו השתנתה גם התנהלותו היומיומית: הוא החל להגיע עם המשטרה ומד"א לזירות שבהן נמצאו גופות של הרוגים מתאונות דרכים, תאונות עבודה או אנשים עירייים שנפטרו בביתם, ולטפל בהן בהתאם להלכות כבוד המת. לצידו פעלו מתנדבים חרדים נוספים, אך העבודה בזירות נבעה מיוזמה פרטית וללא יד משטרתית מכוונת.¹⁰⁵

בדרך זו רכש משי זהב חופש פעולה רב למדי בזירות שבהן היו הרוגים, ולפיכך הגעתו עם מתנדבים נוספים לזירת הפיגוע ברנה קאסן לא הייתה חריגה. עם זאת, הפעם, בשל אופיו הקשה של האירוע, ובשל האנדרלמוסיה במקום, התרחש אירוע חריג: רגלו של המחבל, שנקטעה מגופתו במהלך הפיצוץ, לא אותרה שעות ארוכות למרות מאמצים רבים שהושקעו בחיפוש אחריה. רק בשעות הערב התברר כי אחד המתנדבים החרדים נסע לקניות בשוק כשהרגל הקטועה ברכבו.¹⁰⁶

פרשה זו הבהירה למשטרה את הצורך בשינוי היחס לפעילותם של המתנדבים החרדים בזירות פיגוע אשר עד אז פעלו בחופשיות יחסית. ההבנה שחלחלה במשטרת ירושלים, כי אין מדובר בפיגוע נקודתי וכי סביר שיתרחשו אירועים דומים בזמן הקרוב בעיר, מתוך היותה יעד מתבקש לפיגועים בשל חשיבותה הדתית, הפוליטית ומשמעותה הסימבולית, הצריכה יצירת מענה מובנה, סדור ומקצועי. לפיכך, דווקא אנדרלמוסיה זו היא שהובילה למפנה ביחס המשטרה למתנדבים החרדים באזור ירושלים ולמיסוד פעילותם.

תשעה ימים לאחר הפיגוע ברנה קאסן פרסם ראש מדור סיוע מרחבי במז"פ,¹⁰⁷ סנ"ץ אלי שמלצר, מסמך שהסדיר את כניסת המתנדבים החרדים לזירות פיגועים ברמה ארצית.¹⁰⁸ הייתה זו ראשיתו של תהליך כולל, שבמסגרתו מופו כל קבוצות המתנדבים החרדיות בארץ שביקשו לסייע בפעילות זו, ונקבעו נוהלי עבודה עתידיים. המסמך שניסח שמלצר

104 זילברשלאג, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

105 שם; משי זהב, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

106 משי זהב, ריאיון, שם.

107 מדור סיוע מרחבי במז"פ הוא זרוע השליטה על טכנאי הזיהוי בשטח (חוקרי הזירה כיום) והיא כפופה ליחידת מטה מקצועית ומבצעית הקרויה הכוונה ופיקוח.

108 סנ"ץ אלי שמלצר "שילוב מתנדבים חרדיים לסיוע מז"פ בזירות אירוע רב נפגעים" (30.8.1995) אז"צ 02-169/02.

קבע כי מתנדבים ישולבו בזירה רק לאחר סיום עבודת כלל הגורמים המקצועיים, ואף זאת רק לאחר אישור קצין זיהוי ובפיקוח מז"פ.¹⁰⁹ במסגרת מיפוי הקבוצות, הזכיר המסמך את "חסד של אמת" באזור ירושלים, קבוצת מתנדבים מבני ברק הקשורה לרשות המקומית באמצעות פס"ח (פינוי סעד חללים),¹¹⁰ את "עזר מציון", וכן קבוצת מתנדבים שכבר פעלה באזור חיפה במסגרת המשמר האזרחי. בקבוצה האחרונה, כיוון שמלצר לזק"א צפון, שהייתה הקבוצה היחידה בשלב זה שחבריה הוגדרו כמתנדבי משטרה שפעלו בחסותה. לאחר הפיגוע ברנה קאסן פנו בכירים ממחוז ירושלים להדרי וביקשו ללמוד את דגם הטיפול שפותח בצפון. הדרי חלק עימם את עקרונות היסוד של המודל, והמליץ על איתור אדם המזוהה עם הנהגת המפגינים החרדים בעיר, עובדה שתסייע בהשגת שתי מטרות: הן גיוס אנשים מתאימים תוך זמן קצר, והן קואופטציה של אחד ממנהיגיה המובהקים של מחאת החרדים. "תנו לו צעצועים" אמר הדרי לעמיתו הירושלמים, והתכוון לניידות משטרה וסממנים ייצוגיים אחרים של עבודתה, ובעיקר לאפודים הזוהרים שאכן הפכו לסממן המזהה של זק"א.¹¹¹

בשנת 1996 פעלה משטרת ירושלים לרתימת משי זהב לתפקיד, והוא זומן לסדרת פגישות עם המפכ"ל דאז יהודה וילק ועם מפקד מחוז ירושלים ניצב אריה עמית.¹¹² הסדרת ההתנדבות החרדית הותנתה בידי המשטרה בהסכמתו של משי זהב למתן הכשרה מקצועית למתנדבים. בהיעדרה, הובהר לו כי תיחסם נגישותם לזירות פיגוע. משי זהב נתן את הסכמתו, ובתוך זמן קצר נבנתה תוכנית הדרכה על ידי אחראי מתנדבים במשמר אזרחי בירושלים,¹¹³ אנשי המז"פ ומשי זהב, ולמתנדבים חולקו תעודות שאפשרו נגישות לזירות.¹¹⁴

עם זאת, הפער בין פרידמן למשי זהב יצר פער גם בין המודלים השונים שהתפתחו. הדרי היטיב להצביע על ההבדל בין השניים, שכן לדבריו משי זהב "זה לא אנשל. הוא היה

109 שמלצר הדגיש במסמך כי "הקבוצות הממוסדות אומנו והודרכו על - ידינו, מכירים את אנשינו ויודעים את מלאכתם, ואף צוידו בתעודות כניסה לזירה נושאות תמונה אישית". הדגשה זו באה להבליט על רקע הכאוס בזירות הפיגוע, והיעדר מיסוד ברוב חלקי הארץ, כמו גם בעיות בהפעלת מתנדבים חרדים, את חשיבות תהליך ההסדרה. תהליך זה החל עם ניסוח המסמך, אך נמשך שנים (למעט זק"א צפון, שכבר מוסד). נדמה כי שמלצר כיוון במילה "מיסוד" להדרכה אחידה ותיאום ציפיות ראשוניים בין כלל קבוצות המתנדבים החרדיות לבין פיקוד המשטרה.

110 רשות פס"ח הוקמה מכוח החלטת ממשלה (14.6.1960), תחת משרד הפנים. מטרתה הייתה מתן מענה מוניציפלי בשעת חירום לאוכלוסייה מפונה וטיפול בחללים. יחידת המתנדבים החרדים בבני ברק הוכפפה לה, אך ללא סמכויות של ממש בזירת הפיגוע. ראו שירותי פס"ח, אתר משרד הפנים <https://www.gov.il/he/departments/topics/pessach/govil-landing-page>

111 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

112 ברוש, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

113 בתקופה זו כיהן בתפקיד רפ"ק ירוחם קיים.

114 משי זהב, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

מחובר לחצרות רבנים ותורמים. הוא בנה אימפריה הבנויה על תרומות". עובדה זו הקלה על משי זהב ברכישת ציוד מכספי תרומות, שאותן לא יכלה המשטרה לגייס או לקבל. גם המבנה של שתי ההתארגנויות נותר שונה: זק"א צפון נותרה יחידת מתנדבים הפועלת תחת פיקוד המשטרה ומחויבת לה בלבד. מאידך, בירושלים ובתל אביב נותרו המתנדבים כפופים לעמותות השונות, במקביל להתנדבותם במשטרה.¹¹⁵ עמותת "חסד של אמת", שהחלה לפעול כבר בשנת 1989, נרשמה כעמותה בשנת 1995 והשם זק"א צורף בהמשך,¹¹⁶ אף שכפי שצוין לעיל, משי זהב כלל לא ידע את משמעותו. עמותה זו פועלת גם כיום.

את המידע שמסר משי זהב בריאיון שערכתי עימו ביולי 2020, יש לבחון גם על רקע עבירות פליליות חמורות שיוחסו לו בחודש מרץ 2021.¹¹⁷ חודשיים מאוחר יותר ניסה להתאבד ולא שב להכרתו עד לפטירתו בתאריך 29.6.2022. כתבות התחקיר בעניינו המחישו כי חלקים מהחברה החרדית היו מודעים למעשים שיוחסו לו, שהחלו כשלושים שנה בטרם נחשפו בפומבי – כלומר, סמוך למועד הפיגוע בטלזיסטון. מגזרים אלה הוקיעו אותו מתוכם בשל מעשיו, ובשכונות חרדיות נתלו פשקווילים שהזהירו מפניו.¹¹⁸ בריאיון עימו אמר הרב דודי זילברשלאג כי המעשים לא הוכחו וכי "כלי תקשורת אינו מוסד של צדק", אך מנקודת מבטה של החברה החרדית "הוא חצה את הקווים באופן די קיצוני, הוא ספג דה-לגיטימציה מאוד אינטנסיבית".¹¹⁹ לטענתו, האיבה בציבור החרדי כלפיו הלכה וגדלה במיוחד לאחר הקמת ארגון זק"א, בעוד משי זהב מצידו החריק את התבטאויותיו האנטי-החרדיות.¹²⁰

לפיכך, את כל התובנות שתיאר משי זהב בראיונות עימו בתקופה שקדמה לחשיפת החשדות נגדו, לרבות הריאיון שקיים עימי, יש לבחון על רקע קיומו של מניע נוסף, שונה בתכלית, לשינוי השקפת עולמו והתנהלותו: החיפוש אחר חברה שתקלוט אותו אליה, תחת זו שפלטה אותו מתוכה, ותעניק לו, כדברי הרב זילברשלאג, הכרה חלופית.

115 "הסכם שיתוף פעולה בין זק"א צפון וזק"א ירושלים" עליו חתומים משי זהב ואנשל, הכולל הגדרות אלה. על המסמך מצוין רק תאריך משלוח בפקס - 5.2.2003, אז"צ.

116 למידע נוסף על העמותה ראו <https://www.guidestar.org.il/organization/580258960>. על הצירוף המאוחר של השם זק"א לשם הארגון ראו גלזר "המרץ לחלל", לעיל ה"ש 62. בשנת 1997 הוסיף משי זהב את השם "חילוץ והצלה" לארגונו על מנת לזכות בהכרה כארגון ביטחון והצלה.

117 אהרן רבינוביץ ושירה אלק "עדויות חושפות: יהודה משי זהב תקף וניצל מינית ילדים, נערים, נערות ונשים" **הארץ** (11.3.2021); "עדויות: יו"ר זק"א יהודה משי זהב תקף מינית ילדים ונערים" **YNET** (11.3.2021).

118 "עובדה" (אילנה דיין, ערוץ 12, 23.4.2021).

119 זילברשלאג, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

120 שם.

בתחקיר על הפרשה שפורסם בתוכנית "עובדה", אמר הפסיכולוג צביקי פליישמן, מראשי עמותת "לא תשתוק" הנלחמת בתופעת ההטרדות המיניות בחברה החרדית,¹²¹ דברים שנדמה כי הם מגדירים היטב את דמותו של משי זהב: "צריך המון אנרגיות נפשיות להיות מושקע באמת בשני מסלולים מקבילים של חיים. הוא תכנן איפה לטרוף ואיפה ללכוד ואיך להשיג עוד ועוד ועוד [...] מצד שני גם לפרוץ בעשייה המיטיבה, העשייה הציבורית". מייד לאחר מכן, הסכים פליישמן עם אילנה דיין, כי את הדברים הטובים עשה משי זהב על הצד הטוב ביותר "מתוך כוונה לעשות טוב", אך גם קיבל את הערתה של דיין, ולפיה "את מה שהוא עשה רע הוא עשה רע עד הסוף, מתוך כוונה לעשות רע".¹²² נדמה שדבריו אלה ממצים את הדיכוטומיה שאפיינה את חייו של משי זהב.

ד. מיסודה של זק"א בחברה הישראלית ובחברה החרדית

הקמת ארגון זק"א לא התקבלה תחילה בעין יפה בחברה החרדית. רבנים תפסו את הארגון כמעשה כפירה וכחטא וראו בו סיכון לדרך החיים החרדית.¹²³ עם זאת, יחסה של החברה החרדית לזק"א החל להשתנות בהדרגה, בעיקר בעקבות שידור הטיפול בזירות פיגועים בתקשורת, שבה נחשף הציבור לפעילותם של מתנדביו. אך את עיקר פרסומו בתקופה זו רכש זק"א צפון לא בזירות פיגועים דווקא, אלא בתאונה אזרחית שהתרחשה בחיפה (21.11.1994), עת מערב לבטון שהתדרדר מחץ למוות ארבעה בני משפחה. אנשי זק"א הגיעו למקום במהירות ותפקדו ביעילות בטיפולם בזירה.¹²⁴ הצילומים הדגישו את השוני בין זירה זו לבין איי הסדר ששרר בפיגועים אחרים. ייחודיות עבודתו של זק"א צפון בתקופה זו; הסיקור התקשורתי הרב שנלווה לפעילות המתנדבים במהלך האירוע;¹²⁵ וסמיכות הזמנים לפיגוע בדיזנגוף, מתוך הבנה כי לא יהיה זה הפיגוע האחרון, תרמו במידה רבה להבנת הפוטנציאל הטמון בפעילות זק"א. כחודש אחרי הפיגוע בקו 5 בתל אביב ועל רקע חוסר הארגון בזירה, החלה מתפשטת גם בחברה החרדית השמועה על פעולת זק"א צפון, ובעיקר בתאונת מערב לבטון.

121 למידע נוסף עליו ועל העמותה, ראו צאלה קוטלר הדרי "40 הצעירים המבטיחים 2018" גלובס (5.11.2018).

122 "עובדה", לעיל ה"ש 118.

123 Stadler, לעיל ה"ש 24, בעמ' 624.

124 "פרוטוקול תחקיר אירוע מערב לבטון 29.11.1994" אג"מ מרחב חיפה (29.11.1994) אז"צ; הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40; פרידמן, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

125 הדרי, ריאיון, שם; פרידמן, ריאיון, שם. לסיקור תקשורתי של הנושא ראו, למשל, עירית יונה "לפי כפות הרגליים" עיתון כולבו - מקומון חיפאי 25.11.1994; "מבט לחדשות" (ערץ 1, 21.11.1994); יותם יקיר וליאור אל חי "זוועה בחיפה: מערב לבטון התהפך ומחץ למוות סבתא, אמא ושני ילדיה" ידיעות אחרונות 22.11.1994, 1.

מן הראיונות השונים עלה כי השמועה עשתה לה כנפיים בחברה החרדית גם ללא התקשורת. שלמה אייזנבך, היו"ר הראשון לעתיד של זק"א ירושלים, ויהודה משי זהב התקשרו לפרידמן והתייעצו עימו לגבי שיטות פעולה שהחלו להתגבש באזור ירושלים על פי הדגם הצפוני.¹²⁶

קשה להפריז במידת השינוי שהתחולל במעמדם של מי שהיו עד אתמול מפגינים נזעמים המפרים תדיר את הסדר הציבורי, והפכו עתה להיות מושא תשומת לב ציבורית ותקשורתית לא מבוטלת. כפי שממחישה שטדלר במאמרה, יכולתם של אנשי זק"א למלא דרישות רגשיות ודתיות, ועבודתם לצד מז"פ, שהתאפיינה ברציונליות מדעית,¹²⁷ העניקו להם כוח ייחודי ומעמד תרבותי חדש. בשונה מארגונים חרדיים אחרים, שעסקו בתחומי חינוך או רווחה, המונופול החרדי על היחס למוות תורגם לצורות ארגוניות חדשות. הכאוס שנלווה לזירות הפיגועים הפך את אנשי זק"א לסוכני תרבות משמעותיים, המטפלים בהשלכות הכאוס ויוצרים בתוך כך משמעות חדשה.¹²⁸ המונופול שלהם כמי שהינם "מומחים למוות", והמשמעותיות הנגזרות ממנו, העניק להם מוניטין ייחודי, וגם הפרת מצוות ההלכה כמו למשל חילול שבת או נגיעה בגופות, הפכו מטומאה למקור לגאווה.¹²⁹ עבודת המתנדבים העלתה לעיתים שאלות הלכתיות קשות, שהצריכו החלטה בשטח, בהיעדר מענה בזמן אמת. בריאיון שערכה שטדלר עם מתנדב זק"א עלתה הסתירה שנוצרה בין ההתנהלות שנדרשה בשטח לבין ההלכה: המתנדב תיאר את הדרך שבה ראה את מגעו עם גופות ודם בשבת לא כמחויבות דתית התנדבותית, אלא כמעשה המשקף מסירות ציבורית בדרגה הגבוהה ביותר. בתוך כך, מציגה שטדלר כיצד נבנית מודעותו העצמית של המתנדב החרדי, תוך עיצוב זהותו המקצועית הייחודית.¹³⁰

לפיכך, לצד הפרות של מצוות ההלכה שנוצרו תוך כדי פעילותם של המתנדבים, נוצרו גם שני שינויים הלכתיים משמעותיים בעקבות פעילותם: ראשית, ההלכה אסרה על טלטול המת בשבת, אך בעקבות פיגוע שהתרחש בשבת במחנה יהודה בירושלים בשנת 2002,¹³¹ ניתן היתר עקרוני מיוחד לפינוי גופות בשבת על ידי ועד הרבנים, תוך הסתמכות על פסיקה ישנה מ"שולחן ערוך".¹³² הפתרון ההלכתי שנוצר לצורך התרת טלטול הגופות בשבת היה הנחת שרידי לחם על הגופה, כך שלמעשה הלחם היה זה שטולטל ממקום

126 הדרי, ריאיון, לעיל ה"ש 40; פרידמן, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

127 Stadler, לעיל ה"ש 24, בעמ' 644.

128 שם, בעמ' 644-646.

129 Stadler, Ben-Ari & Mesterman, לעיל ה"ש 24, בעמ' 839, 845, 849.

130 שם, בעמ' 847-850.

131 שם, לעיל ה"ש 24, בעמ' 848.

132 לסקירה מקיפה של המקורות ההלכתיים בדבר המקרים שבהם ניתן לטלטל מת בשבת ראו הרב מרדכי אליהו, מאמר מרדכי הלכות שבת ד, פרק פ "טלטול מת בשבת" (התשמ"ג-התשס"ח).

למקום, ולא הגופה.¹³³ היתר זה יושם מאוחר יותר גם בפיגוע במסעדת ”מקסים” בשנת 2003. שנית, במהלך פיגועי אוסלו נפסק כי ההתייחסות ההלכתית לחלקי גופה צריכה להיות זהה להתייחסות לגופה שלמה ויש לקבור גם אותם.¹³⁴ צילומים וכתבות טלוויזיה מזירות הפיגוע יצרו זעזוע ציבורי קשה, נחרטו היטב בזיכרון הקולקטיבי, ובד בבד תרמו ישירות לכניסת המתנדבים החרדים אל לב הקונצנזוס בחברה הישראלית. השסע העמוק בין חרדים לחילונים בישראל, ששורשיו נעוצים במאה התשע-עשרה,¹³⁵ התעמעם קמעא אל מול פעילותם של מתנדבי זק”א, שזכו להערכה ציבורית גם מצידה החילוני של החברה הישראלית. פעילותם של המתנדבים סדקה את תדמיתם כטפילים חברתיים, המתנערים מאחריות הדדית ומ”שוויון בנטל” וזכתה לכיסוי תקשורתי אוהד גם בתקשורת החילונית.¹³⁶ ביום העצמאות ה-55 הוזמן משי זהב להדליק משואה בהר הרצל – כבוד לאומי השמור רק למעטים,¹³⁷ והיה עתיד לקבל את פרס ישראל, אלמלא מסכת האירועים שתוארה לעיל.¹³⁸

ה. זק”א במהלך האינתיפאדה השנייה

עם זאת, למרות ההתפתחויות שתוארו לעיל, עד סוף שנות התשעים הקמת זק”א שירתה צורך נקודתי של המשטרה בעקבות פיגועי אוסלו, בעיקר באזור הצפון. על אף שכבר הובן הפוטנציאל הטמון ביחידה, הוא לא הפך למודל כללי-ארצי. כך למשל הטיפול בפיגוע כפול שהתרחש בשוק מחנה יהודה בתאריך 30.7.1997, וגבה את חייהם של 13 אנשים,¹³⁹ התאפיין בכאוס וחוסר תיאום שהקשו על סגירת הזירה ומתן טיפול חירום רפואי.¹⁴⁰ בצילומים מהמקום נראים ערב רב של אנשי כוחות הביטחון וההצלה, לצד אזרחים, מסתובבים בזירה הדחוסה וההרוסה ומקשים על פעולות ההצלה, וביניהם גם ניידות של ”איחוד הצלה” ושל ”עזר מציון”, שפעלו באופן עצמאי וללא קשר ישיר

133 פרידמן, ריאיון, לעיל ה”ש 41.

134 Kahana, Freund, Hiss 134, לעיל ה”ש 1, בעמ’ 261.

135 לסקירה היסטוריוגרפית מקיפה ראו קימי קפלן **בסוד השיח החרדי** 269-326 (התשס”ז).

136 Stadler, Ben-Ari & Mesterman 136, לעיל ה”ש 24, בעמ’ 842.

137 שם.

138 לכתבות אוהדות נוספות על זק”א ראו נתי טוקר ”כשמישהו אצלנו אומר ‘אני הולך לתפוס ראש’ לא מבינים לגמרי למה הוא מתכוון” **The Marker** (5.9.2013); יובל אזולאי ”הקטנוע של זק”א משדר מהשטח” **הארץ** (17.4.2007); עופר אדרת ”זק”א מחפשים שלדי יהודים בקבר אחים מהשואה שהתגלה באתר בנייה בבלארוס” **הארץ** (21.5.2019).

139 **הוד**, לעיל ה”ש 88, בעמ’ 155.

140 **התמודדות מול טרור**, לעיל ה”ש 97, בעמ’ 283.

למשטרה.¹⁴¹ בהשוואה לתפקוד הלקוי של זק"א ירושלים בפיגוע זה, בלטה באותה שנה פעולת זק"א צפון באסון אווירי, שבמהלכו התנגשו שני מסוקים בצפון, ונהרגו 73 חיילים (4.2.1997).¹⁴² אומנם, לא היה זה אירוע טרור, אך יעילות מודל ההפעלה של זק"א צפון הוכיחה את עצמה גם באירוע חריג זה.¹⁴³

בשנת 2000 מנתה יחידת זק"א 450 מתנדבים בפריסה ארצית, אך קורסים למתנדבים חדשים חדלו מלהתקיים כנראה באמצע שנות התשעים. מרחב חוף¹⁴⁴ ספג במהלך פיגועי אוסלו רק פיגוע רב־נפגעים אחד בשטחו, בחדרה בשנת 1994, אך במהלך האינתיפאדה השנייה, התרחשו בו 15 פיגועים, והוא נדרש לטפל בשש זירות נוספות מחוצה לו.¹⁴⁵ ריבוי הזירות הביטחוניות והפיליות, ומספר ההרוגים הגדול הובילו לשינוי מודל העבודה בכל רמות הפיקוד במז"פ, מרמת המטה הארצי וכלה במחלקי השטח.¹⁴⁶ בשלב זה, הושפעה מאוד דרך עבודתו של זק"א ברמה הארצית מדמותו של נצ"מ שלום צארום, שמונה באוגוסט 1999 לראש היחידה לסיוע מרחבי במז"פ,¹⁴⁷ יחידת מטה מבצעית, שהייתה אמונה, בין היתר, על טכנאי הזיהוי בשטח (חוקרי הזירה כיום).¹⁴⁸

צארום סיים לימודי כימיה באוניברסיטה העברית, התגייס למשטרה ועסק בחקירת הצתות ופיצוצי גז.¹⁴⁹ בדומה להדרי ופרידמן, תרם גם הוא תרומה מכריעה להתפתחותו ועיצובו של מודל הפעולה של זק"א. אחד הצעדים הראשונים שנקט מייד עם כניסתו לתפקיד היה פיתוח תרבות תחקירים פנימית במז"פ, שאותה למד בקורס חקירת תאונות בחיל האוויר. התחקירים סייעו, בתהליך מתמשך, להגדרה מדויקת של תפקיד מתנדבי

141 מחלקת ההיסטוריה של משטרת ישראל **אירועים מרכזיים וציוני דרך** 61 (ינואר 1997–דצמבר 1997); "אש מול העיניים, תוהו ובוהו: 23 שנים לפיגוע במחנה יהודה" **כאן חדשות** (30.7.2020).

142 רוני קולמן ואסיף טוריפו "חצי יובל לאסון המסוקים" אתר חיל האוויר (26.1.2022) <https://www.iaf.org.il/9484-54049-HE/IAF.aspx>

143 מהמסמכים הארכיוניים שהשתמרו בארכיון זק"א עולה כי אף שהרבנות הצבאית הייתה ממונה על הזירה, זק"א צפון הייתה הגורם המקצועי שהכווין את העבודה, תוך שיתוף פעולה מלא בין הגופים. עם זאת, מתנדבי זק"א נתקלו בבעיות לוגיסטיות של מחסור בצידוד שהשליכו ישירות על פעילותם בשטח, כמו למשל מחסור בתאורה או מחסור בזימוניות שגרם להזנקה איטית יחסית של המתנדבים. ראו מזכרים של אנשל פרידמן "אירוע מסוקים – שאר יישוב" 11.2.1997; "סיכום אירוע תחקיר, תאונת היסעורים – שאר יישוב" (12.2.1997); שני המסמכים אותרו בא"צ.

144 מרחב חיפה הפך למרחב חוף בשנת 2000.

145 בארבע מבין שש הזירות שמחוץ למרחב חיפה התרחשו פיגועים נרחבים בהיקפם. הקשה שביניהם היה הפיגוע במלון פארק בנתניה בפסח 2002, שגבה את מספר ההרוגים הגבוה ביותר, 29 איש. לאירוע זה הגעתי כחוקר מז"פ א"מ ל-5079/2 "פיגוע במלון פארק".

146 אילון, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

147 תוכנית עבודה לשנת 2000, היחידה לסיוע מרחבי, מז"פ, מסמך של רפ"ק יצחק קורוניו, ראש יחידת זק"א במשטרה (2.1.2000).

148 אלי שמלצר "מערך טכנאי הזיהוי" **קול מז"פ** 6, 12 (10.11.1994).

149 גם לאחר התקופה הנסקרת במאמר זה טיפל צארום במגוון אירועים כגון הפיגוע בטאבה (7.1.2004) וביהוי נפגעי אסון הצונאמי בתאילנד (26.12.2004), ועל האחרון פרסם את ספרו **עמוד ענן** (2022).

זק”א שהוטמעו בנוהל עבודתם. כל אנשי מז”פ שנמצאו בזירה ויכלו להגיע לאלתר זומנו לתחקירים. מתוך ההבנה שאנשי השטח מכירים את הבעיות בטיפול בזירה בצורה הטובה ביותר, קבע צארום שהפתרון יושג בהסכמה רחבה של מרבית הנוכחים בשיבה. בכך, הפגין צארום גישה חריגה למדי בארגון המקפיד על היררכיה ברורה כמו המשטרה. גישתו אופיינה בגמישות מחשבתית ובפתיחות לביקורת מכל הנוכחים בזירה בלא קשר לדרגה. התחקירים היוו מנקודת מבטו “כלי פנטסטי”, כפי שהגדיר זאת, לצורך להפקת לקחים וביצוע שינויים נדרשים.¹⁵⁰

אנשי זק”א השתתפו מדי פעם בתחקירים שנערכו במז”פ, אך הם היו גם מושא לחלק מן הדיונים, בניסיון להבין כיצד ניתן לפקח על עבודתם בצורה הטובה ביותר. זאת, כיוון שלעיתים התעוררו בעיות בעבודתם, בעיקר בפיקוד ושליטה עליהם, זיהום, תחומי פעילותם וחלוקת אחריות. אין ספק כי התחקירים סייעו לייעול עבודת זק”א במידה רבה, ותוכנית העבודה לשנת 2000 שנסמכה עליהם, כללה פיתוח ערכות מיוחדות עבורם, כמו גם הדרכות למתנדבים.¹⁵¹ במקביל, גם העירייה שבתחומה התרחש הפיגוע ערכה תחקירים, ובהם השתתפו נציגים מכלל כוחות הביטחון שטיפלו בפיגוע, לרבות מתנדבי זק”א. במסגרת זו נערך תחקיר רב-מערכתי ולובנו סוגיות ובעיות שעלו בנוגע להתנהלותם, ביחד ולחוד, כגון כיצד ניתן לייעל תהליכים כגון סגירת הזירה או הענקת סיוע סוציאלי לקורבנות. בניגוד לתחקירים של צארום, שהתמקדו בהתנהלות של מז”פ בזירה, התחקירים שנערכו על ידי העירייה סיפקו תמונת מצב כוללת, שבחנה גם את שיתוף הפעולה בין מכלול הכוחות והגורמים המטפלים.

צארום הוביל תהליך של האחדה ברמה הארצית של תפיסת ההפעלה הממוסדת, שהתרחש בהדרגתיות ובאיטיות מחוץ לאזור הצפון. כאשר הפיגועים הפכו תכופים יותר במהלך האינתיפאדה השנייה, הועברו התחקירים לשטח: במקום לזמן את אנשי הצוות לירושלים נהג צארום לצאת לזירות הפיגועים הגדולים, להנחות ולתחקר את טכנאי הזיהוי. כך יכול היה לאתר בעיות ממקור ראשון, ולא רק להסתמך על עדויות אנשיו. למשל, בעקבות ביקור בזירת פיגוע בחדרה בשנת 2001¹⁵² זוהה מחסור באמצעי מיגון כגון מסכות, כפפות וערדליים עבור מתנדבי זק”א, החיוניים לביטחונם האישי, ובעקבות זאת הושגו ערדליים באיכות טובה יותר, שנועדו למנוע חדירת נוזלים,¹⁵³ וחליפות חד-פעמיות. עם העלייה במספר הפיגועים במהלך השנים 2001-2002, הפך התחקיר לחובה, ועדיין ניכרה בו תפיסת עולמו של צארום שהעניקה לכל אחד מטכנאי מז”פ שהשתתפו

150 צארום, ריאיון, לעיל ה”ש 40.

151 תוכנית עבודה, לעיל, ה”ש 147.

152 בפיגוע בתחנה המרכזית בחדרה בתאריך 24.5.2001 לא היו הרוגים אולם היו כשישים פצועים. רענן בן-צור ושרון רופא “המחבלים בחדרה תכננו להתפוצץ בזה אחר זה” YNET (25.5.2001).

153 ננעלות מעל לנעליים בזירות פיגועים לצורך מניעת חדירת נוזלים.

בתחקיר אפשרות להביע את דעתם על הטיפול בזירה, ולתרום תובנות בנוגע לשינויים הנדרשים בפיגועים עתידיים. לכל תחקיר הוזמנו אנשי הזיהוי שטיפלו בזירה וכן קצין החקירות המרחבי. צארום נהג לפתוח את התחקיר בתיאור פעולותיו שלו, שלגביהן החליט בדיעבד כי היו מוצדקות, והיכן שגה (למשל, אם צדק בשיקולי יציאתו לזירה, או במה היה צריך להתערב). גישה זו עודדה את אנשיו לדבר בפתיחות גם על שגיאותיהם על מנת להפיק לקחים חשובים מכל מקרה. לפי הנחייתו, בסיום התחקיר נכתבו המסקנות, הופצו ויושמו לאלתר.

מתנדבי זק"א צפון המשיכו לעבוד לצד מחלק הזיהוי של מרחב חוף גם בתקופה זו, לרבות בפיגועים מחוץ לגבולות המרחב, כמו למשל בפיגוע במירון (4.8.2002)¹⁵⁴ ובמגידו (5.6.2002)¹⁵⁵. עם זאת, בראשית הדרך ניכר חוסר בהירות בזירה בנוגע למקומם של המתנדבים: בפיגוע באוטובוס בשכונת חליסה בחיפה, שבו נהרגו 15 איש (2.12.2001), הגיעו לזירה 25 מתנדבי זק"א והחלו לטפל בגופות, אך בשלב מסוים התבקשו על ידי קצין אגף המבצעים המרחבי לצאת מן הזירה, בשל היותם אזרחים. קצין החקירות המרחבי נאלץ להתערב כדי לאפשר להם להמשיך בעבודתם. בתחקיר מז"פ שנערך לאחר האירוע (17.12.2001), הוחלט להעניק לזק"א גיבוי מלא, תוך הכרה בחיוניות עבודתו ובשימור שיטות העבודה הקיימות, ועבודת המתנדבים זכתה לתשבחות.¹⁵⁶

לצד מלאכת איתור חלקי הגופות, מילאו מתנדבי זק"א גם משימות לא רשמיות בזירות הפיגוע, לרבות פינוי פצועים והרחקת עיתונאים מן המקום, כמו למשל בפיגוע בנהריה (9.9.2001)¹⁵⁷ או סיוע לטכנאי המז"פ במציאת ראיות בזירה,¹⁵⁸ ובפיגוע בשוק בחדרה (26.10.2005) איתר מתנדב זק"א חלק חיוני ממטען נפץ. לעיתים היו אלה המתנדבים שהתריעו בפני שוטרים וגורמים אחרים מפני סיכונים בטיחותיים: כך למשל בתחקיר עיריית חיפה על הפיגוע במסעדת "מקסים", שבו השתתפו נציגי כלל הגורמים שטיפלו בזירה, היה זה פרידמן דוקא שהתריע מפני הסכנה לזיהומים ביולוגיים בזירה.¹⁵⁹

בתקופה זו פעלו אנשי זק"א בשטח שהתאפיין בסכנות רבות: הפיגועים גרמו לא פעם לנזקים בתשתית החשמל והמים, ותקריות נמצאו בסכנת התמוטטות, כמו בפיגוע

154 בפיגוע נהרגו 9 אנשים ונפצעו 51. אחיה ראב"ד 4 בני משפחת בכרי הורשעו בהלנת המחבל ממירון" **YNET** (2.6.2004).

155 ריאיון עם רס"ב (גימ') יהודה דוגמא, טכנאי מז"פ (מרץ 2015). במהלך הפיגוע במגידו נהרגו 17 איש ונפצעו 43. למידע על הפיגוע במגידו, ראו תחקיר מז"פ 4/2002; ראו גם שרון רופא "17 הרוגים בפיגוע בצומת מגידו" **YNET** (6.6.2002).

156 תחקיר 5/2001 עבודת מערך הזיהוי הפלילי בפיגוע האוטובוס בחיפה 2.12.2001.

157 שכטר, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

158 פרקש, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

159 תחקיר עיריית חיפה על הפיגוע במסעדת "מקסים" (17.11.2003) ארכיון העיר חיפה (התחקיר להלן: תחקיר מקסים; הארכיון להלן: א"ח).

במסעדת "מצה" או במלון פארק.¹⁶⁰ לעיתים אף נותרה חגורת נפץ פעילה על גופת מחבל, כפי שקרה בפיגוע במחנה 80 (2001), או מחבל פצוע שניסה להפעיל שוב את חגורת הנפץ שלו לאחר שהתפוצצה חלקית, כמו בצומת הצ'ק פוסט (2001), או פיגוע כפול, כפי שהתרחש בבית ליד (1995). בפיגוע הירי בעמנואל (2001) פעלו מתנדבי זק"א תחת חילופי אש בשטח.¹⁶¹

כל אלה הובילו לכך שבפיגועים הרבים שהתרחשו במרחב חוף בשנים הבאות, לא היה עוד עוררין על נחיצותה ומקומה של יחידת זק"א צפון בזירות טרור, וגם ביתר חלקי הארץ מעמדה התחזק. עם זאת, מערכת היחסים בין זק"א למשטרה לא הייתה חפה מבעיות וקשיים, כפי שימחיש הפרק הבא.

1. יחסי המשטרה עם זק"א: קשיים ואתגרים

אף על פי שהמודל שפותח לשיתוף פעולה בין מתנדבים חרדים לבין המשטרה נחל הצלחה מבצעית ואף תרם לשינוי מעמדם של המתנדבים בקהילה החרדית ובחברה הישראלית, הוא לא היה חף מבעיות. ראשית, התיאום בין מז"פ לזק"א לא התנהל תמיד על מי מנוחות. בחיכוכים שהתעוררו ביניהם, הציגו הגורמים האחראיים במז"פ את מתנדבי זק"א כמי שפולשים ללא סמכות לחקירת הזירה המשטרתית הקלאסית. במקביל, גם המתנדבים מתחו ביקורת על התנהלות השוטרים.¹⁶² כך למשל בתחקיר שנערך בעקבות פיגוע באוטובוס בצומת מוסמוס (20.3.2002), ציין מתנדב זק"א את היעדרה של יד מכוונת בזירה, חוסר בהירות בנוגע לפיקוד וחוסר תיאום בין מז"פ לזק"א. לעומת זאת, קצינת החקירות המרחבית טענה כי "יש תחושה שאנשי זק"א באים ללא פיקוד ובנוסף מתערבים בעניינים לא להם. מבקשת מהם שלא להפריע לזיהוי ולחקירות".¹⁶³ בתחקיר שנעשה לאחר פיגוע בתל אביב בשנת 2003 דיווח טכנאי זיהוי "על רגליים שכמעט 'נעלמו' בגלל שהתבצעה עבודה ללא תיאום. היו יותר מידי אנשי זק"א".¹⁶⁴ שנית, בין ארגוני המתנדבים נוצרה תחרות, ושמלצר אסר בנוהל שניסח על כניסת מתנדבים לזירה שלא בפיקוח מז"פ.¹⁶⁵ זאת, הן בשל היותם מתנדבים, והן בשל התחרות

160 ראו תחקיר עיריית חיפה על הפיגוע במסעדת "מצה" (16.5.2002) א"ח (להלן: תחקיר מצה). בתחקיר צוין שהראשונים שנכנסו לזירה היו חשופים לסיכון הגדול ביותר.

161 תחקיר מז"פ היחידה לסיוע מרחבי 6/2001. נוסף על כך, השליטה בזירה זו הייתה קשה במיוחד והיה חשש לעימות עם האוכלוסייה החרדית. גורמי זק"א בזירה שימשו גורם ממתן מול אוכלוסייה זו ובכך סייעו רבות לשליטת המפקדים.

162 צדוק, ריאיון, לעיל ה"ש 40.

163 תחקיר מז"פ היחידה לסיוע מרחבי 2/2002.

164 תחקיר מז"פ 1/2003.

165 שם.

הפנימית שהתפתחה ביניהם: "נוצרה תחרות בין הקבוצות ולהיטותם לסייע, מקשות על עבודת החקירות ומז"פ בזירת האירוע וגם ניסיונותינו להכניס סדר בפעולות הסיוע נכשלו באירוע בזמן אמיתי".¹⁶⁶ תחרותיות זו הובילה גם לכשל מבצעי: בפיגוע שהתרחש במאי 2002 במועדון בראשון לציון, פינו מתנדבי זק"א ירושלים וזק"א תל אביב את הקורבנות בטרם הגעת אנשי מז"פ.¹⁶⁷ בכך, שיבשו המתנדבים את הזירה במידה רבה, והאירוע יצר התנגשות רבת עוצמה בין זק"א למז"פ, שיושבה רק לאחר התערבות חברי כנסת חרדים.¹⁶⁸ במקרה זה, נדמה שלא האינטרסים הדתיים הם שהנחו את פעולת זק"א, ולא אלה המשטרתיים, אלא תחרותיות גרידא.

בעיה דומה נשקפה ביחסו של הרב הראשי של המשטרה דאז, נצ"מ שלמה ניימן, כלפי זק"א, שחשש, קרוב לוודאי, כי הרבנות המשטריתית תאבד השפעה כתוצאה מפעילותם, ומחה על היעדרו של נוהל סדור בנושא פינוי גופות.¹⁶⁹ חבר הכנסת אריה דרעי מש"ס¹⁷⁰ פנה לשר המשטרה משה שחל, בבקשה לעגן בנהלים את דרך הטיפול הנושא. רק בשנת 1997 הוגדר סופית מעמדה של זק"א ככפופה לרבנות המשטריתית הארצית, ופעילות המתנדבים הוגדרה כנתונה לאחריותה.¹⁷¹

בעיה שלישית שהתעוררה בתקופה זו הייתה התחזותם של אזרחים למתנדבי זק"א וכניסתם לזירות הפיגועים. התופעה רווחה במיוחד באזור המרכז, כמו למשל בעקבות פיגוע כפול בשכונת נווה שאנן בתל אביב ביולי 2002,¹⁷² וכן בפיגוע כפול נוסף שהתרחש במדרחוב נווה שאנן וברחוב הגדוד העברי בינואר 2003, שם ציין קצין מעבדת חבלה בתחקיר על הטיפול בפיגוע כי "יש צורך לטפל בעניין המתחזים של זק"א".¹⁷³ לתופעת המתחזים ניתן להציע שני הסברים, שונים ולמעשה אף מנוגדים זה לזה: האחד, טיבה של

166 "שילוב מתנדבים חרדיים לסיוע מז"פ בזירות אירוע רב נפגעים" סנ"ץ אלי שמלצר (30.8.1995) אז"צ זס/169-02.

167 15' הרוגים בפיגוע במועדון בראשון לציון" YNET (9.5.2002).

168 צארום עמוד ענן, לעיל ה"ש 149, בעמ' 19-20.

169 כפי שצוין לעיל, בשנים 1994-1995 נוהל זק"א יושם רק בצפון הארץ.

170 שאילתה של חבר הכנסת אריה דרעי לשר המשטרה (18.1.1995). שר המשטרה מסר בתגובה כי בימים אלה מתבצעת עבודת מטה מקיפה בנושא, ובין היתר נבדק מיסוד הסיוע והייעוץ של רבנות המשטרה. ש"ס, מפלגה חרדית-מזרחית, התחזקה במידה ניכרת בשנות התשעים, במקביל לתהליך התפתחותו של זק"א, עובדה שייתכן שהפכה את דרעי לנציג מתבקש לתלונה נגד פעילותה, מחד גיסא, אך גם הקלה על השתלבותה במרחב הציבורי מאידך גיסא, השערות אלה מצריכות מחקר נוסף. להתפתחותה של ש"ס, ראו נסים ליאון המצנפת והדגל: לאומיות שכנגד בחרדיות המזרחית 15 (2016).

171 "זק"א מעמד רבנות מ"י וסמכויותיה" סגן ראש אגף כוח אדם במשטרה תנ"צ אבי פדר (1.4.1997) אז"צ כא/82432-01.

172 תחקיר מז"פ היחידה לסיוע מרחבי 6/2002.

173 תחקיר מז"פ היחידה לסיוע מרחבי 1/2003.

האוכלוסייה המוחלשת שהתגוררה בשכונות דרום תל אביב, והשני – ניסיון להתחזות למי שזכו להערכה ציבורית רבה כמו אנשי זק”א בתקופה זו. אך כאמור, אלה הן השערות בלבד, ולא ניתן לקבוע מסמרות בסוגיה.

בעיה רביעית, הייתה המימון לפעילות זק”א ובעיקר בצפון. במרבית ההוצאות הכספיות נשאו הרשויות המקומיות הצפוניות ובעיקר עיריית חיפה, שרכשה עבור המתנדבים הן ציוד חד-פעמי והן ציוד יקר יותר כגון תאורה, גנרטורים, מצלמות, מגפונים ואיתוריות, ואף סיפקה את המבנה הראשון לשיכון היחידה.¹⁷⁴ המשטרה קיבלה בברכה את יוזמת ההתנדבות, אך לא מימנה כמעט את הוצאותיה, למעט מכשירי קשר. לפיכך, חלק מהציוד המתכלה נרכש מכספו הפרטי של פרידמן.¹⁷⁵

הבעיה החמישית ואולי החמורה מכול, הייתה העומס הנפשי הרב שנוצר בקרב מתנדבי זק”א בעקבות עבודתם. שוטרים החלו לקבל סיוע נפשי רק במהלך האינתיפאדה השנייה, אך בהיקף זעום: כיום ישנם 29 תקני קציני מערך הנפש (מע”ן), שאמורים לתת מענה ל-32,000 שוטרים, אולם מתנדבים אינם מוגדרים כזכאים לסיוע נפשי.¹⁷⁶ צארום הבין את משמעותו והשלכותיו של העומס הנפשי בקרב השוטרים ביחידה, ודרש ואף קיבל הקצאת תקן ייעודי לפסיכולוג עבורם,¹⁷⁷ אולם אנשי זק”א לא זכו לטיפול. בתחקיר שנערך לאחר הפיגוע באוטובוס בצומת מגידו (5.6.2002), שבו נרצחו 17 איש, ביקש יהושע ראובנברג, מפקד יחידת מתנדבי זק”א, סיוע נפשי למתנדבים, אך בקשתו לא זכתה להתייחסות בסיכום התחקיר.¹⁷⁸

לאחר הפיגוע במסעדת ”מצה” הציע פיני ווגמן, מנהל אגף הרווחה של עיריית חיפה, להקים מרכז עירוני לטיפול במצבי פוסט-טראומה בחסות השירות הפסיכולוגי של העירייה, שבו יטופלו בין היתר גם אנשי זק”א.¹⁷⁹ הצעה זו יושמה רק לאחר פיגוע קשה נוסף, באוטובוס קו 37 בשדרות מוריה בחיפה (5.3.2003), לאחר פנייתו של פרידמן לשירות הפסיכולוגי של עיריית חיפה.¹⁸⁰ הטיפול הוענק על ידי צוות של ארבעה אנשי

174 ”ציוד ראשוני ליחידת משא”ז זיהוי” (22.10.1995); ”מסמך איתוריות לזק”א” (23.6.1997); סנ”ץ אבי מינקובסקי ”המשך התארגנות מתנדבי זיהוי פלילי” (26.12.1995), אז”צ אא/0120-236. לזק”א הוקצה מבנה ברחוב לאה 37 בחיפה, והוא אוכלס לראשונה בתאריך 11.2.1996. ראו ”יומן הפעלה ומבצעים זיהוי צפון” אז”צ.

175 פרידמן, ריאיון, לעיל ה”ש 41. ראו גם קוה ”לפעמים זה יכול להיגמר בצורה טרגית”, לעיל ה”ש 93.

176 משטרת ישראל **דין וחשבון שנתי 2002**, 66 (2003); לבנקרון, גם טוני סופרנו, לעיל ה”ש 23.

177 צארום, ריאיון, לעיל ה”ש 40.

178 תחקיר מז”פ היחידה לסיוע מרחבי 4/2002.

179 תחקיר מצה, לעיל ה”ש 160.

180 תחקיר מקסים, לעיל ה”ש 159.

מקצוע, שנזקקו גם הם לטיפול בעקבות השיחות עם המתנדבים.¹⁸¹ הפעם השנייה וככל הנראה האחרונה שבה הוענק טיפול פסיכולוגי במתכונת דומה למתנדבי זק"א לבקשת פרידמן הייתה לאחר הפיגוע במסעדת "מקסים".¹⁸²

במקביל, פיתח פרידמן שיטות עבודה שיפחיתו במידת האפשר את הקושי הנפשי. בין היתר, הוגבל מספר המשמרות לכל מתנדב, וכן הוגבל מספר הקורבנות שבו טיפל במהלך האירוע. עם זאת, בשל אופייה של העבודה, לא היה די בכל אלה. הקושי הנפשי העצום שנלווה לעבודתם הוביל לכך שרק קומץ מתנדבים בעלי חוסן נפשי התמידו לאורך זמן: רבים מהם הגיעו לפיגוע או שניים בלבד, ועזבו.¹⁸³

ביחס לגרעין הקשה של מתנדבי זק"א, הצביעו מחקרים על כך שניסיונם המצטבר בחשיפה המתמשכת למראות קשים, אמונתם בחשיבות קיום מצוות כבוד המת, וההכרה שלה זכתה פעילותם מצד החברה הישראלית בכללותה, ייצרו ושימרו את חוסנם הנפשי.¹⁸⁴ נוסף על כך, בין המתנדבים עצמם, ובינם לבין שותפים נוספים בפעילות, צמחה רוח יחידה ייחודית של מקצועיות, נחישות, רעות, ערבות ועזרה הדדית שסיפקו תמיכה נפשית במידת מה.¹⁸⁵

סיכום

את תהליך ההתפתחות של זק"א ניתן לחלק לשלושה שלבים עיקריים: בשלב הראשון לא הוענק טיפול ייחודי לשרידי הגופות, שפוננו בעזרת אזרחים חרדים או מתנדבי ארגונים, ולעיתים הזירה הייתה נשטפת בידי מכבי האש לאחר פינוי הגופות. בשלב השני נוצר שיתוף פעולה בין מז"פ חיפה לבין מתנדבים חרדים ביוזמת המשטרה, והתגבשה תפיסת הפעלה סדורה ומתוכננת של ארגון זק"א. בשלב השלישי יושם מודל זה גם במוקדים אחרים בישראל, על רקע גל הפיגועים המתרחב. תהליך זה יצר שיתוף פעולה בין זק"א למז"פ שעובדים כבר קרוב לשלושה עשורים כגוף אחד, המכוון על ידי חקירת זירה סדורה ואחידה באסונות רביינפגעים.

עם השנים התרחבו פעולות זק"א לתחומים נוספים, וגם מחוץ לגבולות ישראל. מתנדבי זק"א טסו לבלארוס לחפש אחר שלדי יהודים בקברי אחים שנרצחו בשואה,¹⁸⁶

181 פרידמן, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

182 תחקיר מקסים, לעיל ה"ש 159. דבריהם של פרידמן ושל ד"ר ענת רוטנברג, מנהלת השירות הפסיכולוגי.

183 פרידמן, ריאיון, לעיל ה"ש 41.

184 Solomon, Roni Berger & Karni Ginzburg, לעיל ה"ש 25; Zerach & Levin, לעיל ה"ש 25.

185 על חשיבותם של ערכים אלה בעת התמודדות עם קושי נפשי במסגרת עבודה המתאפיינת בחשיפה לטראומה, ראו *Posttraumatic Stress*, Zerach & Levin, שם.

186 אדרת "קבר אחים", לעיל ה"ש 138.

וזכו בשנת 2016 למעמד מייעץ מטעם האו"ם.¹⁸⁷ משי זהב טען שמדובר ב"ארגון מוסרי וערכי, וקבלתו לאו"ם היא חלק טבעי מפעילותו חובקת העולם".¹⁸⁸ בשנים האחרונות נקשר שמו של הארגון, שלא בטובתו, לשורה של מאבקי כוח ויוקרה, לרבות מאבק על שם הארגון,¹⁸⁹ ולא פחות מ-13 עמותות שונות רשומות באתר רשם העמותות תחת שם זה.¹⁹⁰ עם זאת, שתי שאלות נותרו ללא מענה: האחת, אם אומנם מדובר בפעילות כה חשובה, מדוע ארגון מתנדבים דווקא? ומדוע בישראל, שאינה מפרידה בין דת למדינה, שירותי הדת ניתנים בידי ארגון מתנדבים ולא בידי המדינה? לטענת העיתונאית נילי אושרוב, זוהי "תעודת עניות למדינה מתוקנת".¹⁹¹ שאלה שנייה שמצריכה דיון נוסף, היא חובותיה של המשטרה כלפי המתנדבים בארגון. טיבה הייחודי של העבודה בזק"א, על הקושי הנפשי העצום הנלווה לה, מצדיק ומחייב מתן מענה נפשי למתנדבים, ואספקת הצידוד הדרוש צריכה להיות ברורה מאליה.

כך או אחרת, ועל אף הבעייתיות הקיימת בשילוב בין השניים, נדמה כי קשה לחלוק על הטענה שזק"א אפשר לידה מחדש של מתנדבים, וסייע ליצירת תהליך הלגיטימציה שלהם בחברה החרדית ובחברה הישראלית גם יחד. המתנדבים חיפשו משמעות וזכו לה באמצעות סיוע בזירה שתרמה להם כיהודים, אבל גם זקפה את קומתם כחרדים וסייעה לשילובם בחברה כישראלים. התנדבותם השפיעה גם על מעמדם בחברה החרדית, תוך ששאלות הלכתיות שהציבו בפני רבנים בנוגע להתנדבות ולאגריה הייחודיים בהקשר הדתי, החברתי והתרבותי יצרו נוהגים הלכתיים ומשמעויות חדשות, שהשפעתם חרגה מגבולות קבוצת ההשתייכות החרדית המסורתית. או, במילים אחרות, נדמה שהחרדים נזקקו לזק"א, לא פחות מכפי שהמשטרה והחברה הישראלית נזקקו לסיוע שהעניקו מתנדבי הארגון. ההיסטוריונית עדית זרטל, בספרה "האומה והמוות", חקרה את יחסי הגומלין ההדוקים בין הלאומיות הישראלית לבין המוות ותפיסתו במרחב הציבורי של ישראל, כמעצבי תודעה ציבורית קולקטיבית. ממצאי מחקרה מסבירים היטב את התמסדות מעמדו המיוחד של זק"א עם השנים:

באמצעות כינונה של מרטירולוגיה ייחודית לקהילה – כלומר, היות הקהילה קולקטיב זוכר ומספר את עצמו ומאגד את חבריו בהעניקו

187 רן דגוני "הישג לישראל: זק"א קיבל מעמד רשמי של ארגון מייעץ לאו"ם" **גלובס** (27.1.2016).
הבקשה הוגשה מטעם ישראל ונדחתה במשך שלוש שנים – לטענתה, בגלל התנגדותן של מדינות "אנטי-ישראליות".

188 שם.

189 גלזר "המרוץ לחלל", לעיל ה"ש 62.

190 משרד המשפטים **גידסטאר – אתר העמותות של ישראל**
<https://www.guidestar.org.il/search-malkars/%D7%96%D7%A7%22%D7%90>

191 נילי אושרוב "ארגון זק"א הוא תעודת עניות למדינה מתוקנת" **הארץ** (31.3.2021).

להם תחושת ייעוד וגורל משותפים דרך זיכרון מאחד של אסונות, של ייסורים ושל קורבן, שמתוכם ובאמצעותם יכולות לצמוח תחושות של התעלות וישועה – נוצרת תודעה משותפת של אומתיות ומתגבשת אומה. את רגעי האסון במרחב המשותף משחזרת קהילת הקורבן ומשכפלת שוב ושוב בריטואלים של הזדהות, ושל עדות, עד שהם מאבדים מממשותם ההיסטורית ונאפדים קדושה, והופכים להיות מופת של מאבק והתגברות הרואיים, מיתוס של לידה מחדש.¹⁹²

192 עדית זרטל האומה והמוות: היסטוריה זיכרון פוליטיקה 13-14 (2002).

"פקודת התארגנות מס' 1": הקמת מערך השיטור בשטחים ספטמבר-אוקטובר 1967

אורית מילר-כתב*

לאחר מלחמת ששת הימים, ביוני 1967, שלטה ישראל על שטח שגודלו פי שלושה משהיה טרם המלחמה, ובו חיו מיליון תושבים פלסטינים. עובדה זו הציבה בפני המדינה אתגרים רגולטוריים רבים, שאף פרק הזמן שבו הם עתידים להיות מיושמים, או הגבולות שבתוכם יחולו, לא היה ברור.¹ אחד האתגרים המרכזיים היה שיטור השטחים והאוכלוסייה שהתווספו אליה כעת. לשם כך הוקם כוח שיטור דו־תכליתי בשטחים הכבושים: אזורי וביטחוני. בהיבט האזרחי, נדרשו פעולות למאבק בפשיעה והגנה על הסדר הציבורי. בהיבט הביטחוני, נדרשה הגנה על אזרחים, חיילים ושוטרים ישראלים מפני ניסיונות פגיעה, וכן נדרשו פעולות שיטור כנגד הפרת החוקים והתקנות של הממשל הצבאי. במלחמת סיני (1956) הוקם לראשונה כוח שיטור ישראלי דו־תכליתי באזורים שנכבשו, שמטרתו פעילות משולבת – ביטחונית ואזרחית, כך שניסיון מסוים בתחום זה כבר נצבר בישראל.² שנים ספורות לאחר מכן, בשנת 1974, החל יישומו של מודל זה במדינת ישראל.³ סוגיה מרתקת זו עומדת במרכזו של מחקר מקיף שאני עורכת, הבוחן את תפקידה של משטרת ישראל בתוך המכלול הרגולטורי של השלטת המינהל הצבאי הישראלי

* עמיתת הוראה וחוקרת בתחום ההיסטוריה של המזרח התיכון, עמיתת מחקר במכון לחקר המזרח התיכון ומרכז אסיה, ועמיתת מחקר במרכז המחקר לפשעי מלחמה ורצח עם, שניהם באוניברסיטת אריאל. תודה לנעמי לבנקרון על תהליך עריכה מפרה ומעשיר, על שאלות מרחיבות דעת, ועל פתיחת צוהר לתחום מרתק שבוודאי יעסיק אותי עוד תקופה ארוכה. תודה נוספת אני חבה לד"ר יוסף אוהיון, שחלק עימי את הידע הרב שלו על מג"ב, ועל נכונותו לסייע באיתור מקורות מידע. 1 בשני קצוות הקשת הפוליטית בסוגיה זו ניצבו דעותיהם המנוגדות של יגאל אלון, שסבר שיש להחזיר את השטחים, ושל משה דיין, שסבר שיש לחתור להסדר קבע שיאפשר שלטון ארוך טווח בשטחים שנכבשו. בתווך, בין שתי נקודות קיצון אלה, נמצאו רובם ככולם של הפוליטיקאים הישראלים שהחזיקו בעמדה דומה ולפיה ישראל לא תחזור לגבולות 1949, אך נחלקו בנוגע למיקומם המדויק של הגבולות החדשים. ראו, בין היתר, אריה בראון **חותם אישי: משה דיין במלחמת ששת הימים ואחריה** 156 (1997); שלמה גזית **המקל והגזר: המימשל הישראלי ביהודה ושומרון 94-95 (1985); משה ששון ללא שולחן עגול: המשאים והמתנים לשלום עדות ולקחים (1979-1919) 102-104 (2004); משה דיין אבני דרך: אוטוביוגרפיה 493-494 (1976).**

2 אילת מעוז **חוק ח:י שיטור וריבונות תחת כיבוש** 37 (2020) (להלן: **מעוז**).

3 החלטה 411 של הממשלה ה־16 "האבטחה בישראל של מיתקנים ומוסדות ממלכתיים" (1.4.1975).

בשטחים. המחקר עוסק בהיערכותה של המשטרה למילוי תפקידיה, לרבות תהליכי גיוס כוח אדם מקומי והקמת תחנות משטרה, וסוקר את האתגרים והקשיים שניצבו בדרכה. מטרתה של הרשימה הנוכחית, לעומת זאת, צנועה בהרבה, והיא מתמקדת בשני מסמכים שאותו במהלך המחקר, שעוסקים בשלב הפורמטיבי של בניית מערך השיטור בשטחים, בחודשים ספטמבר–אוקטובר 1967: האחד, פקודת התארגנות של המשטרה בעזה וצפון סיני (13.8.1967), שנשלחה בתפוצה רחבה לגורמים שונים במשטרה (להלן: "פקודת ההתארגנות");⁴ והשני, מסמך שנשלח אל מפכ"ל המשטרה, פנחס קופל, שכותרתו, "הביטחון הפנימי והתארגנות משטרת ישראל" (10.10.1967), העוסק גם בהשפעת המתרחש בשטחים על ישראל עצמה. כשלושתה כוח אדם מצומצם נדרשה המשטרה להיערך להתמודדות עם פעילות רחבת היקף הן בשטחים שנכבשו והן ברחבי המדינה, ובין היתר עם פעולות טרור בגבולות המדינה, וגם בערים שונות, שהחלו להתרחש כמעט מייד לאחר המלחמה (להלן: "מסמך הביטחון הפנימי").⁵ המידע המצוי במסמכים אלה מטיל אלומת אור על תהליכי גיוסם של שוטרים לשירות בשטחים, ישראלים ופלסטינים כאחד, הכשרתם והדרכתם, ועל חיי היומיום שלהם. רשימה זו מבוססת על שני המסמכים, למעט במקומות שבהם צוין אחרת.

המחקר שנערך עד לאחרונה על אודות השטחים,⁶ לא כלל את חקר השיטור בהם; רק לפני כשנתיים פורסם מחקרה של אילת מעוז, המנתח את השיטור בשטחים כפרקטיקה קולוניאלית. מחקרה מציג את הדרך שבה שוטרים, המהווים "חוק חי", מיישמים את מדיניות השלטון בפעולתם, ומהווים נשאים של האלימות החוקית מן המדינה הכובשת אל הקפץ הנכבש.⁷ נוסף על כך, מחקריו של יוסף אוהיון על התפתחות משמר הגבול

4 בין היתר נשלח מסמך זה לכל מפקדי הנפות בשטחים, בישראל, לדוברות ולקצינת השוטרות המחוזית. "נפת עזה וצפון סיני – פקודת התארגנות מס' 1" (13.8.1967) א"מ ל-2698/7 הפעלת משטרה אזרחית בשטחים הכבושים" כרך א' (התיק, להלן: א"מ ל-2698/7). כותרת המסמך מתייחסת רק לעזה וסיני, אך מן המחקר שערכתי על אודות יהודה ושומרון, עולה כי הדברים התנהלו שם בצורה דומה.

5 שם כותב המסמך אינו מצוין, א"מ ל-2698/7, שם. כל המסמכים המופיעים ברשימה זו לקוחים מתיק ארכיוני זה אלא אם כן צוין אחרת.

6 ראו למשל את עבודת הדוקטורט של שפר רביב ופירוט המקורות שם: עמרי שפר רביב ראשיתה והתגבשותה של השליטה הישראלית על האוכלוסייה הערבית בגדה המערבית וברצועה עזה 1967–1969 (חיבור לשם קבלת דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 2019).

7 מעוז, לעיל ה"ש 2.

(להלן: מג"ב)⁸ אומנם כמעט לא עסקו בשטחים,⁹ אך סיפקו את ההקשר הנדרש להבנת תהליכי התפתחותו של החיל, וחלקו בשיטור השטחים בשנים שלאחר מכן. היריעה הקיימת של חומרים ארכיוניים בנושא עצומה בהיקפה, והיא מצויה בעיקר בארכיון המדינה ובארכיון צה"ל, בפרוטוקולים של ישיבות ממשלה וכנסת, בראיונות עם שוטרים ששירתו בתקופה זו במשטרה ובמג"ב, המובאים בספרו של יוסף ארגמן על תולדות מג"ב,¹⁰ וכן בדוחות השנתיים של משטרת ישראל.¹¹ רק קמצוץ ממקורות אלה מצא את דרכו אל המחקרים השונים שפורסמו עד היום, אך הם ואחרים היוו מקור מידע חשוב להבנת הלך הרוח המדיני והביטחוני, ולתיאור המציאות ששררה באותו זמן ברחבי הגדה המערבית ורצועת עזה מנקודת מבטם של מי שהופקדו על פעולות השיטור בהם. חומרים אלה מאפשרים חשיפת פיסה עלומה בהיסטוריה של משטרת ישראל, ושרטוט תפקודה במרחב בהיבט הביטחוני והאזרחי.

עם תום המלחמה הוטלה עבודת הביטחון השוטף בשטחים על ארבעה גופים: הצבא, השב"כ, המשטרה ומג"ב.¹² שיתוף הפעולה בין ארבעת הגופים היה מורכב והצריך תיאום נרחב ביניהם, אך רשימה זו תתמקד בשני האחרונים. בראשית חודש אוקטובר 1967 הוגדר המצב בשטחים במסמך הביטחון הפנימי "רגוע ושלוו", וכוחות השיטור נדרשו להתרכז בבעיות הסדר הציבורי. עם זאת, עד מהרה החלו היתקלויות בין מג"ב לבין חוליות של ארגון פת"ח, הן לאורך הגבול והן בערים ישראליות, ובעיקר בירושלים. פעילות המשטרה ומג"ב נשענה על בסיס נורמטיבי מורכב, שכלל את המשפט הישראלי, המשפט הצבאי וכן הנחיות הממשל הצבאי שהוקם בשטחים. האתגרים הציבוריים והביטחוניים המשמעותיים שהציב בפניה הגידול הניכר שחל בממדי השטח ובהיקף האוכלוסייה, שהיו בעלי מאפיינים ייחודיים כשלעצמם, הצריכו בראש ובראשונה הקמתו ומיסודו של מערך שיטור: גיוס של כוח אדם, הכשרתו, והקמת תחנות משטרה.

8 יוסף אוחיון **התפתחות משמר הגבול (מג"ב) ככוח שיטור צבאי למחצה ושאלת תרומתו לביטחון השוטף של מדינת ישראל** (עבודה לתואר "דוקטור לפילוסופיה", אוניברסיטת בראייל, 2020) במחקר זה מתייחס אוחיון בקצרה להתמודדות מג"ב עם סוגיית ביטחון הפנים, ראו בעמ' 62-63, ובעמ' 95-98; יוסף אוחיון "מערך השיטור של משמר הגבול ביישובי הספר בשנים: 1953-1956 בין משימתיות ביטחונית לפעולות אזרחיות וחברתיות" **משטרה והיסטוריה** 2, 48 (2020).

9 יוסף אוחיון "הקרב על עזה נגמר – הקרב על תל אביב החל: אכיפת חוקי הזנות בתל אביב על ידי משמר הגבול (1972-1973)" **משטרה והיסטוריה** 3, 81, 84-87 (2021).

10 יוסף ארגמן **הגבול: פרשיות בתולדות מג"ב** 96-140 (1996) (להלן: **ארגמן**). לעדויות בגוף ראשון ניתן להוסיף גם את ספרו של משה טיומקין **שליחות ללא הפסקה** (2017).

11 דוחות אלה פורסמו מאז שנת 1948 ועד היום, אך רשימה זו מתבססת בעיקר על דוח המשטרה לשנת 1967 (להלן: דוח המשטרה 1967).

12 מג"ב הוכפף במהלך המלחמה לצה"ל, אך חודשים ספורים לאחריה ובהתאם להחלטת הממשלה (1.9.1967) בוטלה כפיפות זו, ועל מג"ב הוטלה עבודת הביטחון השוטף הן בשטחים והן בקווי הגבול החדשים שנוצרו במטרה למנוע הסתננות לתוך ישראל. פרוטוקול ישיבה 71 של הממשלה ה-24.9.1967.

האתגר הדוחק ביותר היה גיוס מהיר של כוח אדם. תחילה הוקצו לכך שוטרים שכבר שירתו במשטרה, והמחוזות השונים שהתבקשו להפריש מכוח האדם שלהם "עשו זאת בנפש חפצה ובהתלהבות" כפי שמציין מסמך הביטחון הפנימי. אולם עד מהרה הובן הצורך בגיוס שוטרים נוספים. שלושה אתגרים הנחו את המשטרה בתהליך הגיוס: הראשון, שלא היה ייחודי לשירות בשטחים, אלא אפיין את הגיוס למשטרת ישראל בכללותו, היה קושי בגיוס שוטרים. תנאי ההעסקה הירודים, שהתאפיינו בשכר נמוך לצד שעות עבודה ארוכות מעבר למקובל במשק, לרבות משמרות לילה, סופי שבוע וחגים, הובילו למיעוט מתגייסים, שאיכותם לא תמיד הייתה מיטבית; נוסף על כך, שיעור התפטרות גבוה ליווה את המשטרה מיומה הראשון.¹³ האתגר השני היה הריחוק הגיאוגרפי הרב של השטחים ביחס למקומות מגוריהם של מרבית השוטרים הישראלים, מרחק שהצריך כשעתיים נסיעה. לפיכך, מועמדים לשירות בשטחים נדרשו להסכים לשרת במשמרות שהשתרעו על פני מספר ימים רצופים, ולשהות במקום מרוחק בתנאי פנימייה. אתגר שלישי ואחרון היה הצורך במועמדים הדוברים את השפה הערבית ומכירים את התרבות המקומית, כך שיוכלו לקרוא מסמכים או לנהל תשאול ראשוני.

התלכדותם של כל אלה עיצבה את דמותו של השוטר הרצוי, שנדרש למלא שני צרכים מרכזיים: ידיעת השפה הערבית, ונכונות לעבוד בתנאים ירודים. לפיכך, ארבע קבוצות מרכזיות של שוטרים נתפסו כמתאימות למשימה: שוטרים ישראלים שהיו אזרחים ערבים¹⁴ או שוטרים יהודים ממוצא מזרח תיכוני וצפון אפריקאי; שוטרים פלסטינים שעבדו במשטרה המקומית לפני הכיבוש; ואזרחים פלסטינים חסרי ניסיון בעבודת המשטרה. ייתכן כי שלושת האתגרים דווקא השלימו זה את זה, והקלו על גיוס שוטרים, שכן אזרחים ערבים בישראל ותושבים מקומיים בשטחים שמצבם הכלכלי היה ירוד, היוו משאב זמין לגיוס. במקביל, ניסתה המשטרה להעלות את שכר השוטרים הישראלים ששירתו בשטחים, ולהשוותו לשכר אנשי הקבע, על מנת להגביר את נכונותם של שוטרים פעילים לשרת בשטחים, או להתגייס למטרה זו.¹⁵

ואומנם, המאמצים לגיוס שוטרים צלחו, לפחות מבחינה מספרית, ומספרם גדל לאחר המלחמה בכשליש: בשנת 1966 עמד מספרם על 8,681, ואילו בשנת 1967 כבר שירתו

13 נעמי לבנקרון "אהיה אני המרטין לותר קינג של המשטרה: איסור ההתארגנות על שוטרים בישראל והשפעתו על זכויותיהם כעובדים" **עבודה חברה ומשפט** טז 27 (2020); אבי סמוברסקי ותמר אסתרמן מדינה "ניסיון התאגדות השוטרים בישראל 1978-1979: אנטומיה של כשלון ההתארגנות" **משטרה וחברה** 6, 173 (2002).

14 על שוטרים ערבים במשטרת ישראל ראו עודד רון "עשר שנים לפחות הוא מתהלך בין הצללים: שוטרים מקבוצת מיעוט במשטרה העברית (1947-1958) **משטרה והיסטוריה** 2, 15 (2020).

15 הישיבה ה-253 של הכנסת ה-6 (11.11.1968); אורי אבנרי "יועלה שכר השוטרים בשטחים" **העולם הזה** 25.12.1968, 1634, 21.

במשטרה 11,556 שוטרים, כלומר תוספת של 2,875 איש.¹⁶ מתוך תוספת זו, 1,873 גויסו למשטרה,¹⁷ והיתר היו נוטרים, שוטרים מוספים זמניים, עובדי שירותים ועוד.¹⁸ בשטחים שירתו בשנת 1967 בסך הכול 1,137 שוטרים, רובם (823) מקומיים והיתר (314) ישראלים.¹⁹ בשנה זו עלה במשטרת ישראל אחוז "אנשי המשטרה מבני המיעוטים" בכללותו ב-63.9%, והם מנו 905 איש,²⁰ עובדה שאפשרה קרוב לוודאי הקצאת רבים מהם לשירות בשטחים. לצד כל אלה, הועסקו שוטרים ישראלים בפעולות מודיעין, הדרכה ומתן שירותים.²¹ כוח האדם חולק בין הנפות השונות בהתאם לצרכים הביטחוניים: בנפת שומרון שובצו 241 שוטרים ומתוכם כמחצית ישראלים (112); בנפת יהודה שובצו 236 שוטרים מתוכם כשליש ישראלים (78); ובנפת עזה, שבה התרחשו אירועי פח"ע רבים, שובץ המספר הגדול ביותר של שוטרים (660) ומתוכם פחות מרבע (124) שוטרים ישראלים.²² לצד כל אלה, שירתו שוטרי מג"ב בעיקר בגבולות, והם נמצאו בתנועה מתמדת במרחב.²³ שיבוץ כוח האדם נעשה בהתאם לשיקולי המשטרה או מג"ב ולא על פי רצון המשרתים, אשר מספרם ומשך הצבתם נקבעו בתיאום עם הצבא.²⁴

מועמדים ישראלים שגויסו למשטרה בתקופה זו הוכשרו בבית הספר הארצי להכשרת שוטרים בקרית אתא, סמוך לשפרעם, וכן בקורסים מקצועיים שונים. ההכשרה כללה גם קורסים ללימוד השפה העברית, למגויסים שהיו עולים חדשים או אזרחים ערבים ישראלים ששלטו בה באופן חלקי לכל היותר, אם בכלל. רשימת שמות השוטרים שמצורפת לפקודת ההתארגנות מלמדת כי מבין השוטרים היהודים שגויסו, רובם היו בני עדות המזרח. במקביל, התקיימו קורסים ללימוד השפה הערבית, שנועדו לשוטרים שנשלחו לשרת בשטחים.²⁵

שוטרים פלסטינים נתפסו כזקוקים להכשרה אף הם, שכן שיטות עבודתם נתפסו כמושנות, ומצריכות לימוד נוהלי עבודה בסיסיים מחדש, לרבות נושא הרישום והדיווח.

16 דוח המשטרה 1967, לעיל ה"ש 11, בעמ' 15-16.

17 שם, בעמ' 15.

18 שם, בעמ' 18-20.

19 בדוח המשטרה השתמשו במונח "שוטרים מקומיים" בנוגע לשוטרים פלסטינים, אך מבין השוטרים הישראלים קשה לדעת כמה היו ערבים וכמה יהודים.

20 דוח משטרה 1967, לעיל ה"ש 11, בעמ' 15.

21 שם, בעמ' 144.

22 שם.

23 טל משגב "משמר הגבול לקראת מלחמת ששת הימים ובמהלכה בין גבולות במציאות משתנה" נחשונים: 40 שנה למלחמת ששת הימים 3 (גולן חגי ושי שאול עורכים 2007).

24 לרשימת יחידות מג"ב ומקומות פריסתן, ראו מכתב ממפקח בן-אזהרי, בשם מפקד מג"ב, אל פקד וילנסקי ורפ"ק בן-דוד (27.9.1967), א"מ ל-2698/7, לעיל ה"ש 4.

25 דוח משטרה 1967, לעיל ה"ש 11, בעמ' 24-30.

אך נראה כי הם צוותו יחד עם שוטרים ישראלים וכך הוכשרו בעיקר בתהליכי חניכה, ורכשו את הכישורים הנדרשים במהלך העבודה. שוטרים פלסטינים מעטים, שהיו בעלי השכלה תיכונית נשלחו לקורסי הכשרה בבית הספר לשוטרים, אך לימודים אלה היו ברמה נמוכה למדי, והם הקנו ידע כללי בלבד, ולא לימוד מעמיק של חוק ומשפט, ערכים או סוגיות משפטיות מורכבות. השוטרים הפלסטינים למדו בין היתר כיצד לנהל רישום יומן בתחנה, שיטות חקירה בסיסית, מהם תפקידי הסייר, מגבלות על השימוש בכוח, דרך הטיפול בעבירות רכוש או עבירות רחוב, שיטור תנועה ועוד. ההדרכה הייתה בסיסית ולא כללה פירוט יתר בנושאים המצריכים חשיפה של שיטות עבודה ייחודיות או מודיעיניות שעלולות היו לשמש את השוטרים המקומיים כנגד ישראל.²⁶

הגיוס המהיר של כוח האדם וזהותו הציבו כמה אתגרים נוספים. ביחס לשוטרים ישראלים התעוררו שתי בעיות שהצריכו מענה דוחק: מציאת מקומות דיור; ודרך ההגעה לתחנה שבה הוצבו. הפתרון המידי והמתבקש היה שימוש בתחנות קיימות שבמבני משטרה מנדטוריים.²⁷ תחנות אלה סיפקו את הפתרון המהיר והיעיל ביותר, גם אם לא בהכרח הנוח. הן שופצו לפי הצרכים והוסבו לשימוש המשטרה הנדרש. שוטרים ישראלים הגיעו לתחנות בשטחים בהסעות שאורגנו בידי המשטרה בלבד: זאת, קרוב לוודאי, הן בשל השיקול הביטחוני, הנעוץ באי-היכרות עם המקום ועם האוכלוסייה הכבושה, וחשש כי תהיה עוינת, והן בשל השיקול הכלכלי, של עלות הנסיעה. שיקולים נוספים שניתן להעלות על הדעת היו דרכים לא סלולות או לא בטיחותיות; נסיעות מתמשכות שבמהלכן עלול היה הנהג להירדם; ואולי גם ניסיון מצד הפיקוד לעודד תהליכי התקשרות, שיח פתוח וגיבוש בין השוטרים.

שוטרים ישראלים עבדו לרוב במשמרות של שבוע, שכללו יומיים חופשה, בעוד השוטרים הפלסטינים לנו בביתם, וזכו ליום חופשה שבועי אחד בלבד. השוני בתנאים נבע כנראה מהעובדה שהנסיעות הלך ושוב גזלו שעות רבות מזמנם של השוטרים הישראלים, והתקזזו עם חופשתם, ואילו הגעתם של השוטרים הפלסטינים לתחנות המשטרה הייתה קצרה ופשוטה יותר. עבור משטרת ישראל, ניתן להניח כי הייתה כדאיות רבה יותר בהעסקת שוטרים פלסטינים לפחות עד רף מסוים: הן כדאיות כלכלית, שכן עבורם לא נדרשו הסעות ומקומות מגורים, והן מכיוון שזכו לאמון רב יותר מצד האוכלוסייה המקומית.

לפיכך, משיקולים אלה ואחרים, רובו המכריע של כוח האדם בשטחים, כשני שלישי, היו שוטרים פלסטינים.²⁸ היו אלה לרוב מי שעבדו כשוטרים לפני המלחמה, ומונו בידי

26 צבי לביא: "800 משורות פנויות במשטרה" מעריב 29.3.1970, 5. בנוגע להדרכות המגויסים החדשים בתקופה זו, משתי הקבוצות, ראו מעוז, לעיל ה"ש 2, בעמ' 54.

27 דוח משטרה 1967, לעיל ה"ש 11, בעמ' 12, 23, 34.

28 שם, בעמ' 20, 144.

מוכתר הכפר או השלטונות הירדניים. היכרותם עם האוכלוסייה המקומית, ההנחה כי זו תיתן בהם אמון רב יותר, וניסיונם בתפקידי השיטור נתפסו כמעניקים להם יתרון בהשלטת סדר מקומי בכפרים ובערים הערביות. המשך העבודה במשטרה אפשר לשוטרים הפלסטינים ללמוד שיטות עבודה, לקבל הכשרה מקצועית, ולסייע לאוכלוסייה המקומית.²⁹ נוסף על כך, שכרם היה גבוה יותר בהשוואה לשכרם בעבר, תחת השלטון הירדני ואף בהשוואה לשכרה של האוכלוסייה המקומית.

הפערים בין שתי קבוצות השוטרים, הישראלים והפלסטינים, באו לידי ביטוי גם בחימוש: שוטרים ישראלים צוידו באקדח ועשרה כדורים, והונחו גם לשאת אלה מוצנעת בכל עת. שוטרים מקומיים, לעומת זאת, הונחו להשתמש ברובים שנמצאו בתחנות שבהן שירתו לפני המלחמה, אך הם נדרשו לדווח בפרוטרוט על הנשק והתחמושת שנמצאו בהן ועל השימוש בהם: כמות הרובים, סוגם, מספרם הסידורי, מספר מחסניות וכדורים. הוראה זו נועדה לאפשר למשטרת ישראל לפקח על השימוש שנעשה בנשקים, ולמנוע את העברתו לארגוני הטרור, שפעילותם הלכה והתרחבה עם השנים.

חיי היומיום של השוטרים הישראלים בשטחים טמנו בחובם הקשרים תרבותיים וחברתיים שונים, לצד אתגרים ביטחוניים, שראויים לשמש נושא למחקר נפרד, ולפיכך אתייחס לנושא זה בקצרה בלבד. התחנות שבהן התגוררו ושירתו השוטרים היו בעלות מאפיינים צבאיים במהותם, הן ביחס לתנאי המחיה והן ביחס למגבלות שהוטלו על השוטרים ששהו בהן. השוטרים עברו בדיקות רפואיות מקיפות טרום הצבתם, והם חוסנו נגד מלריה, אבעבועות שחורות ושפעת אסיאתית. נוסף על כך, נערכו תהליכי חיטוי וסניטציה במחנות ובתחנות שבהן התגוררו ועבדו השוטרים.³⁰ זאת, כנראה, בשל סמיכותם של צפון סיני ועזה למצרים ואפריקה, והחשש מפני התפשטותן של מחלות קשות המאפיינות אותן, ומפני תחלואה נרחבת בשל ריבוי הזכוכים והיתושים במקום. כל השוטרים קיבלו תלושי מזון לארוחות מסודרות שסופקו באמצעות מטבח משטרת בעזה ומטבחים צבאיים במקומות אחרים. שוטר נשוי קיבל תלושי מזון לארוחות ללא עלות, ושוטר רווק חויב בתשלום סמלי עבור ארוחותיו. זאת, קרוב לוודאי, מתוך התחשבות במצבו הכלכלי של הראשון, ששכרו נדרש למשפחה שלמה, בעוד הרווק נתפס כמי שמפרנס את עצמו בלבד. מתוך המציאות הצבאית שבה פעלו התחנות, אין פלא שגם קיומן של מנות קרב צוין במסמך ההתארגנות, כמנת מזון אפשרית.

פקודת ההתארגנות התנתה את היציאה מן המחנה בכך שלפחות שני שוטרים יצאו ממנו בצוותא, לבושים במדים וחמושים, ולאחר שרשמו את שעות יציאתם וחזרתם. גם כאשר יצאו מן המחנה, נאסר עליהם להיכנס לבתי התושבים ללא תיאום וללא עילה

29 שם, בעמ' 145, 150-151.

30 שם, בעמ' 23.

משטרתית שעליה דיווחו מראש, וכן נאסרה עליהם שהות במקומות בילוי ובידור כמו מסעדות, בתי קולנוע או עריכת קניות בחנויות המקומיות, והם הורשו לצאת למטרות טיול בלבד. נהלים קפדניים אלה נועדו להשיג שתי מטרות: האחת, ליצור נוהלי עבודה אחידים וברורים למען ביטחונם של השוטרים הישראליים; והשנייה, למנוע מהם לנצל את סמכותם ביחס לאוכלוסייה המקומית לרעה, באמצעות ביזה, או שימוש בכוח שלא כדין. ואומנם, טענות באשר לניצול סמכותם של השוטרים לרעה עלו זמן קצר לאחר תום המלחמה. בראשית ספטמבר 1967 פנתה קבוצה של 7 מוכתרים "וכי-18 סוחרים", כפי שמצוין בתרגום עצומה שנשלחה אל שר הביטחון, שר הפנים והמושל הצבאי של אזור ירושלים, בטענה כי שוטרי מג"ב נוהגים כלפי התושבים המקומיים בצורה כוחנית ואלימה, תוך שימוש בלתי סביר בכוח. בין היתר ציינו שם כי "אנשי הפטרולים" של מג"ב בעיר העתיקה "מכים מקללים ומענים את התושבים הערביים החפים מפשע בלי כל סיבה ובאופן סנסציוני בכל האכזריות והנקמה. כ"כ נודף ממעשים אלה ריח התוקפנות והסגת גבול הסדר התרבותי והערכים האנושיים".³¹ בתגובה לטענות אלה כתב מפקד הפלוגה במקום כי חייליו פעלו בעקבות גידופים כלפי אנשיו, ולאחר שנערך בן 17 רמס בכוונה את רגלו של אחד השוטרים, הפיל את נשקו וניסה להרימו. עם זאת, ציין מפקד הפלוגה בסיום מכתבו: "יחד עם זאת ולמרות הכל הוריתי לא להשתמש בכוח בשום מקרה דגן ולעצור האיש ולהביאו לתחנת המשטרה ולהשתמש בכל הדרוש למעצרו בלבד במידה והאיש מתנגד".³² עם זאת, עדויות דומות מצויות גם במקורות אחרים, לרבות בספרו של ארגמן, המבוסס, כפי שצוין לעיל, על עדויות של אנשי מג"ב עצמם.³³

מעריך השיטור בשטחים שתואר ברשימה זו פעל מאז אוגוסט 1967 ועד להקמת הרשות הפלסטינית בשנת 1994.³⁴ הצהרת העקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי פלסטיני קבעה כי הסמכות הרשמית בכל הקשור לניהולם העצמאי בתחומי הביטחון והשיטור תועבר לידי הפלסטינים, וכי המשטרה הפלסטינית תהיה האחראית לשמירת החוק והסדר ברשות הפלסטינית. בכך למעשה הסתיימו 27 שנים של העסקת שוטרים פלסטינים במשטרת ישראל. מסמך זה הביא אל קיצו את מערך השיטור הישראלי בשטחים

31 "עצומת מוכתרי ירושלים" אל שר הביטחון, שר הפנים והמושל הצבאי של אזור ירושלים (2.9.1967), ל-2698/7, לעיל ה"ש 4.

32 מכתב מפקד אריה סגל, מפקד הפלוגה, אל מפקד הגדוד (11.9.1967), ל-2698/7, שם.

33 כך למשל פקד גבריאל אשתון ממג"ב אמר בריאיון עימו כי כאשר צה"ל לא הצליח להשתלט על הפגנה בג'בליה, הגיעו למקום אנשי מג"ב, ורוב המשתתפים בהפגנה התפזרו. עם זאת "אנשים שזרקו אבנים עלינו הוכו, אך אינני חושב שהם נזקקו לבית-חולים". ארגמן, לעיל ה"ש 10, בעמ' 118; על החשש מפני ביזה ראו אמנון רמון **תושבים, לא אזרחים: ישראל וערביי מזרח ירושלים - 2017** (1967, 64 (2017); על התנהלותו של מג"ב כלפי התושבים המקומיים, שהובילה להוצאתו מעזה לתל אביב, ועל התנהלותו כלפי תושבי תל אביב, ראו אוהיון "הקרב על עזה נגמר", לעיל ה"ש 9.

34 "הצהרת עקרונות על הסדרי ביניים של ממשל עצמי" כפי שהוצגה בכנסת, הישיבה ה-129 של הכנסת ה-13 (21.9.1993).

שהוקם לאחר מלחמת 1967, ונבנה תוך תהליכי ניסוי וטעייה. לא כאן המקום, ברשימה קצרה זו, לסכם את התקופה בכללותה, אך אין ספק כי רבים מהאתגרים שניצבו אז בפני המשטרה עודם רלוונטיים גם כיום, לרבות גיוס כוח אדם מתאים התמודדות עם טרור בקרב אוכלוסיה אזרחית.

ביקורת על ספרו של רדלי בלקו RISE OF THE WARRIOR COP: THE MILITARIZATION OF AMERICA'S POLICE FORCES¹

שלומי שטרית*

באוקטובר 2014 ביקר נשיא מדינת ישראל לשעבר, שמעון פרס, בקמפוס אוניברסיטת קולגייט (Colgate) שבעיירה המילטון (Hamilton), במדינת ניו יורק. בעת ההיערכות לקראת הגעתו של פרס ניגשו שני שוטרים לבושים במדי צבא וחמושים ברובה צלפים אל ראש צוות האבטחה של השירות החשאי האמריקאי. השניים הזדהו כצוות ה-SWAT של משטרת המילטון ושאלו היכן עליהם להתמקם בזמן הביקור. "מה הטווח היעיל של הרובה שלך?" שאל ראש צוות האבטחה את אחד השוטרים. "בערך 500 יארד", הייתה התשובה. "ומה, להערכתך, המרחק לגבעה הזו?" המשיך איש השירות החשאי, כשהוא מצביע על נקודה סמוכה בנוף. "700-600 יארד", ענה השוטר. "מצוין", אמר ראש הצוות, "אני צריך אתכם שם".²

ראש צוות האבטחה נזקק לפתרון יצירתי: מחד גיסא – כזה שיגן על סמכותם המעוגנת בחוק של השוטרים המקומיים, לרבות צוות הלוחמה שלהם בטרור, שלהם יחס קרוב לוודאי הערכה נמוכה, אך מאידך גיסא – פתרון שיאפשר לו להרחיקם מאזור הביקור ולהימנע מביזור סמכויות. סיפור זה ממחיש את עומק החדירה של תהליכי מיליטריזציה לארגוני משטרה בארצות הברית, אך גם את ההתנגדות הקיימת בתוך המערכת עצמה לשימוש לא זהיר או מיותר במיליטריזציה במשטרה.

בשנת 2014 התגוררו בעיירה הקטנה המילטון 4,091 איש בסך הכול. האוכלוסייה במקום הומוגנית יחסית ורובה המכריע ממוצא לבן.³ את התושבים משרתת מחלקת

1 RADLEY BALKO, RISE OF THE WARRIOR COP: THE MILITARIZATION OF AMERICA'S POLICE FORCES (2013) (להלן: BALKO).

* סנ"ץ ד"ר שלומי שטרית הוא ראש מדור היסטוריה ומורשת במשטרת ישראל והיסטוריון המתמחה בחקר תולדות השיטור וביטחון הפנים בארץ ישראל.

2 שיחה של רדלי בלקו עם ד"ר ג'ייקוב סטויל, מרצה בבית הספר ללימודים מתקדמים של צבא ארצות הברית, שהיה עד ראייה להתרחשות (23.6.2018). התרגומים כאן ולהלן הם של המחבר.

3 NEW YORK DEMOGRAPHICS BY CUBIT (2.4.2022), <https://www.newyork-demographics.com/hamilton-village-madison-county-demographics>

משטרה מקומית מצומצמת המונה חמישה שוטרים.⁴ החיים בהמילטון מתאפיינים בהיעדר כמעט מוחלט של פשיעה חמורה או אלימה. לשם המחשה, בשמונה השנים שקדמו לביקור פרס בעיירה לא התרחש בה כל מקרה רצח, אונס או הצתה וקרו בה רק שני מקרים של תקיפה ושווד. בשנת 2019 הייתה הפשיעה בהמילטון נמוכה פי 92 מהממוצע ליישוב עירוני בארצות הברית.⁵

ועם זאת, למרות היעדר מוחלט כמעט של פשיעה אלימה או איום ביטחוני, מחזיקה המשטרה המקומית באמצעי לחימה צבאיים ומכשירה כמה מאנשיה לפעול במתכונת צבאית-למחצה, המכונה בארצות הברית SWAT: "אמצעי לחימה וטקטיקות מיוחדים" (Special Weapons and Tactics). משטרת המילטון אינה חריגה, סקר שנערך בשנת 2013 מצא כי כ-90% מארגוני השיטור בארצות הברית הפעילו יחידת SWAT.⁶

בשנים האחרונות גוברת הביקורת, בעיקר מצידה השמאלי של המפה הפוליטית בארצות הברית, כלפי מה שמתואר כמיליטריזציה גוברת והולכת של ארגוני אכיפת חוק, הפועלים בסביבה אזרחית. מיליטריזציה של משטרה מוגדרת כתהליך של אימוץ ויישום שיטות ארגון, עקרונות הפעלה, ואמצעי לחימה צבאיים, לצד אתוס צבאי-לוחמני על ידי המשטרה האזרחית. תהליך זה מטשטש את ההבחנה בין צבא ומשטרה, ובין מלחמה ואכיפת חוק.⁷ הוויכוח הציבורי סביב תהליכים אלה החריף במיוחד לאחר האירועים האלימים בערי הדרום בארצות הברית באמצע העשור השני של המאה העשרים ואחת, שבמהלכם הפעילו שוטרים כוח רב, קטלני לעיתים, כלפי אזרחים. העובדה, כי אזרחים אלה היו כמעט תמיד אפריקאים-אמריקאים, תרמה ליצירתה של תנועת מחאה המונית, Black Lives Matter, ולקריאות נרחבות לצמצם את תקצובם של ארגוני משטרה (Defund the police).

משום כך, מפתיע לגלות כי המחקר ההיסטורי על אודות המיליטריזציה של המשטרה בארצות הברית דל יחסית. העיתונאי והפובליציסט האמריקאי רדלי בלקו (Balko) ביקש

Hamilton Village Police Department - Hamilton, New York, POLICE1 (2.4.2022), ⁴ <https://www.police1.com/law-enforcement-directory/police-departments/hamilton-village-police-department-hamilton-ny-yRCaoPCLJUcK9Qql/>

Crime Rate in Hamilton, New York (NY): Murders, Rapes, Robberies, ⁵ Assaults, Burglaries, Thefts, Auto Thefts, Arson, Law Enforcement Employees, Police Officers, Crime Map, CITY-DATA.COM (24.7.2022) [HTTPS://WWW.CITY-DATA.COM/CRIME/CRIME-HAMILTON-NEW-YORK.HTML](https://www.city-data.com/crime/crime-hamilton-new-york.html).

The International Association of Chiefs of Police & the National Tactical Officers ⁶ Association NATIONAL SPECIAL WEAPONS AND TACTICS (SWAT) STUDY: A NATIONAL ASSESSMENT OF CRITICAL TRENDS AND ISSUES FROM 2009 TO 2013, [HTTPS://WWW.THEIACP.ORG/SITES/DEFAULT/FILES/2018-10/SWATSTUDY.PDF](https://www.theiacp.org/sites/default/files/2018-10/swatstudy.pdf) (להלן: SWAT Study).

Peter B. Kraska, *Militarization and Policing – Its Relevance to 21st Century Police*, 1(4) ⁷ POLICING: A JOURNAL OF POLICY AND PRACTICE 501 (2007).

למלא את החוסר הזה במחקר, ובספרו הוא מתאר את האופן שבו הפכה ארצות הברית ל"ארץ שבה הסתערות של סוכני ממשלה, לבושים במדי קרב, על בתי אזרחים באישון ליל, כדי לאכוף את החוק על אזרחים שביצעו פעולות לא אלימות ובהסכמה, ולא כדי לעצור נמלטים מסוכנים או לסכל התקפות טרור – הפכה לדבר שבשגרה".⁸ הספר יצא לאור בשנת 2013, אך העיון בו כיום מוצדק אולי יותר מתמיד: שנה לאחר פרסום הספר פרצו בעיירה פרגוסון שבמיזורי מהומות דמים על רקע תפקודם של השוטרים המקומיים. אירועים אלה ומקרים קודמים אחרים שבהם שוטרים פגעו באזרחים, היו הזרז להתנגדות רחבת ההיקף למשטרה בארצות הברית.⁹

ספרו של בלקו מתאר את תולדות השיטור בארצות הברית. חלקו הראשון של הספר משרטט את הרקע ההיסטורי, החברתי והמשפטי שהביא להתפתחות המשטרה בארצות הברית, והחלק השני מציג את התפתחות המיליטריזציה במשטרה לפי עשורים, משנות השישים ועד לראשית המאה העשרים ואחת. חלק זה נפתח בסקירה כללית של התפתחות השיטור ואכיפת החוק באירופה ובמושבות האנגליות בצפון אמריקה, מימי הרפובליקה הרומית ועד למלחמת העצמאות האמריקאית. לאחר מכן, מתמקד בלקו בתיקון השלישי לחוקה של ארצות הברית, האוסר על שיכון חיילים בבתי אזרחים בעת שלום. תיקון זה ממחיש בעיני המחבר את המסורת של התנגדות לנוכחות צבאית בסביבה אזרחית, הקיימת בחברות האנגלית והצפון-אמריקאית. התנגדות זו, שהייתה אחת העילות למרד במושבות, מתבטאת ב"דוקטרינת המבצר" (Castle Doctrine), שלפיה "ביתו של אדם הוא מבצר", ואין לשליט זכות להיכנס אליו מבלי לקבל את הסכמתו של בעל הבית. בהמשך מרחיב בלקו את היריעה על אודות התפתחות השיטור בארצות הברית, החל בתקופה הקולוניאלית ועד לאמצע שנות השישים.

חלקו השני של הספר מוקדש לבחינת תופעת המיליטריזציה במשטרה בחציה השני של המאה העשרים, משנות השישים ועד שנות אלפיים. בסופו של חלק זה, בפרק שכותרתו "רפורמה", מתאר בלקו כיצד ארגוני משטרה שונים בארצות הברית החלו לנסות ולהשיב את הגלגל לאחור, ומציע כיווני פעולה היכולים לסייע בכך.

8 BALKO, לעיל ה"ש 1, בעמ' 14.

9 "מהומות פרגוסון" (Ferguson Unrest) החלו ב-10 באוגוסט 2015 לאחר ששוטר מקומי ירה למוות בצעיר אפריקאי-אמריקאי שנחשד בשוד. האירועים כללו הפגנות מחאה נגד המשטרה, אך גם הצתת רכוש, ביזה ותקיפת שוטרים בנשק קר וחסם. אף שבית המשפט זיכה את השוטר שפעולתו הייתה העילה לפרוץ המהומות, קבעה ועדת בדיקה של משרד המשפטים האמריקאי כי מחלקת המשטרה העירונית מילאה את תפקידיה באופן לקוי וכי השוטרים בה, ככלל, הפלו לרעה אזרחים אפריקאים-אמריקאים. ראו UNITED STATES DEPARTMENT OF JUSTICE CIVIL RIGHTS DIVISION, *Investigation of the Ferguson Police Department* (4.3.2015) https://www.justice.gov/sites/default/files/opa/press-releases/attachments/2015/03/04/ferguson_police_department_report.pdf.

התזה המרכזית שמציג בלקו בספרו היא כי בשורש המיליטריזציה נמצאים שני גורמי יסוד: פרצי אלימות ופשיעה בערים הגדולות, החל מאמצע שנות השישים; והמלחמה בסמים, שעליה הכריז הנשיא ניקסון בראשית שנות השבעים. לטענתו, באמצע שנות השישים ניצבו המשטרות בארצות הברית בפני אתגר שעזמו הן לא היו ערוכות להתמודד: עלייה ניכרת באלימות ובפשיעה בערים. בעקבות מהומות וואטס (Watts Riots) שהתחוללו בלוס אנג'לס בין 11-16 באוגוסט 1965, נהרגו 34 אנשים ונגרם נזק רב לעיר. המהומות, שפרצו אחרי ששוטרים עצרו באלימות גבר אפריקאי-אמריקאי, גרמו לנזק רחב היקף בשכונת וואטס. השוטרים וחילי המשמר הלאומי שנקראו למקום מצאו את עצמם מתמודדים עם ירי מצד חלק מהפורעים.¹⁰ שנה אחר כך, ב־1 באוגוסט 1966, נחת משוחרר בשם צ'רלס ויטמן (Whitman) התבצר במגדל האוניברסיטה באוסטין, טקסס, כשברשותו רובה צלפים ותחמושת רבה. ויטמן ירה בעוברים ושבים, הרג 13 איש ופצע 32 נוספים. הירי נמשך כשעה וחצי ופסק אחרי ששוטר ואזרח, שטיפסו לראש המגדל, ירו בוויטמן והרגו אותו. במקביל, גברו תופעות של מרי אזרחי והפרת הסדר הציבורי על רקע המחאה נגד מלחמת וייטנאם ומאבק התנועה לזכויות האזרח למען שוויון עבור אפריקאים-אמריקאים, אשר כללה גם הפעלת אלימות, במיוחד כלפי שוטרים.¹¹ על פי בלקו, בעקבות אירועים ותופעות אלה הבינו מפקדי משטרה ברחבי ארצות הברית כי יש להם צורך ביחידות מיוחדות, שבהן ישרתו שוטרים שיוכשרו ויצוידו להתמודדות עם עבריינים חמושים¹² או עם מהומות אלימות רחבות היקף. בעקבות אירועים שכאלה יזם דארל גייטס (Daryl Gates), קצין משטרה צעיר בלוס אנג'לס, את הקמתה של יחידת משטרה מיוחדת בעיר, שהייתה לצוות ה־SWAT הראשון בארצות הברית.

השפעתה של המלחמה בסמים על תהליך המיליטריזציה במשטרה מורכבת יותר. בלקו מתאר את לידתה כניסיון ציני מצידו של ניקסון לחזק את מעמדו בציבור, באמצעות יצירת אויב מסוכן ומרתיע: סוחרי הסמים ולקוחותיהם. המאבק בסכנה זו הביא להקמתם של גופי אכיפה פדרליים ייעודיים, לחקיקה שאפשרה למשטרה לפרוץ לבתי אזרחים ללא אזהרה מוקדמת, ולמימון ממשלתי עבור רכישת אמצעי לחימה וציוד צבאי לארגוני משטרה, שהצטרפו למלחמה בסמים. המלחמה בסמים, שנבלמה בתקופת כהונתם של פורד וקרטר, חזרה למרכז הבמה בזמן כהונתם של רייגן ושל בוש, יורשו. המלחמה

10 BALKO, לעיל ה"ש 1; *"Alabama on Avalon": Rethinking the Watts Uprising and the Character of Black Protest in Los Angeles*, in THE BLACK POWER MOVEMENT: RETHINKING THE CIVIL RIGHTS-BLACK POWER ERA 27 (Peniel E. Joseph ed. 2006).

11 FRANZISKA MEISTER, RACISM AND RESISTANCE: HOW THE BLACK PANTHERS CHALLENGED WHITE SUPREMACY 83 (2017).

12 באופן דומה, שימוש בנשק בידי עבריינים בשנות העשרים הוביל לאימוץ דפוסים צבאיים במשטרה, כגון שימוש של שוטרים בתת־מקלעים, או ייצור רובה אוטומטי מיוחד – Colt Monitor – עבור ה־FBI. ראו ROBERT R. HODGES, THE BROWNING AUTOMATIC RIFLE, 17-18 (2012).

בעיראק, ולאחר מכן המאבק בטרור העולמי, בעקבות התקפת אליקאעידה על ארצות הברית בספטמבר 2001, האיצו את מגמת המיליטריזציה במשטרה. הממשלה הפדרלית גיבשה תוכניות סיוע וסיפקה לארגוני משטרה ברחבי ארצות הברית ציוד צבאי, שנותר בעקבות המלחמות בעיראק ובאפגניסטן, וכמו כן הקצתה תקציבים להתמודדות עם איום מצד ארגוני טרור.

משנות השמונים ועד לימינו התרבה מאוד מספר יחידות ה-SWAT בארצות הברית, עד שאין כמעט ארגון אכיפת חוק שאינו מתהדר באחת כזו. השוטרים ביחידות אלה לובשים מדי קרב ומצוידים ברובי סער, מקלעים, וכלי רכב משוריינים. כיום יחידות משטרה רבות בארצות הברית מצוידות כמו צבא מודרני הערוך לקרב, ולא כמו ארגון שתכליתו לשרת את האזרחים. חשוב לציין, כי רוב השוטרים ביחידות אלה ממלאים במקביל גם תפקידי שיטור מסורתיים (כמו סיור, אכיפת חוקי התעבורה, וכדומה), וניתן לשער שההכשרה הקרבית שלהם זוכים משפיעה גם היא על האופן שבו הם ממלאים את תפקידיהם השגרתיים.¹³ גם השימוש ביחידות אלה התרחב עם השנים, מפעילות ממוקדת כנגד עבריינים מסוכנים במיוחד, לפעילות משטרתית "רגילה". בפרפראזה לפתגם המפורסם, ניתן לומר כי מפקדי המשטרות האמריקאים, שקיבלו פטישים לידיהם, החלו לראות מסביבם יותר ויותר מסמרים.

בלקו מציג את התהליכים שעברו על ארגוני השיטור בהקשרים הרלוונטיים של שינויים חברתיים והשפעותיהם. למשל, תרבות־הנגד של שנות השישים ותנועת "הפנתרים השחורים" תרמו לרצון לחזק את המשטרה בקרב מקבלי ההחלטות. בדומה לכך, התחזקות זרמים שמרניים בחברה האמריקאית בשנות השמונים, הצדיקה מאבק חסר פשרות בפשיעה. גם המלחמה העולמית בטרור, בעקבות התקפות אליקאעידה על ארצות הברית, מוצגת כגורם שהשפיע על תהליך המיליטריזציה. חשוב מכך, בלקו מקפיד לעסוק בשני הצדדים של המונח "אכיפת החוק". שכן, הספר אינו מסתפק רק באכיפה, כלומר בתיאור מעשיהם של השוטרים, אלא מקדיש חלקים משמעותיים לחקיקה ולפסיקה שהנחו מעשים אלה. אלה ואלה מוצגים באמצעות בחינה מעמיקה של מקרים מסוימים, כגון פשיטות משטרה כושלות, מאבקים פוליטיים על סעיף מסוים בחוק או הליכים משפטיים כנגד שוטר שסרח.

חולשתו העיקרית של הספר נובעת מכך שבלקו אינו היסטוריון, אלא עיתונאי. בחינת המקורות שעליהם מתבסס המחבר מראה כי הם כוללים בעיקר מקורות משניים, ובמיוחד כתבות בעיתונות הפופולרית. השימוש הנרחב בעיתונות מציג בפני הקורא תמונה שלילית מעיקרה של המשטרה, תמונה המתמקדת בתקלות ובשגיאות של השוטרים, בפרט כאשר אלה גרמו לקורבנות חפים מפשע. הקורא מתקשה להבין עד כמה מקרים

13 בלקו לא מציין עובדה זו בספרו. ראו SWAT Study, לעיל ה"ש 6.

כאלה מאפיינים את כלל הפעילות המשטרתית, או מה היו ההשפעות של הפעילות המשטרתית בכללותה על תופעות הפשיעה. אימוץ גישה אחרת, המתבססת על מחקר של מקורות ארכיוניים ומידע סטטיסטי, עשוי היה להציג תמונה מלאה יותר ומשכנעת יותר של תופעת המיליטריזציה ושל השלכותיה.¹⁴ לדוגמה, בחינה השוואתית בין מגמות בפשיעה האלימה והקמת יחידות SWAT או הפעלתן; בחינת שיעור האירועים שבהם היו מעורבות יחידות כאלה, או שוטרים שהוכשרו במסגרתן, והסתיימו במותם של אזרחים. עם זאת, נראה כי הטיה זו אינה תוצאה של בחירה בסוג מקורות כזה או אחר, אלא מכוונת. ניתן להתרשם כי בלקו לא כתב את הספר כמחקר היסטורי, המבקש לרדת לשורשיה של תופעה מסוימת על מנת להבין אותה באופן מיטבי, אלא ככתב אישום נגד רעה חולה כחלק מביקורתו על פעילותה של המשטרה. כלומר, בלקו הניח מראש כי תהליך המיליטריזציה קיים, כי הוא רע מיסודו, וכי הוא עומד בסתירה לעמדות הליברליות שבבסיס החוקה האמריקאית. ייאמר לזכותו של בלקו, שהוא אינו מסתיר את עמדתו מהקורא. הוא מביע את דעותיו האישיות בסוגיות כגון דוקטרינת המבצר, התיקון הרביעי לחוקה (האוסר על חיפושים שרירותיים), או השימוש בסמים. בלקו בחר לפתוח את הספר בשאלה: "האם השוטרים תואמים את החוקה?"¹⁵ ולסיים אותו בשאלה נוספת: "האם המשטרות של ימינו פועלות על פי עקרונותיה של חברה חופשית?"¹⁶ התשובה לשתי השאלות, לדידו של בלקו, היא כנראה שלילית.

ומה בישראל? בשל אופייה של המשטרה ותפקידיה החל מיום הקמתה, המצב בארץ מורכב יותר. משטרת ישראל עסקה מאז ומתמיד בתפקידים בתחום ביטחון הפנים שחייבו שימוש באמצעים ובשיטות שמקורם צבאי. גם העובדה כי רובם המכריע של המתגייסים למשטרה הם בוגרי שירות צבאי, הבטיחה חדירה מתמשכת של דפוסי חשיבה צבאיים ליחידותיה. למרות זאת, ניתן לשרטט בקווים גסים תהליכים היסטוריים, המראים כי גם כאן מתרחשים תהליכים המזכירים את המתואר בספרו של בלקו.

משנת 1953 קיים במשטרת ישראל חיל משמר הגבול (מג"ב). מג"ב הוא ז'נדרמריה, כלומר כוח שיטור צבאי למחצה, שאנשיו מוכשרים, מאורגנים, ומצוידים כחיילים, אך גם בעלי סמכויות חוקיות כשל שוטרים. עם השנים התרחב החיל, וכיום הוא מונה כחמישית מסדר הכוחות המשטרתית.¹⁷ במהלך השנים שבין מלחמת ששת הימים (1967) להסכמי

14 דוגמה למאמר העושה שימוש בנתונים סטטיסטיים לבחינת תופעת המיליטריזציה של משטרות בארצות הברית, ראו Federico Masera, *Violent Crime and the Overmilitarization of US Policing*, 37(3) JOURNAL OF LAW, ECONOMICS, & ORGANIZATION 479 (2019).

15 "Are cops constitutional?", BALKO, לעיל ה"ש 1.

16 "Are today's police forces consistent with the principles of a free society?", שם, בעמ' 307.

17 משטרת ישראל השנתון הסטטיסטי לשנת 2020, 101 (2021).

אוסלו (1993) עסקו שוטרי מג"ב בעיקר בשמירה על הסדר בשטחי יהודה, שומרון וחבל עזה, ובהתמודדות עם טרור ומרי עממי. אם כן, כבר שנים רבות כוללת המשטרה מרכיב צבאי-למחצה, שייעודו הראשי הוא מתן הגנה ולא שירות. נוסף על כך, בשנת 1975, בעקבות התקפות רצחניות מצד ארגוני טרור פלסטיניים, הטילה הממשלה על משטרת ישראל את האחריות החוקית לביטחון הפנים בשטח המדינה. הדבר חייב את המשטרה להקים מערכים מבצעיים שונים, כגון אגף מבצעים, מערך חבלה ויחידה ייעודית ללוחמה בטרור (ימ"מ), שקמה במסגרת מג"ב. לשם איוש יחידות אלה, וכן לפיקוד על המשמר האזרחי שקם במקביל, גייסה המשטרה קציני צבא רבים. אלה עברו, ברבות הימים, לשרת ביחידות המשטרה "הרגילות", ואף הגיעו לדרגות פיקוד בכירות בארגון.¹⁸ מעבר שוטרים ומפקדים ממג"ב או מצה"ל למשטרה "הכחולה" (יחידות משטרה העוסקות בתפקידים אזרחיים בעיקרם, קרי אכיפת החוק, מאבק בפשיעה ומתן שירות) השפיע על האופן שבו יחידות משטרה "רגילות" ממלאות את תפקידיהן. במקביל, התגברות איום הטרור והפרות הסדר הביטחוניות בתוך שטח המדינה, תרמו גם הן לאימוץ דפוסי פעילות צבאיים-למחצה במשטרת ישראל כולה.

בסוף שנות השמונים, בעקבות האינתיפאדה הראשונה, הקימה המשטרה יחידות חדשות שנועדו להתמודד עם פעילות חבלנית עוינת ועם הפרות סדר אלימות. ביחידות אלה, המכונות "יחידת סיור מיוחדת" (יס"מ), ניתן לראות את המקבילה הישראלית ל־SWAT יס"מ נועדה לפעול ככוח נייד, המסוגל להגיב במהירות להפרות סדר ולאירועים אלימים ברחבי הגזרה. עם הזמן התרחב השימוש ב־יס"מ לתפקידים משטריים נוספים, כגון מעצר חשודים מסוכנים, סיור באזורים מוכי פשיעה, ועוד. מצוקת כוח האדם, המלווה את משטרת ישראל מאז ומתמיד, מביאה לעיתים את שוטרי היס"מ לבצע תפקידי שיטור שגרתיים, במגע עם אזרחים נורמטיביים. מחקר יחיד שנעשה עד היום בנושא זה טוען, כי מגע בין שוטרי יס"מ לאזרחים נורמטיביים בהפגנות פוגע באמון הציבור במשטרה.²⁰

18 לשם המחשה, מאז שנת 1990 ועד היום כיהנו 10 מפקחים כלליים. רק אחד מהם, יהודה וילק, התגייס למשטרה לתפקיד "קלאסי" כחוקר. כל האחרים הגיעו לארגון כקצינים מצה"ל או ממשמר הגבול, או מתפקידים פיקודיים בשירות הביטחון הכללי. שלומי שטרית ואורי קוסובסקי לשרת ולהגן: משטרת ישראל: סקירה היסטורית 29-30 (2016).

19 שם, בעמ' 35-36.

20 עם זאת, ראוי לשאול האם הפגיעה באמון הציבור נובעת מכך שהאזרח המפגין פוגש בשוטרים מיחידות צבאיות-למחצה, או מעצם העובדה כי המשטרה מפעילה כנגדו כוח, בלי קשר לשיוך היחידתי של השוטר או להכשרתו למשימות קרביות. ניתן להניח כי גם אופן טיפול המשטרה בהפרות סדר בשנים שקדמו להקמת היס"מ (למשל בעת הפגנות השבת בירושלים בשנות החמישים, שביתת הימאים בשנת 1951, הפגנת השילומים בשנת 1952, מהומות ואדי סאליב בשנת 1959 או מחאת הפנתרים השחורים בראשית שנות השבעים) פגע באמון האזרחים המוחים במשטרה. Gali Perry, Tal Jonathan-Zamir & David Weisburd, *The Effect of Paramilitary Protest Policing on Protestors' Trust in the Police: The Case of the "Occupy Israel" Movement*, 51(3) LAW & SOCIETY REVIEW 602 (2017).

במקביל, התמודדות עם איומים, כדוגמת אלה שמציבים ארגוני טרור פלסטיניים ומצויים באחריותה של משטרת ישראל לביטחון הפנים, מחייבת כל שוטרת ושוטר להיות מוכנים לבצע תפקידים צבאיים באופיים, כגון מתן מענה חמוש להתקפת טרור, טיפול ראשוני בזירת פיגוע ועוד. משום כך, כל השוטרים בישראל, כולל נשות ואנשי המטה, מוכשרים להשתמש בנשק חם ולמלא תפקידים ביטחוניים בעת הצורך. המחקר על אודות תופעה זו ודרכי התפתחותה אינו רב, בדומה למחקר על אודות משטרת ישראל בכלל. עם זאת, קיים מחקר העוסק בהשפעה של תפקידי הביטחוניים של המשטרה על האופן שבו היא ממלאת את תפקידיה האזרחיים. מחקר זה הוא ביקורתי בעיקרו, ומציע כי עיסוק המשטרה בביטחון פנים מוביל לאימוץ הלכי מחשבה ושיטות צבאיים, ולהפעלת כוח מופרז כלפי אזרחים.²¹

המאורעות האלימים שהתחוללו בערים המעורבות במאי 2021 במהלך מבצע "שומר החומות", הוסיפו נדבך חדש לעיסוק הביטחוני של משטרת ישראל. ביוני 2022 הכריזה ממשלת ישראל על הקמת "המשמר הישראלי" (המכונה גם "המשמר הלאומי") במסגרת משמר הגבול. מהלך זה כולל תוספת כוח אדם משמעותית למג"ב והקמת יחידות שיטור ביטחוני חדשות, בסדיר ובמילואים. המשמר הישראלי נועד לחזק את יכולתה של המשטרה להגיב במהירות וביעילות לאיומים על ביטחון הפנים במדינה. עם זאת, מפכ"ל המשטרה הכריז כי חיזוק משמר הגבול נועד גם כדי לשחרר את יחידות המשטרה הרגילות מתפקידים ביטחוניים ולאפשר להן להתרכז בתפקידן העיקרי, מתן שירות לציבור ומאבק בפשיעה.²²

יש לקוות, כי בעתיד תהיה מי שתכתוב את ההיסטוריה של תפקידי הביטחוניים של משטרת ישראל, תוך אימוץ ראייתו הרחבה של בלקו, בכל הנוגע לקשרי הגומלין שבין תופעות חברתיות, חקיקה, משפט ומשטרה. אם כך, נדמה שלמרות החסרונות שתוארו לעיל, Rise of the Warrior Cop הוא ספר מרתק, המנסה להסביר את אחת התופעות המשמעותיות ביותר, המשפיעות על המשטרה בארצות המערב. העובדה כי הספר כתוב כתחקיר עיתונאי משובח תקל על הקורא הממוצע, גם אם היא צריכה לעורר קריאה ביקורתית מוקפדת.

21 אראלה שדמי ארץ מאובטחת: משטרה, שיטור והפוליטיקה של הביטחון האישי (2012); Tal Jonathan- Zamir, David Weisburd & Badi Hasisi, POLICING TERRORISM, CRIME CONTROL, AND POLICE-COMMUNITY RELATIONS: LEARNING FROM THE ISRAELI EXPERIENCE (2014).

22 "המשמר הישראלי יוצא לדרך" משטרת ישראל (21.6.2022) https://www.gov.il/he/departments/news/police_21-6-22_magav.

The process of the development of Zaka is divided in the article to three main stages: in the first stage, no special care was given to the remains of bodies left at the scene of the attack, and they were washed with hoses by the fire department or evacuated by individual ultra-orthodox volunteers; in the second stage, an institutionalized cooperation was initiated by the police between the Haifa forensic department and ultra-orthodox volunteers, and a concept of orderly and planned deployment of ultra-orthodox volunteers was formed within Zaka, but only in the northern region; in the third stage, this model was implemented in other regions in Israel, against the background of the expanding wave of attacks, and Zak"á became a nationwide organization.

This Article is dedicated to the memory of Major Zvika Kaplan, son of Zila and Yehuda Kaplan, an Israeli hero who fell in battle during Operation Protective Edge.

“Myth of Rebirth”? Emergence and Consolidation of the Zaka Organization in Israel (1994-2003)

Haim Zarfaty

The wave of bloody suicide attacks that began in Israel in April 1994 led to many mass and public deaths and posed a series of new challenges for the Israeli police. It also created a challenge for the Halakha and Jewish tradition, which are careful to preserve the dignity of the dead. The police, the operational force on the ground, had to cope with this new phenomenon. An unprecedented answer to the Jewish plight came in the form of ultra-orthodox citizens who volunteered for the civil duty that gradually became the organization known today as Zaka. From the point of view of the police, in the initial stages, the recruitment of the ultra-orthodox was intended to achieve two goals: first, clearing the scenes of the attacks in a way that complies with the basic principles of Halakha regarding dead bodies; and the second, coopting of the leaders of the ultra-orthodox protests, who turned from demonstrators to volunteers recruited to achieve the goals of the police and assist them at the scene of the attacks.

The chain of suicide bombings that began with the Oslo accords and ended with the end of the second intifada also created a revolution in the Halakhic worldview that until then rejected touching or moving dead bodies on the Sabbath, and made it possible to care immediately for the bodies of the murdered.

The ultra-orthodox volunteers who engaged in this activity treated the bodies of the murdered victims in public, violating a strict religious taboo, and at the same time created a new Halakhic and social reality: those who until recently were law-breaking demonstrators, now became part of the law-enforcement system and were attached to the forensics department, which spearheaded the action at the scene of the attacks.

“An Unpleasant Incident”: Policing Ethnic Riots in Israel 1960-1970

Oded Ron

Jews and Arabs living between the Jordan and the Mediterranean Sea have a long and bloody history of ethnic riots. This history began in Palestine, in the 1920s and 1930s, and flared up most recently in May of 2021. This article focuses on ethnic riots that broke out in Israel in the 1960's. It surveys the prominent riots that took place in the mixed cities and in cities with an overwhelming Jewish majority, where Arab residents, workers, students, and consumers lived and visited daily. It addresses the conditions that formed the background for the riots: government policy and the attitude of the Jewish public toward the Arab population in the shared spaces, which were characterized on the one hand by the duality of accepting and encouraging their presence, and on the other by rejection and a perception that they posed a demographic, economic, security, and identity threat. The article chronicles the events of the riots and emphasizes the conduct of the police before and during the incidents. The main argument of the article is that policing policy during the riots largely reflected institutional and civil hostility toward the Arab population, while simultaneously attempted to regard the Arab citizens as an integral part of the Israeli collective, albeit one with fewer rights.

“Night of the Thousand Cops”: The Fight Over the Split of Kibbutz Yiftah (1953) and the Shaping of its’ Historical Narrative

Joseph Ohayon & Tal Itzhaky

The schism in the United Kibbutz Movement, which took place between the years 1950-1955, resulted from ideological and political disputes between Mapai, the ruling party, headed by David Ben-Gurion, and Mapam, a radical left opposition party to the government. The disputes that arose in the kibbutzim owing to the schism were often accompanied by violent confrontations and resulted in the division of dozens of kibbutzim, the establishment of new ones, and the transfer of individuals, families, and groups to the kibbutzim identified with their movement. The political and social aspects of the schism have been studied in detail, but the conduct of the police and the manner in which they handled the incidents of violence and disorder that accompanied it have not been investigated in-depth to date.

This article focuses on the split of Kibbutz Yiftah in May 1953. Three reasons motivated choosing this particular kibbutz: firstly, Yiftah was established by veterans of the Palmach Yiftah Brigade and was a stronghold of Mapam, hence, a decisive symbol in the overall schism; secondly, the fierce political conflict between Mapam and Mapai over shaping the historical narrative regarding the events that took place in this particular kibbutz; and thirdly, the fact that possibly this was the last time, that the police was called to the kibbutzim during the schism. The article examines the events that took place in Kibbutz Yiftah in the short time that the police were there and traces the patterns of their activity during the evacuation and arrest of members of the United Kibbutz. Alongside a discussion of police actions, the article examines the historical narrative that members of the United Kibbutz sought to establish following the conduct of the police at Yiftah, in an interpretation based on the political conflict that raged at the time between Mapam and Mapai.

Political Violence during Nation Building Years: The 1951 ‘Zealous Covenant’ Attempt to Throw a Bomb in the Knesset as a Test Case

Ofira Gruweis-Kovalsky

On May 16, 1951, newspapers throughout the State of Israel ran headlines proclaiming: “Extremist thugs plot Knesset bombing to sabotage debate on drafting women.” In the information provided to journalists on the day of the event, spokesmen on behalf of law-enforcement officials noted that this was an underground of religious and ultra-orthodox people called “The Camp” or the “Covenant of Zealots,” whose objective was to prevent the enactment of the law for the mandatory conscription of women into the IDF and the imposition of religious laws on the state. The article reexamines the affair through police documents and transcripts of the trial, which have not yet been published, and considers whether an ultra-orthodox underground, associated with the Agudat Israel movement, indeed sought to plant a bomb in the Knesset during the debate on the conscription of women into the IDF. The article describes the background of the events, focusing on the incident that took place in the Knesset, on the conduct of various administrative systems with respect to the four defendants in the case, and on the trial conducted in February-March of 1952.

Dr. Orit Miller-Katav is a teaching faculty member and researcher in the history of the Middle East at the Institute for Middle East and Central Asian Studies at Ariel University. Her doctoral dissertation from Bar-Ilan University, dealt with the relations between Israel, Jordan, and the United States against the background of the establishment of the military government in the West Bank (1967-1974). Her postdoctoral research, which she is conducting as part of the Menachem Begin Underground Research Institute, deals with talks, contacts, and agreements between Israel, Jordan, and the PLO mediated by the United States (1977-1991). Her book, **The Golden Triangle: U.S. – Israeli – Jordanian Relations under Military Administration in the Occupied Territories 1967-1974** will be published in 2023 by SUNNY Press.

Dr. Ofira Gruweis Kovalsky is a Senior Lecturer of Israel Political History at Zefat Academic College, and Associate Researcher at the Herzl Institute for the Study of Zionism at the University of Haifa. She is also the Editor of **Artzot HaGalil** published by Zefat Academic College. Her research focuses on the Israeli right wing and the shaping of Jerusalem as the capital of the State of Israel. She has published several academic articles and books. Her book manuscript, **Right-Wing Women between Settlement and the State**, was recently awarded the KKL Prize for the Research of Zionism and will be published by Bar-Ilan University Press.

Senior Staff Sergeant Major (Ret.) **Haim Zarfaty** holds a master's degree in History. His thesis, deals with the evacuation of German prisoners from the North African theater by the British Army in World War II. Between 1997-2022 he served in several positions in the Israeli Police including: the Special Patrol Unit in the Haifa District (1997-1999), In Haifa Forensic Police Department as a Crime Scene Investigator (Technician) and Fingerprint Examiner (1999-2017), and as an intelligence assessment officer in the police intelligence division (2017-2022). Since 2022, he has been working as a consultant in information science at the University of Haifa.

CONTRIBUTORS

Chief-Superintendent Dr. Shlomi Chetrit heads the Israel Police History & Heritage Branch, is a postdoctoral research fellow at the Institute of Criminology at the Hebrew University of Jerusalem, and lectures at the Martin (Szusz) Department of Israel Studies and Archeology at Bar-Ilan University. His research focuses on the history of policing and internal security in Israel. His doctoral dissertation, completed under the guidance of Dr. Gad Kroizer (2020), examined the British counter-insurgency campaign against the Arab Revolt in Palestine (1936-1939).

Adv. Oded Ron is a doctoral candidate in Law (LL.D) at the Hebrew University of Jerusalem. His research, under the guidance of Prof. Mordechai Kremnitzer and Prof. Yuval Shany, focuses on racial motive as an aggravating circumstance. He works as a researcher at the Israel Democracy Institute (IDI). He is also a scholar at the Kogod Research Center for Contemporary Jewish Thought at The Shalom Hartman Institute.

Dr. Joseph Ohayon serves in the Israel Border Police as special constables' (volunteers) Border Police Base Commander. His research interests include military and police history, with emphasis on security practices in the 1950s. His doctoral dissertation, completed in the Martin (Szusz) Department of Israel Studies and Archeology at Bar-Ilan University, under the guidance of Dr. Gad Kroizer (2019), deals with the evolution of Israel's Border Police (1953-1956) and its contribution to routine security in the nascent State of Israel.

Dr. Tal Itzhaky is Deputy Superintendent (retired) in the Israel Border Police. In his last position, he served as Head of the Internal Security Division of the Border Police and the Israel Police. He completed his doctoral dissertation in the Department of Israel Studies at Bar-Ilan University (2019) on the settlement of the Circassians in the Land of Israel in the 19th century. His research interests include settlement, security, and police history.

TABLE OF CONTENTS

Introduction	
Nomi Levenkron & Anat Stern	9
Political Violence during Nation Building Years: The 1951 'Zealous Covenant' Attempt to Throw a Bomb in the Knesset as a Test Case	
Ofira Gruweis Kovalsky	17
"Night of the Thousand Cops": The Fight Over the Split of Kibbutz Yiftah (1953) and the Shaping of its' Historical Narrative	
Joseph Ohayon & Tal Itzhaky	45
"An Unpleasant Incident": Policing Ethnic Riots in Israel (1960-1970)	
Oded Ron	81
"Myth of Rebirth"? Emergence and Consolidation of the Zaka Organization in Israel (1994-2003)	
Haim Zarfaty	117
'Organizational Order No.1' – Creation of the Police Force in the Occupied Territories 1967	
Orit Miller-Katav	155
Literary Review: Radley Balko, Rise of the Warrior Cop: The Militarization of America's Police Forces (2013)	
Shlomi Chetrit.....	165

POLICE & HISTORY

Vol. 4

Editor in Chief:

Nomi Levenkron

Guest Editor:

Anat Stern

All Rights Reserved

Copyright © 2022

Printed in Israel